

B. I. GANIYEVA

KATALOGLASHTIRISH VA KLASSIFIKAṬSIYALASH

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI AXBOROT TEXNOLOGIYALARI
VA KOMMUNIKATSIYALARINI RIVOJLANTIRISH VAZIRLIGI

MUHAMMAD AL-XORAZMIY NOMIDAGI
TOSHKENT AXBOROT TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI

B. I. GANIYEVA

KATALOGLASHTIRISH VA KLASSIFIKATSIYALASH

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan.

5350600-Kutubxona-axborot faoliyati ta’lim yo‘nalishi
talabalari uchun mo‘ljallangan

Toshkent – 2021

UO'K: 025.3+025.7/9 (075.8)
BBK 78.37 (ya 73)
G-21

B.I.Ganiyeva. Kataloglashtirish va klassifikatsiyalash. (Darslik). –
T.: «Nihol print» OK, 2021. – 212 b.

ISBN 978–9943–7342–4–1

Mazkur darslik axborot-kutubxona faoliyatida hujjatlarni kataloglashtirish va klassifikatsiyalash, tavsiflash, qayta ishlashning nazariy asoslari va amaliy jihatlariga bag'ishlangan. Darslikda axborot-kutubxona muassasalari kataloglari haqidagi asosiy tushunchalar, ularning roli va turlari, shuningdek, hujjatlarni tavsiflash tamoyillari, tizimlashtirishning tarixiy va nazariy asoslari bayon etiladi. Kutubxonalarda hujjatlar klassifikatsiyasining paydo bo'lish tarixi va nazariyasi, universal o'nlik klassifikatsiya, kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasining yaratilishi, qo'llanilish usullari, klassifikatsiya jadvallari bo'yicha tizimlashtirishning uslubiy jihatlarini, kutubxona-bibliografik klassifikatsiya jadvallardan foydalanish, zamonaviy kutubxonalarning elektron kataloglarini yaratishning nazariy va amaliy jihatlarini yoritilgan.

Ushbu darslik 5350600-"Kutubxona-axborot faoliyati" yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, shuningdek, hujjatlarni kataloglashtirish va klassifikatsiyalash bilan shug'ullanuvchi kutubxona sohasi mutaxassislari ham foydalanishlari mumkin.

UO'K: 025.3+025.7/9 (075.8)
BBK 78.37 (ya 73)

Mas'ul muharrir:

A.A.Umarov – professor s.f.d.

Taqrizchilar:

M.A.Raxmatullayev – TATU professori t. f. d.;
D.A.Ganiyeva – RIPK direktori p. f. n.

ISBN 978–9943–7342–4–1

© «Nihol print» OK nashriyoti, 2021.

MUNDARIJA

	Kirish	3
1-bob	Axborot kutubxona kataloglarining vujudga kelishi. Ularning turlari, ahamiyati va kutubxona ishida tutgan o‘rni	4
	<ul style="list-style-type: none"> • Axborot kutubxona kataloglarning turlari va shakllari • Alfavit katalogni tashkil qilish xususiyatlari 	9 11
2- bob	Bibliografik tavsifning nazariy asoslari. Tavsif nazariyasi va metodikasi taraqqiyoti	20
	<ul style="list-style-type: none"> • Bibliografik tavsif nazariyasi. Tavsiflash ilmiy axborot elementlaridan biri. Tavsif printsiplari 	20
3- bob	Hujjatlarga bibliografik tavsif tuzish metodikasi	23
	<ul style="list-style-type: none"> • Har xil turdagi nashrlarga tavsif berish usullari • Bibliografik tavsif elementlari va tavsif turlari Bir darajali bibliografik tavsifning tarkibi va tuzilishi • Ko‘p darajali bibliografik tavsif 	23
4- bob	Hujjatlar klassifikatsiyasi haqida umumiy tushuncha	32
	Klassifikatsiyaga bo‘lgan talab	
	<ul style="list-style-type: none"> • Sistemali katalog • Fanlarni klassifikatsiyalash sistemali klassifikatsiyaning falsafiy metodologik asosi sifatida • Fanlarni klassifikatsiyalash tarixi • Qadimgi dunyo va ilk o‘rta asrlarda fanlar klassifikatsiyasining rivojlanishi • Sharqda fanlar klassifikatsiyasini paydo bo‘lishi va shakllanishi. • Markaziy Osiyolik jahonga mashhur olimlarimiz tomonidan ilmlar tasnifi (ya’ni klassifikatsiyasi) ishlab chiqilishi. • XII—XIII asrlarda G‘arbiy Yevropada kutubxona klassifikatsiyalarining vujudga kelishi • XIX asrning birinchi yarmida matbuot asarlarini klassifikatsiyalashning rivojlanishi • Kutubxona klassifikatsiyasining boshqa sxemalari (XIX asr oxiri va XX asr boshlari). 	36 37 38 38 42 49 56 58

	<ul style="list-style-type: none"> • AQSh Kongressi kutubxonasining klassifikatsiyasi 	
5- bob	<p>Kutubxona-bibliografik klassifikatsiya nashrlari</p> <ul style="list-style-type: none"> • O‘zbekiston Respublikasi kutubxona – bibliografik klassifikatsiyasi • Namunaviy bo‘linishlar 	68 68 76
6- bob	<p>Hujjatlarni sistemalashga qo‘yiladigan talab va qoidalar</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hujjatlarni sistemalashtirish uslublari 	80
7- bob	<p>Sistemalashtirish jarayonlari</p> <p>Indekslash</p> <p>Sistemali katalogni tashkil qilish. Sistemali katalogni tashkil qilish jarayoni to‘g‘risida umumiy tushuncha</p> <ul style="list-style-type: none"> • Katalog bo‘linmalarini vujudga keltirish • Sistemali katalogni rasmiylashtirish. Ajratkich kartochkalar • Ajratkich kartochkalarni rasmiylashtirish • Sistemali katalogni tahrir qilish <p>Sistemali katalogning hozirgi davrga muvofiqligi</p>	83
8- bob	<p>Universal o‘nlik klassifikatsiya jadvalining yaratilish tarixi.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Universal o‘nlik klassifikatsiya strukturasi 	94
9- bob	<p>Elektron kataloglashtirish tarixi</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kutubxonalar ishida dastlabki avtomatlashtirish ishlari 	172
10- bob	<p>Kutubxonalarda MARC formatlarining yaratilishi tarixi</p> <p>MARC 21 yangi asr formati</p>	183
	Xulosa	199
	Ilovalar	
	Glossariy	
	Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati	200

СОДЕРЖАНИЕ

	Введение	3
Глава 1	Существование информационно-библиотечных каталогов. Их виды, значение и роль в библиотечном деле	4
	<ul style="list-style-type: none"> • Отличие каталогов по представлению фондов в полной мере 	9
	<ul style="list-style-type: none"> • Особенности организации алфавитного каталога 	11
Глава 2	Теоретические основы библиографического описания. Развитие теории и методики описания <ul style="list-style-type: none"> • Виды и элементы библиографического описания 	20
Глава 3	Методика составления библиографического описания документов <ul style="list-style-type: none"> • Методы описания различных типов документов 	23
Глава 4	Общее понятие о классификации документов. Требования к классификации	32
	<ul style="list-style-type: none"> • Систематический каталог 	
	<ul style="list-style-type: none"> • Classification of Sciences as a philosophical methodological basis of systematic classification 	36
	<ul style="list-style-type: none"> • История классифицирования предметов 	37
	<ul style="list-style-type: none"> • Об истории классификации печатных изданий 	
	<ul style="list-style-type: none"> • Развитие классификации предметов в древнем мире и средневековье 	38
	<ul style="list-style-type: none"> • Создание и формирование классификации предметов в Востоке 	38
	<ul style="list-style-type: none"> • Разработка классификации знаний известными во всём мире учёными Средней Азии 	42
	<ul style="list-style-type: none"> • Появление библиотечных классификаций в Западной Европе в XII—XIII веках 	56
	<ul style="list-style-type: none"> • Развитие классификации печатных изданий в первой половине XIX века 	58
<ul style="list-style-type: none"> • Классификация библиотеки Конгресса США 		

Глава 5	Издания библиотечно-библиографической классификации <ul style="list-style-type: none"> • Библиотечно-библиографическая классификация Узбекистана • Примерные деления 	68 68 76
Глава 6	Требования и правила систематизации документов <ul style="list-style-type: none"> • Способы систематизации документов 	80
Глава 7	Процессы систематизации. Индексирование Организация систематического каталога. Общее понятие о процессе организации систематического каталога <ul style="list-style-type: none"> • Оформление систематического каталога. Разделительные карточки • Оформление разделительных карточек • Редактирование систематического каталога • Соответствие систематического каталога к нынешним временам 	83
Глава 8	История создания универсальной десятичной классификации <ul style="list-style-type: none"> • Структура универсальной десятичной классификации 	94
Глава 9	История электронной каталогизации <ul style="list-style-type: none"> • Первые работы по автоматизации библиотек в библиотечном деле 	172
Глава 10	История создания MARC форматов. MARC 21 формат нового века	183
	Заключение	199
	Приложение	
	Глоссарий	
	Использованная литература	200

CONTENT

	Introduction	3
Chapter 1	Coming into existence of information and library catalogs. Their types, importance and the role in the library science.	4
	<ul style="list-style-type: none"> • The difference between catalogs in describing the library stock completely • Peculiarities of organization of the alphabetical catalog 	9 11
Chapter 2	Theoretical bases of the bibliographical description. Development of the theory and methodology of description <ul style="list-style-type: none"> • Types and elements of bibliographic description. 	20
Chapter 3	Description as an element of scientific information. Principles of description creation methodology of bibliographic description of document <ul style="list-style-type: none"> • Methods for describing various types of documents 	23
Chapter 4	An overview of the classification of documents. Requirements for the classification	32
	<ul style="list-style-type: none"> • Systematic catalogue 	
	<ul style="list-style-type: none"> • Classification of Sciences as a philosophical methodological basis of systematic classification 	36
	<ul style="list-style-type: none"> • History of classification of subjects 	37
	<ul style="list-style-type: none"> • On the history of classification of publications 	37
	<ul style="list-style-type: none"> • Development of classification of objects in the ancient world and Middle Ages 	38
	<ul style="list-style-type: none"> • Creation and formation of the classification of objects in the East 	38
	<ul style="list-style-type: none"> • Development of classification of knowledge by well-known scientists of Central Asia 	42
	<ul style="list-style-type: none"> • The appearance of library classification in Western Europe in XII-XIII centuries 	56
	<ul style="list-style-type: none"> • Development of classification of publications in the first half of the nineteenth century 	58
<ul style="list-style-type: none"> • Other library classification schemes (late nineteenth - early twentieth • Classification of the Library of Congress. 		

Chapter 5	Editions of Library Bibliographic Classification <ul style="list-style-type: none"> • Library Bibliographic Classification шга Uzbekistan • Sample division 	68 68 76
Chapter 6	Requirements and rules for the documents systematization. <ul style="list-style-type: none"> • Methods of the documents systematization. 	80
Chapter 7	Processing of systematization. Indexing. Organization of systematic catalog. An overview of the process of organization of systematic catalog. <ul style="list-style-type: none"> • Organizing catalogue divisions. • Legalize systematic catalogue. Separation cards • Legalize separation cards • Editing systematic catalog. • The relevance of systematic catalog to these days 	83
Chapter 8	History of the Universal Decimal Classification. <ul style="list-style-type: none"> • The structure of the Universal Decimal Classification. 	94
Chapter 9	History of electron catalogs. <ul style="list-style-type: none"> • The first studies of library automation in library science 	172
Chapter 10	The history of creation of MARC formations MARC 21 is new age formation	183
	Conclusion	199
	Glossary	
	Applications	200
	References	

KIRISH

Respublikada ijtimoiy-iqtisodiy sohani isloh qilishning hozirgi sharoitida axborot-kutubxona faoliyatini rivojlantirishning maqsad va vazifalari mamlakatda amalga oshirilayotgan o'zgarishlarga va xalqaro amaliyotga mos bo'lishi zarur. Shu munosabat bilan fuqarolarning axborotdan erkin foydalanish bo'yicha konstitutsiyaviy huquqlarini, shu jumladan milliy qadriyatlar va jahon madaniyati, amaliy va fundamental bilimlardan bahramand bo'lishini ta'minlaydigan aholiga axborot-kutubxona xizmatlari ko'rsatishning sifat jihatdan yangi tizimini yaratish, kutubxonalarda saqlanayotgan milliy madaniy merosni asrab-avaylash va boyitish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish hisobiga axborot-kutubxona muassasalari faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish ustuvor vazifaga aylanmoqda. Bu esa, axborot-kutubxona faoliyatiga, kitobxonlarga xizmat ko'rsatish, fondlarni to'ldirish va saqlash, kutubxona jarayonlarini avtomatlashtirish, ilmiy-tadqiqot va tashkiliy-uslubiy faoliyat, kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va rag'batlantirish, xalqaro hamkorlikni kengaytirishga jiddiy ta'sir ko'rsatish imkonini beradi¹.

Mamlakatimizda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar jahon hamjamiyatiga kirish O'zbekistonning xalqaro obro'-e'tiborining ortishi axborot kutubxona muassasalari zimmasiga mamlakatda bo'layotgan islohotlarga ko'maklashish, aholiga tezkor axborot taqdim etish bo'yicha qator majburiyatlarni yuklaydi. Respublikamiz kutubxonalarining oldida turgan dolzarb masalalardan biri – yangi zamon kishisini yetuk malakali mutaxassis, madaniyatli va ma'rifatli inson qilib tarbiyalashdan iboratdir.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining axborot-kutubxona faoliyatining qonunchilik va me'yoriy bazasini mustahkamlash maqsadida bir qator me'yoriy hujjatlar qabul qilindi. Bular quyidagilardan iborat:

O'zbekiston Respublikasining «Axborot-kutubxona faoliyati to'g'risida»², «Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida»³gi qonunlari;

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 11 avgustdagi «Matbuot va axborot sohasida boshqaruvni yanada takomillashtirish

¹ «Ўзбекистон Республикаси аҳолисига ахборот кутубхона хизмати кўрсатишни янада такомиллаштириш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори 2019 йил 7 июнь// [http:// https://lex.uz/docs/4372449](http://https://lex.uz/docs/4372449)

² O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Axborot-kutubxona faoliyati tug'risida // Xalq so'zi.- 2011.-14 apr.

³ O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida. 2006 yil 20 iyul', O'RQ-42-son//<https://lex.uz/docs/1022944>

to'g'risida»⁴gi PF-5148-son, 2018 yil 19 fevraldagi «Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»⁵gi PF-5349-son farmonlari;

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 23 fevraldagi «2011-2015 yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari negizida axborot-kutubxona va axborot-resurs xizmatlari ko'rsatishni sifat jihatidan yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»⁶gi PQ-1487-son, 2012 yil 20 martdagi «Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi - axborot resurs markazi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»⁷gi PQ-1729-son, 2012 yil 21 martdagi «Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada joriy etish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»⁸gi PQ-1730-son, 2017 yil 13 sentyabrdagi «Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida»⁹gi PQ-3271-son, 2019 yil 2 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikasiyalar agentligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»¹⁰gi PQ-4151-son qarorlari. Mazkur me'yoriy hujjatlar asosida oxirgi yillarda axborot kutubxona muassasalarining ish prinsiplari, rivojlanish yo'nalishlari belgilab berildi.

Axborot-kutubxona sohasida foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatishda yangi texnologiyalarning kirib kelishi, bunga javoban yangi xizmatlarning joriy qilinishi mutaxassislarimiz oldiga bir qator dolzarb vazifalarni qo'yadi. Axborot-kutubxona muassasalarining kataloglari hamda fondi axborot-kutubxona muassasasining yuragi hisoblanadi. Mazkur jarayonda kutubxonalarning kataloglarini shakllantirish,

---

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Matbuot va axborot sohasida boshqaruvni yanada takomillashtirish to'g'risida. 2017 yil 11 avg. PF 5148-son // <https://lex.uz/docs/3311346>

⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Axborot texnologiyalari va kommunikasiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. PF-5349-son. 2018 yil 19 fevr // <https://lex.uz/docs/3564970>

⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. 2011—2015 yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari negizida axborot-kutubxona va axborot-resurs xizmatlari ko'rsatishni sifat jihatidan rivojlantirishni davom ettirish chora-tadbirlari to'g'risida. PQ-1487-son // <https://lex.uz/docs/2268955>

⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. «Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi — axborot resurs markazi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-1729-son // <https://lex.uz/docs/1983104>

⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori «Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada joriy etish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»// <https://lex.uz/docs/1986827>

⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. «Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida» gi PQ-3271-son// <https://lex.uz/docs/3338600>

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikasiyalar agentligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida» gi PQ-4151-son <https://lex.uz/docs/4188851>

yuritish, klassifikatsiya yoʻnalishlarini belgilash asosiy boʻgʻinlardan biri hisoblanadi.

Mazkur darslik “Kataloglashtirish va klassifikatsiyalash” fanining rivojlanish jarayonlari, hujjatlarni tasvirlash tamoyillari, axborot-kutubxona kataloglar tizimi, hujjatlarga ishlov berish, tizimlashtirish, kataloglashtirish tamoyillari, hujjatlarni klassifikatsiyalash jarayonlari, klassifikatsiyalash turlari, kutubxona bibliografik klassifikatsiya jadvallari (KBK), Universal oʻnlik klassifikatsiya jadvali (UDK), ularni amaliyotda qoʻllash masalalarini, shuningdek, zamonaviy axborot kutubxonaning elektron katalogi, yaratilish tarixi, EKning qulayliklari, MARC (Machine-Readable Cataloging-mashina oʻqiy oladigan) formatlari, oilasi haqidagi bilim va koʻnikmalarni egallashga asos yaratadi. “Kataloglashtirish va klassifikatsiyalash” fani ixtisoslik fanlar blokidan joy olgan boʻlib, boshqa axborot kutubxonashunoslik fanlarining nazariy va uslubiy asosini tashkil qiladi va oʻz rivojida aniq yoʻnalishdagi soha fanlari uchun zamin boʻlib xizmat qiladi.

Ushbu darslik Axborot-kutubxona muassasalarining kataloglari, klassifikatsiyalash, Axborot-kutubxonalar ish faoliyatida ularning tutgan oʻrni, katalog turlari, tasvir prinsiplari, hujjatlarga ishlov berish, sistemalashtirishning nazariy asoslari, tarixiy negizlari haqida tushuncha beradi. Xususan, mazkur darslik kutubxona-bibliografik klassifikatsiyalarining vujudga kelishi: Universal oʻnlik klassifikatsiyaning yaratilishi, Oʻzbekiston Respublikasi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi jadvalining tuzilishi, qoʻllash metodikasini oʻrgatadi. Shuningdek, Axborot-kutubxona muassasalarining katalog va kartotekalar tizimini tuzish boʻyicha nazariy va amaliy bilimlar beradi. Anʼanaviy kutubxona kataloglaridan nazariy bilimlarga ega boʻlish, yangi texnologiyalar asosida Axborot-kutubxona muassasalarida elektron katalog tuzish va amalda joriy etishga asos boʻla oladi. Sistemali katalog kursi - Alfavit katalogi kursining mantiqiy davomi hisoblanib, mazkur darslikda quyidagi mavzularni: Hujjatlarni klassifikatsiyalash haqida umumiy tushuncha, sistemali klassifikatsiyaning rivojlanish bosqichlari va yoʻnalishlari, Kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasining yaratilish tarixi, rivojlanish bosqichlari, shuningdek, hujjatlarni sistemalashtirishning metodikasi: barcha fanlarga oid hujjatlarni sistemalashtirish usullarini, katalog va kartotekalar tashkil qilishni yoritib beradi. Shuningdek, ushbu darslik amaliy mashgʻulotlar hamda mustaqil taʼlim boʻyicha koʻrsatma va tavsiyalarni oʻz ichiga qamrab olgan.

Ushbu darslik Kutubxona-axborot faoliyati ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, shu jumladan qo'llanmadan katalog va kartotekalar tizimi bilan faoliyat yurituvchi mutaxassislar, Axborot-kutubxona muassasalari xodimlari foydalanishlari mumkin.

1- BOB. AXBOROT-KUTUBXONA KATALOGLARINING VUJUDGA KELISHI. ULARNING TURLARI, AHAMIYATI VA KUTUBXONA ISHIDA TUTGAN O'RNI

Kutubxona klassifikatsiyasi 125 yildan buyon o'quv fani sifatida o'qitilib kelinmoqda. Shunga qaramasdan, sohaning ushbu yo'nalishini o'rganish va ilmiy tadqiqotlar olib borish ishlari yaqin yillardan boshlandi. Bunga zarurat esa ushbu terminning keng o'rganilmaganligi va ma'lum muammolarning yechilmaganligidir¹¹.

Kutubxona klassifikatsiyasi bir qancha ma'nolarga ega. Kutubxona javonlaridagi kitoblar yoki boshqa hujjatlarni joylashtirilayotganda bu jarayon – kitoblar klassifikatsiyasidir. Bu jarayon kitoblar bilan emas, balki ularning bibliografik tavsifi, ya'ni kataloglar bilan amalga oshirilsa bu – bibliografik klassifikatsiya deyiladi¹².

	<p>Title: <i>What You Need to Know About Developing Study Skills, Taking Notes & Tests, Using Dictionaries & Libraries</i></p> <p>Author: Coman, Marcia J.</p> <p>Call number LB2395 .C65 1991</p>	<p>The first two lines describe the subject of the book. LB2395 = Methods of Study, in Higher Education</p> <p>This line often represents the author's last name. .C65 = Coman</p> <p>The year the book was published.</p>	<p>LB 2395 .C65 1991</p>
---	--	--	--------------------------------------

Xalqimizning turmush madaniyatini oshirishda, ularni ma'naviy dunyosini boyitishda Axborot-kutubxona muassasalarining o'rni beqiyosdir. Axborot-kutubxona muassasalarining ijtimoiy vazifasi hozirgi kun talabidan kelib chiqib, tobora kengayib bormoqda. Axborot-kutubxona muassasalarining oldida turgan dolzarb masalalardan biri -

¹¹ Library Classification Theory: Historical Perspective 4-bet.

¹² Library Classification Theory: Types of Library Classification.- b.10

yangi zamon kishisini yetuk malakali mutaxassis, madaniyatli va ma'rifatli inson qilib tarbiyalashdan iboratdir. Respublikamizdagi mavjud Axborot-kutubxona muassasalarining fondlari keng doiradagi kitobxonlarning talabiga javob beradigan resurslar bilan muntazam to'ldirilib boriladi. Axborot-kutubxona muassasalarining fondlari qanchalik to'liq va mukammal to'ldirilgan, elektron resurslar bilan ta'minlangan bo'lsa, ulardan foydalanuvchilarning ehtiyojlarini qondirishga shunchalik keng imkoniyatlar yaratiladi. Ayni bir vaqtda, bir tomondan, ulardagi fondlarning katta hajmda ekanligi va mazmuning boyligi, ikkinchi tomondan Axborot-kutubxona muassasalariga murojaat qiluvchi kitobxonlar talablarining nihoyatda xilma-xilligi, mavjud barcha resurslarni har tomonlama ko'rsatib berish zaruriyatini qat'iy talab qiladi. Axborot-kutubxona muassasalarining fondlarini har tomonlama ochib berishda kataloglar asosiy rol o'ynaydi.

1.1. Axborot kutubxona kataloglarning turlari va shakllari

Katalog grekcha — «ro'yxat» demakdir. Binobarin, «kutubxona katalogi» degan termin «Axborot-kutubxona muassasasida mavjud bo'lgan barcha resurslarning ro'yxati» degan ma'noni bildiradi. Ammo bunday aynan tarjima qilish kataloglarning haqiqiy ahamiyatini yetarli darajada to'liq tushuntirib bermaydi.

Kutubxona kataloglari Axborot-kutubxona muassasasida muayyan tartibda tuzilgan bo'lib, Axborot-kutubxona muassasasi fondini mazmunini ochib berish, u haqida to'liq axborot berish, mavjud resurslarni targ'ib etish, kitobxonlarga ma'lumot olishlarida g'oyaviy-tarbiyaviy, ilmiy-axborot vazifalariga muvofiq tarzda yo'llanma berish kabi funksiyalarni bajaradi.

Zamonaviy Axborot-kutubxona muassasalarida mavzu va turlari bo'yicha xilma-xil resurslar mavjud. Axborot-kutubxona muassasasiga murojat qiladigan kitobxonlarning talablari ham xilma-xildir. Kitobxonlarni muayyan muallifning familiyasi, kitobining nomi, muharrirning nomi yoki boshqa belgilari, muassasaning nomi, nashr etgan nashriyotning nomiga o'xshash ma'lumotlari bo'lgan kitoblar qiziqtiradi. Ba'zi birlarini soha adabiyotlari, boshqalarni texnik jurnallar, DTSlar, patentlar qiziqtiradi. Ayrim kitobxonlar chet el adabiyotlarini so'rab murojaat etadilar. Hamma so'rovlarni qamrab olib javob beradigan yagona katalog tuzishning imkoniyati yo'q.

Axborot-kutubxona xizmati ko'rsatish nazariyasi va amaliyotida kataloglarning muhim turlari yaratilganki, ularning har biri ma'lum bir xarakterdagi talablarni qondirishga imkon beradi. Shu kunga qadar

mamlakatimiz kutubxonalarida nashr turlariga, fondni qamrab olishiga ko'ra farqlanadigan kataloglarning bir nechta turlari qo'llaniladi. Kataloglarni bibliografik tasvirlarini gruppalash usullariga ko'ra asosiy turlarga bo'lingan. Bu gruppadagi kataloglar orasida eng ko'p tarqalgani:

- ✓ **alfavit katalogi;**
- ✓ **sistemali katalog;**
- ✓ **predmet katalog;**
- ✓ **elektron katalog** hisoblanadi.

Alfavit katalogda barcha mavjud resurslarining tasviri mualliflarning familiyalari yoki sarlavhalari alfavit bo'yicha joylashtiriladi. Tasvirlarning shu tartibda joylashtirilishi, birinchidan, konkret bir asarning muallifi va sarlavhasi kitobxonga ma'lum bo'lgan bir asarning bor yoki yo'qligini aniqlash, ikkinchidan, muayyan muallifning kutubxona muassasasi fondida mavjud bo'lgan asarlari bilan tanishish imkonini beradi.

Alfavit katalogi kutubxonada biror muallifning qanday kitoblari bor, degan savolga javob beradi. Alfavit katalogini avtorlar katalogi deb ham atashadi.

Kitobxonlarning muayyan masalalarga yoki tor konkret masalalarga doir manbaalarga bo'lgan talablari sistemali va predmet kataloglari yordamida qondiriladi.

Alfavit katalogining vazifasi ikkita asosiy savolga javob berishdir:

1. Kutubxonada kitobxonga ma'lum bo'lgan biron-bir resurs bormi (jurnal, musiqa, kartografiya yoki boshqa nashr);
2. Muayyan muallifning qaysi kitoblari kutubxonada mavjud.

Alfavit katalogdan aniq savollarga javob olish zarur bo'lgan holatlarda maslahat olinadi: kitob qaysi nashriyotlar tomonidan taqdim etilgan, qaysi nashlarda ma'lum bir muallif hammuallif sifatida qatnashgan. Alfavit tartibidagi katalog vazifalari:

1. Axborot;
2. qidiruv;
3. ma'lumotnoma

Alfavit katalogi kutubxonada axborot, qidirish va ma'lumot berish funksiyalarini bajaradi.

Uning tuzilishining o'ziga xos xususiyati shundaki, ma'lum bir muallifning barcha asarlarini, ularning tarkibidan qat'iy nazar bir joyda to'plash imkonini beradi, shuningdek, bu shaxs yakka (mustaqil) muallif yoki hammuallif, muharrir yoki tarjimon, tuzuvchi yoki sharhlovchi

sifatida faoliyat ko'rsatadi, shu tartibda, katalogda mualliflik komplekslari yaratiladi.

Alfavit katalogini muallif katalogi deb ham ataladi. Biroq, "mualliflar komplekslari" atamasini nisbiy qo'llash mumkin, chunki fondga taqdim etilgan barcha mualliflar alifbo katalogida keltirilgan deb bo'lmaydi. Masalan, to'rt yoki undan ortiq mualliflar tomonidan yozilgan kitoblarni tavsiflashda faqat birinchi muallifga qo'shimcha tavsif beriladi. Odatda to'plamlar, asarlar va ilmiy eslatmalarga kiritilgan maqola mualliflarining barcha ismlari oshkor qilinmaydi. Alfavit katalogdagi kutubxona fondining muallifligini nazariy jihatdan to'liq ochib berish mumkin.

Alfavit katalogidagi yordamchi kartochkalarning turlari:

1. Havola qiluvchi (umumiy va xususiy),
2. ma'lumotnoma.

Ma'lumki, ba'zi mualliflar o'z asarlarini haqiqiy familiya ostida, boshqalari taxallus ostida yoki bir nechta taxallus ostida nashr etadilar. Ba'zi yozuvchilar haqiqiy familiyasi va taxallusi ostida chop etadi. Alfavit katalogida bir xil muallifning asarlari har doim uning ismining yagona, eng taniqli shakli ostida: haqiqiy familiyasi yoki taxallusi ostida aks ettiriladi. Shuning uchun, foydalanuvchini muallifning asarlari qanday sarlavha ostida, taxallus ostida ekaniga yo'naltirish uchun katalogga umumiy havolalar kiritiladi: ba'zi hollarda taxallusdan haqiqiy familiyaga, boshqalarida familiyasidan taxallusga yo'nalish beriladi.

Xususiy havolalar - "qarang", "shuningdek qaralsin" so'zlari yordamida katalogda qabul qilingan tavsifning bir sarlavhasidan boshqasiga o'zaro yuborishdir. Ushbu ma'lumotnoma turi, asosan, o'zgartirilgan nomlar bilan muassasalar va tashkilotlarning rasmiy nashrlarini tavsiflashda qo'llaniladi. Ushbu holatlarda materiallarning tavsiflari, mavjud qoidalarga muvofiq, katalogda turli joylarda - muassasalar nomlariga ko'ra paydo bo'ladi. Biroq, tavsif sarlavhasining faqat bittasi bilan bog'langan foydalanuvchi, shaxsiy havolalardan foydalanib, zarur nashrlarni aks ettirgan boshqa barcha sarlavhalarga yo'naltiriladi.

Alfavit katalogi har bir kutubxonaning katalog tizimining majburiy qismi hisoblanadi.

Sistemali katalogda barcha resurslar ularning fan sohalari bo‘yicha mazmuni va belgilariga qarab guruhlarga ajratiladi. Ular umumiydan xususiya tomon izchillikda bo‘linadigan tarmoqlarga ko‘ra guruhlanadi. Sistemali katalog klassifikatsiya jadvallari asosida tizimlashtirishdir.

Predmet katalogi tuzilayotganda barcha resurslarning mazmuniga asoslanadi, bibliografik tasviri bilim sohalari bo‘yicha emas, hujjatda bayon etilayotgan predmet nomlarining alfavit tartibiga binoan, joylashtiriladi. Ko‘pgina kutubxonalarda predmet katalogi qo‘llaniladi. Mavzu katalogi ko‘plab kutubxonalar uchun asosiy hisoblanadi. Bu kitoblarda mavzu ko‘rsatkichiga o‘xshash turli xil tushunchalarning alifbo ro‘yxati. Predmet katalogi maxsus masalalar bo‘yicha materiallarni tanlashda ishlatiladi. Predmet katalogida, sistemali katalogda bo‘lgani kabi, materialning joylashuvi hujjatlarning mazmuni bilan belgilanadi. Biroq, agar sistematik katalogda yozuvlar ilm (fan)

sohalari bo'yicha joylashgan bo'lsa, predmet katalogida hujjatlar mavzusining alifbo tartibiga muvofiq joylashgan. Shu bilan birga, bir xil nom ostida turli xil bilim sohalariga tegishli hujjatlar to'planadi. Masalan, neft koni, uni qazib olish, qayta ishlashga bag'ishlangan kitoblar tegishli ravishda geologiya, konchilik, kimyo texnologiyalari bo'limlarida aks ettiriladi. Predmet katalogida ushbu kitoblarning barchasi "NEFT" so'zi ostida to'planadi. Predmet katalogining bunday tuzilishi kutubxonada muayyan mavzu bo'yicha qaysi kitoblar mavjudligini tezda savolga javob olish imkonini beradi.

Kutubxonalarda yana boshqa kataloglar:

- ✓ nomerli katalog,
- ✓ xronologik katalog,
- ✓ geografik katalog,
- ✓ lug'at kataloglari ham mavjud bo'lib, bunday kataloglar kutubxonalarning turi va tipiga qarab tashkil etilgan.

Elektron katalog – elektron kutubxonaning asosiy elementi hisoblanadi. Bugungi kunda dunyoda elektron katalog keng miqyosda qo'llanilmoqda. Elektron katalogi bo'lmagan elektron kutubxonani “elektron kolleksiya” deb atash mumkin. Dastlab, kutubxonalarni avtomatlashtirish alohida funksiyalarni: inventarni hisobga olish, xizmat ko'rsatishning sodda funksiyalari va elektron katalog yaratishga qaratildi. Elektron kataloglarning yaratilishi axborot qidiruv mexanizmlarini avtomatlashtirish va taqsimlangan rejimda ishlashiga yol ochdi¹³. Elektron kutubxona fondi elektron shakldagi resurslardan

¹³ Karimov O., U. Muminov B.B. Raxmatullayev M.A. Inegrallashgan axborot kutubxona tizimlarini yaratish. -T.: Universitet, 2018. - b.17

iborat bo'lgani sababli, elektron resurslar tavsifini tuzishga mo'ljallangan "Dublin yadrosi" metama'lumotlaridan foydalanilishi maqsadga muvofiq. Ma'lumki, an'anaviy kutubxona kataloglari kutubxona fondidan alohida joyda saqlanadi va katalog kitoblar fondini kitobxonga ochib berishga xizmat qiladi. Kitobxon katalogdan foydalanishi uchun kutubxonaga borishi kerak¹⁴.

Elektron kutubxona elektron katalogining har bir elektron kartochkasi elektron kutubxonadagi har bir hujjatga bog'langan bo'ladi va undan masofadan turib foydalanish mumkin.

Kataloglarning vazifasi bo'yicha bir-biridan farqi

Vazifasi bo'yicha kataloglar 2 ga bo'linadi¹⁵:

1. Kitobxon katalogi
2. Xizmat katalogi

Kitobxonlar keng foydalaniyotgan asarlar bilan bir qatorda eskirib qolgan va ko'pchilik uchun ahamiyatini yo'qotgan asarlar ham saqlanayotgan katta fondli kutubxonalarda kutubxona kataloglari o'z vazifasiga ko'ra kitobxon katalogi va xizmat kataloglariga bo'lingan. Kutubxonaning butun asosiy fondini aks ettiruvchi **kitobxonlar kataloglari** ancha operativ kataloglar bo'lib, doimiy ravishda kitobxonlar ixtiyorida bo'lib, ularning asosiy talablarini qondiradi.

¹⁴ Karimov U.F., Raxmatullaev M.A. Elektron kutubxona yaratish texnologiyasi va resurslardan foydalanish.-T.: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.- b.12

¹⁵ Ganiyeva B.I. Axborot-kutubxona katalogi va fondi: o'quv qo'llanma. -Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2017.-B.8

Xizmat kataloglaridan odatda kutubxona xodimlari turli ma'lumotlar olish uchun foydalanadilar, lekin bu kataloglar faqat xizmat vazifasi uchungina mo'ljallanmagan: agar kitobxonlar kutubxonada bor bo'lgan butun adabiyotlar bilan tanishishlari zarur bo'lganda, xizmat katalogidan ham foydalanishlari mumkin.

Kataloglar gruppasi usuli bilan bo'linishidan tashqari hujjat turlari bo'yicha ham bo'linadi. Masalan: kitoblar katalogi, vaqtli matbuot va davomli nashrlar katalogi, gazeta va jurnallarda bosilgan maqolalar katalogi va boshqalar.

Kutubxonalarda olingan gazeta va jurnallarning plakat ko'rinishidagi ro'yxati kabi kataloglarning eng oddiy shakllari qo'llanilgan. Uncha katta bo'lmagan bolalar kutubxonalarida turtniket kataloglari ham tashkil qilingan edi. Bunda kitoblarning tasviri o'zagi atrofida aylanadigan shit joylashtirilgan kartochkali kataloglarda bo'lar edi.

Kartochkalar lentada joylashgan «chegarasiz tasma» printsiptida harakat qiladigan «panorama» kataloglari ham mavjud bo'lgan. Alohida qalin qog'ozlardan tashkil topgan bloknot shaklidagi kataloglar ham borligi tarixdan ma'lum.

Fondlarni to'liq aks ettirish bo'yicha kataloglarning bir-biridan farqi

Mavjud fondni qamrab olishga qarab, bosh katalog va ayrim fond kataloglari va fond qismlari kataloglari tuzilishi mumkin.

Kataolгда butun fond yoki ma'lum sabablarga ko'ra uning oz qismi aks ettiriladimi-yo'qmi, bundan qat'iy nazar kutubxona kataloglari kutubxona fondini to'liq aks ettirishi jihatidan bir-biridan farq qiladi. Fondni ancha to'liq aks ettiruvchi kataloglar asosiy kataloglar deb ataladi.

Bosh katalog - bu kutubxonaning asosiy katalogi hisoblanadi. U kutubxonada mavjud barcha fondlardagi resurslarning bibliografik tasvirini qamrab olgan bo'lishi kerak. Kutubxonalar kataloglarni hujjatlar turlariga qarab ajratadilar. Odatda, faqat kitoblarni, ammo uni maksimal darajada to'liq aks ettiruvchi katalogka - bosh katalog deyiladi. Ayrim hujjat turlarining kataloglari - kutubxona bosh katalogiga tarkibiy qism bo'lib kirib, kitoblar katalogini to'ldiradi. Bosh katalog ham xizmat katalogi, ham kitobxon katalogi bo'lishi mumkin. Ular tuzilishiga qarab Alfavit katalog, Sistemali katalog, Predmet katalog bo'lishi mumkin. Asosiy katalog bilan bir qatorda har qaysi bo'limlarda ham katalog tuzilgan – masalan: abonement katalogi, o'quv zali katalogi, ko'chma fond katalogi va boshqalar.

Kutubxona ishida yig'ma katalog deb atalgan kataloglarning ahamiyati katta. Kataloglarning yuqorida ko'rib chiqilgan turlaridan farqli o'laroq, yig'ma kataloglar bir necha mustaqil kutubxonalarning fondlarini aks ettiradiki, bu kutubxonalar o'rtasida kitobxonlarga xizmat ko'rsatishda muayyan o'zaro yordam ko'rsatishni tashkil qilish maqsadga muvofiq. Jumladan, bir shahar yoki tumandagi, bir viloyat yoki respublikadagi kutubxonalarning fondlarini aks ettiruvchi territorial yig'ma kataloglar; bilimning bir tarmog'iga yoki bir ixtisosga doir kutubxonalarning fondlari uchun tarmoq yig'ma kataloglari, bir idora, muassasa yoki tashkilotga tegishli kutubxonalarning fondlari uchun rasmiy yig'ma kataloglar tuzilishi mumkin. Yig'ma kataloglar ba'zan bunday belgilarni o'zlarida birga aks ettirishlari mumkin, masalan, bir shahar kutubxonalarining meditsinaga doir adabiyoti uchun tuzilgan yig'ma kataloglar ayni vaqtda ham territorial, ham tarmoq kataloglari bo'ladi.

Bir necha kutubxonalar fondini aks ettiruvchi *yig'ma kataloglar* tajribada sinovdan o'tganligi ma'lum.

Markaziy kataloglar - filiallari bor kutubxonalarda tuzilgan. Kitobxonlarning kitoblar va boshqa nashrlarga bo'lgan talabini qondirilishi kataloglarning formalariga ham bog'liq. Kutubxonalar

xilma-xil formadagi kataloglardan foydalandilar. Turniketli, plakat shaklidagi, panoramali kataloglar haqida yuqoridagi ma'lumotlar kiritilgan edi. Biroq katalogning eng ko'p tarqalgan formasi kitob va kartochka formasidir. Juda uzoq yillar katalogning kitob formasi asosiy bo'lib xizmat qilib kelgan. Oldin kitob - kataloglar kitoblarning qo'lda yozilgan ro'yxatidan iborat edi. Kitob bosish kashf etilgach, bosmaxona usulida tayyorlangan kataloglar paydo bo'ldi. XIX asrning oxiri XX asr boshlariga kelib, kartochkali formasi kutubxonalarda ishlatila boshladi. Bu katalogning afzalligi shundaki, hujjatning bibliografik tasviri alohida kartochkalarda berildi va ular maxsus yashiklarga qat'iy tartib ostida joylashtirildi.

Kitob katalogi ixchamligi bilan o'z yutug'iga ega edi. 10 000 tomlik hujjat fondi tasvir formati o'rtacha bo'lgan 500-600 betli kitobga sig'adi. Shuncha kitobni kartochkali katalogda aks ettirish uchun taxminan 1^{m2} joyni egallovchi 14-16 katalog yashikchasi yoki shkaf-javon kerak bo'ladi.

Hujjatlarni tasvirini belgilangan namuna (7,5x12,5 sm) dagi katalog kartochkalarida amalga oshirildi. Bu format deyarli barcha kutubxonalarda hozirgacha qo'llanilib xalqaro format nomini oldi. Har bir kartochka enining o'rtasida pastki chetidan 0,75 sm oraliqda teshikcha bo'lib, undan yashikdagi kartochkalarni metal sterjen yordamida mahkamlab qo'yish uchun foydalaniladi.

Har bir yashikchaga odatda 800 tadan 1000 tagacha kartochka joylashtiriladi.

Axborot-kutubxona muassasalaridagi mavjud resurslar targ'ibotida, kutubxona fondlari boyligini ochish, tobora o'sib borayotgan axborot oqimidan foydalanishda kataloglardan tashqari boshqa bibliografiya vositalari, adabiyotlar ro'yxati, bibliografik obzor, bibliografik ko'rsatkichlar, kartoteka va internet ma'lumotlari majmui ham amalga oshirildi. Bulardan tashqari, bibliografik qo'llanmalarning barcha turlaridan kutubxona kataloglariga eng o'xshashi bibliografik kartotekalar hisoblanib, ular kutubxona ma'lumot - bibliografik apparatining mustaqil qismini tashkil etadi.

Kartotekaning katalogdan asosiy farqi shuki, katalog kutubxona fondida aniq mavjud nashrlarni aks ettiradi. Kartotekaning mazmuni ko'pincha kengroq bo'ladi, unga kitob, maqola va boshqa materiallarning aniq kutubxonada bo'lish-bo'lmasligidan qat'iy nazar tasviri kiritiladi.

1.2. Alfavit katalogni tashkil qilish xususiyatlari

Alfavit katalog - mualliflar familiyalari, muallif sifatida qabul qilingan muassasa va tashkilotlar, asarlarning sarlavhalarining alfavit tartibida joylashtirilgan katalogidir. U har bir kutubxona kataloglari sistemasida majburiy, tarkibiy qism hisoblangan. Hozirgi zamon Axborot-kutubxona muassasalarida u elektron katalog bilan bog‘liqdir.

Alfavit katalogi kutubxonada axborot, qidiruv spravka (ma‘lumot) beruvchi vazifalarni bajaradi. Chunki, ma‘lum muallifning barcha asarlarini ularning mazmunidan, shu shaxs mustaqil muallif yoki muallifdosh, muharrir yoki tarjimon, tuzuvchi yoki sharhchi va shu kabilar sifatida ishtirok etishidan qat‘iy nazar bir joyga to‘plash imkonini beruvchi, ya‘ni katalogda mualliflar kompleksini hosil qiluvchidir.

Alfavit katalogi kutubxona fondini mualliflik belgisi bo‘yicha ochib beradigan va kitobxonga muallifning familiyasi, jamoaning nomi, nashrning sarlavhasi bo‘yicha ma‘lum bo‘lgan kitobni izlashni ta‘minlaydi, uning axborot va qidiruv vazifalarini bajaradi.

Mualliflar kompleksi deb alfavit katalogini aytilishi bejiz emas, chunki boshqa hech bir an‘anaviy katalogda kutubxona fondining mazmuni bu katalogchalik ochib berilmagan. Asarlari fondida mavjud bo‘lgan mualliflarning hammasi alfavit katalogida aks ettirilavermaydi, shuning uchun «mualliflar kompleksi» terminini shartli deb tushunmoq kerak. To‘rt va undan ortiq mualliflar tomonidan yozilgan kitoblarni tasvirlashda qo‘shimcha tasvir sifatida odatda birinchi muallif familiyasiga qo‘shimcha tasvir beradi.

To‘plam, asarlar, ilmiy ishlarga kiritilgan maqolalardagi barcha mualliflarning familiyalari aniq ko‘rsatilmaydi. Alfavit katalogining ma‘lumot beradigan vazifalari bosh (asosiy) alfavit katalogi yordamida amalga oshiriladi. Kutubxonalarni komplektlash, qancha kitob borligini va necha nusxada ekanligini tekshirish zarur bo‘lganda, yangi kitoblarga ishlov berish, bibliografik qo‘llanmalarni tuzishga aloqador har qanday ma‘lumotlar ana shu bosh (asosiy) katalogdan olinadi.

Alfavit katalogi resurslarni targ‘ibot qilish vositasi bo‘lib, xizmat qilish va kitobxonlarga o‘zlarini qiziqtirgan asarlarini topishlarida yordam berish va shu orqali ayrim darajada yangi qiziqishlarini uyg‘otish mumkin.

Kutubxona fondini mualliflar tarkibi bo'yicha ochib berish qimmatli ahamiyatga ega. Alfavit katalogining asosiy xususiyati - u bilan ishlashning oddiyligidir. Qidirilayotgan resurs haqidagi asosiy bibliografik ma'lumotlarni bilish, alfavit katalogidan uni topish uchun yetarlidir. Kitobxon resurs haqida zarur ma'lumotlarni bilmasa ham u yordamchi tasvir va yordamchi kartochkalar vositasida topa olish mumkin. Yordamchi kartochkalarga yo'naltiruvchi va ma'lumot beruvchi kartochkalar ham taalluqlidir. Yordamchi kartochkalar, yordamchi tasvirlardan jiddiy farq qiladi, chunki ularda bibliografik tasvir bo'lmaydi va biror muayyan nashrga bog'liq emas.

Yo'naltiruvchi (ссылочные) kartochkalar ikki turga bo'linadi.

- 1) Umumiy kartochkalar
- 2) Xususiy kartochkalar

Umumiy yo'naltiruvchi «qarang» (см.) so'zi - yordamida kitobxonni rad etilgan muallif familiyasi yoki muassasa nomidan tasvir sarlavhasida qabul qilingan formaga yo'llaydi.

Ayrim avtorlar o'z asarlarini haqiqiy familiyalari ostida, boshqalari esa bir yoki bir necha taxallus ostida nashr ettiradilar. Ayrim yozuvchilar asarlarini familiyalari bilan ham taxalluslari bilan ham nashr ettiradilar. Alfavit katalogida ayni bir muallifning asarlarini, doimo bir xil nomida eng ko'p tanish bo'lgan formasi yoki haqiqiy familiyasida yoki taxallusida aks ettiriladi.

Xususiy havolalar «shuningdek, qaralsin» (см. также) so'zlari yordamida o'zaro bir tasvir sarlavhasidan boshqasiga mazkur katalogda qabul qilinganiga yo'llaydi.

Yo'naltirishning bu turi asosiy nomi o'zgargan muassasa yoki tashkilotlarning rasmiy nashrlarini tasvirlashda qo'llaniladi.

Yirik kutubxonalarda xususiy havolalar turli alfavit qatoridagi bir xil sarlavha (kitob nomlar) ini bog'lashda ham qo'llanishi mumkin.

Ma'lumot kartochkalari ham havolalar singari tasvirga ega bo'lmaydi. Ular katalogda muayyan yakka yoki kollektiv muallifning asarlarini qidirib topishga mo'ljallangandir.

Tipovoy sarlavha (nom)lar uchun bir marta tuzilgan ma'lumot kartochkalari (nom)ga tuzilgan bir qator qo'shimcha tasvirlarning o'rniga qo'llaniladi, katalogni ortiqcha kartochkalar bosib ketishidan saqlaydi, shu bilan birga kutubxonachining vaqti ham tejaladi.

Bosh (asosiy) alfavit katalogida kutubxona fondi haqidagi barcha ma'lumotlar to'planishi va uning kataloglarida ochib berilgan bo'lishi kerak. Bunga kutubxona belgilari, ya'ni xizmat yozuvlari yordamida erishiladi. Ulardan biri kartochkaning oldi tomoniga, ikkinchisi orqa tomoniga yoziladi. Kutubxona belgilariga:

- inventar nomeri
- yordamchi tasvirlar haqida ma'lumot
- to'liq indeks
- predmet rubrikalari taalluqlidir.

Shifr — matbuot asarini tokchadagi o'rnini shartli belgisidir.

Alfavit katalogidan asosiy va barcha yordamchi tasvirlarning kartochkalarida, shuningdek, boshqa katalog va kartotekalarda old tomonining yuqori chap burchagida ko'rsatiladi.

Inventar — tartib raqami bo'lib, nashr kutubxonaga kelganda shu raqam bilan inventar daftariga kiritilgan.

Inventar raqamning kartochkalarda ko'rsatilishi mazkur kitobdan qancha nusxasi borligini tezda aniqlash imkonini beradi. Ular (bosh) asosiy alfavit katalogi kartochkasining orqa tomonida ko'rsatilgan. Kitoblarni inventar-formati bo'yicha joylashtiriladigan hamda inventar, raqami ayni bir vaqtda kitobning shifri xizmatini o'taydigan kutubxonalar bundan mustasnodir.

Yordamchi tasvirlar haqidagi ma'lumotlar - yordamchi tasvirlardan qaysi biri alfavit katalogiga asarning asosiy tasvirlarga qo'shimcha sifatida kiritilganligini aniqlash imkonini beradi. Bunday ma'lumotnomalar kutubxona fondidan chiqarilgan kitoblar kartochkalarini olish jarayonini osonlashtiradi va tezlashtiradi.

Yordamchi tasvirlar haqidagi ma'lumotlar odatda faqat bosh alfavit katalogi kartochkalari asosida tayyorlanadi.

To'liq indeks - kitob sistemali katalogining qaysi bo'limida turganligini aks ettiradi, alfavit va sistemali katalogning asosiy kartochkalariga qo'yiladi.

Predmet rubrikalari kitobning predmet katalogida qanday aks ettirilganligini ko'rsatadi. Yana u alfavit katalogini predmet katalogi bilan bog'lab oxirgisidan ro'yxatdan chiqarilgan kitoblar tasvirlarini olishni tezlashtiradi.

Predmet pubrikalari asosiy tasvirning orqa tomonidan yordamchi tasvirlar haqidagi ma'lumotlardan bir oz pastroqda ko'rsatiladi.

Katalogni tashkil etish o'zaro uzviy bog'langan quyidagi jarayonlardan:

1. Katalog pasportini tuzish.
2. Kartochkalarini joylashtiish.
3. Katalogni rasmiylashtirish.
4. Katalogdan foydalanishda yordamchi qo'llanmalar tuzish.
5. Katalogni tahrir qilishdan iborat murakkab ishlardan tashkil topgan.

Bular barcha kataloglarni tashkil etish uchun asosiy bo'lgan operatsiyalar tarkibida aks ettiriladi.

Har bir katalogni tashkil qilishning xususiyati - uning pasporti - katalog haqidagi asosiy ma'lumotlar qayd etilgan xizmat hujjatini tuzishdan boshlanadi. Alfavit katalogiga monand - bu katalog tashkil etilgan sana, uning maqsadi, fondining qamrovi, tasvir uslubiyati, yordamchi tasvirlarning qo'llanilishi, katalogka tegishli yordamchi qo'llanmalarining borligidir.

Alfavit katalogini tuzishni faqat texnik ish deb, kartochkalarini alfavit tartibi va joylashtirishdan iborat deb qarash xato hisoblanadi.

Alfavit katalogida kartochkalarining joylashtirish bosma mahsulotni tasvirlash uslubiyoti bilan bog'lanadi va tasvirning asosiy qoidalari asosida tuziladi. Adabiyotlarni juda tez topish va katalogdan foydalanishning qulayligi kartochkalarini joylashtiish usullariga bog'liq.

Alfavit katalogining vazifalariga ko'ra kataloglarni joylashtirishning asosiy metodi – **qat'iy alfavit** hisoblanadi.

Tasvirlar ularni boshlanish so'zlaridagi harflar tarkibiga qarab joylashtiriladi. Familiya, muassasa va tashkilot, sarlavha (nom) bilan qilingan tasvirlar yagona alfavit qatoriga joylashtiriladi. So'ngra nom (ism) yoki butun gaplarni alfavit bo'yicha joylashtirishning ikki usuli ma'lum.

Birinchi usuli «so'z» ketidan «so'z» ikkinchi usuli «harf» ketidan «harf» nomini olgan.

Kitobxon zarur nashrni juda tez topishda, kutubxonada ayrim yakka va kollektiv avtorlarining asarlarini targ'ibot qilishga yordam berish uchun ayrim hollarda tasvirlarni alfavit tartibida guruhlash o'rniga logik

«mantiqiy» komplekslar yaratish maqsadlidir. Masalan: Bir muallifning ham alohida, ham asarlari to‘plamlari bo‘lsa, bu asarlar barchasining tasvirlarini 2 guruhga bo‘lib joylashtirish tashkil etiladi.

Birinchi guruhga asarlar to‘plamlari aks ettirilib, ular guruh ichida nomlari alfavit tartibida emas, balki nashrlar to‘liqligi kamayib boruvchi mantiqiy tartibda joylashtiriladi.

- to‘la asarlar to‘plami
- asarlar to‘plami
- asarlar
- tanlangan asarlar
- saylangan asarlar

Bu asarlarni, to‘plami, masalan, hikoyalar, kundaliklar, biror asarning ayrim qismlari, parchalarning tasvirlaridan qat’iy nazar ikkinchi guruhga kiradi. Tasvirlar ikkinchi guruh doirasida nomlar bilan joylashtirish umumiy qoidalariga binoan nomlar (sarlavhalar)ni birinchi so‘zlaridagi alfaviti bo‘yicha joylashtiriladi.

Kataloglarni rasmiylashtirish deganda kartochkali alfavit kataloglarida ajratilgan va yashiklardagi yozuvlar vositasida rasmiylashtirish tushuniladi. Alfavit kataloglarida turli formadagi:

oʻrtasi turtib chiqqan, kartochnaning eniga — oʻng va chap tomoniga 2/3, 1/3 va ¼ turtib chiqqan ajratkichlar qoʻllaniladi.

Ular oʻz vazifalariga koʻra:

- alfavit katalogida moʻljallash uchun
- maʼlumot tipidagi
- bibliografik turdagi ajratkichlarga boʻlinadi.

Alfavit katalogida moʻljallash uchun ajratiladi: harf, boʻgʻin va soʻzli ajratkichlar ularga taalluqlidir.

Harf ajratkichlar mazkur harfdan boshlanuvchi tasvirlarni cheklaydi.

Boʻgʻin ajratkichlari mazkur boʻgʻin yoki bir necha boʻgʻindan boshlanuvchi tasvirlarni ajratadi.

Harf va boʻgʻin ajratkichlari odatda kichik kataloglarda ishlatiladi.

Soʻzli ajratkichlar — butun soʻz (familiya) yoki bir necha soʻzlarni koʻrsatib, ayni bir soʻzdan boshlanuvchi sarlavhaga (nom) kartochnalar koʻp miqdorda toʻplanib qolganda, juda mashhur va tez soʻraladigan avtorlarga qoʻllaniladi. Harf va boʻgʻin ajratkichlari odatda bir oz turtib chiqqan boʻladi: soʻzli ajratkichlar eng keng va oʻrtasida bir oz turtib chiqqan joyi boʻladi.

Ayrim muallif familiyalari ajratib koʻrsatish maqsadida oʻng tomondan turtib chiqqan, kollektiv mualliflar, nomi (sarlavhasi) yoki kitoblar nomlari uchun chap tomoni turtib chiqqan alohida asar uchun bir oʻng va bir chap tomoni turtib chiqqan ajratkichlardan foydalaniladi.

Ayrim ajratkichlarda familiyadan tashqari toʻliq ismi, otasining ismi, yashagan yillari, faoliyati sohasi, kasbi, ilmiy darajasi, unvoni, faxrli unvoni va muallifi, davlat mukofotiga ega boʻlgan asarlarning nomini yozishga ruxsat etilgan.

Maʼlumot tipidagi ajratkichlar ayni bir joylashtirish soʻziga ega boʻlgan kartochnalarni joylashtirish tartibini koʻrsatish uchun qoʻllaniladi. Masalan: ajratkich bir muallif asarlari, tasvirlari oldidan, ayni bir asarning turli, nashrlar oldidan, kollektiv muallif qilingan tasvirlar oldidan qoʻyiladi. Maʼlumot tipidagi ajratkichlarni izlash muayyan qiyinchiliklar bilan bogʻliq boʻlgan tasvirlar oldidan qoʻyish zarur. Bunga sarlavhasi standart soʻzlar bilan boshlanadigan nashrlar: «instruksiya», «estalik», «programma» va boshqalar kiradi.

Maʼlumot tipidagi ajratkichlar uchun oʻrtasi turtib chiqqan ajratkichlar qoʻllaniladi. Agar tekst ajratkichga sigʻmagan taqdirda uning davomi undan keyingi katalog kartochnasiga yoziladi.

Bibliografik ajratkichlar - muallif ajratkichlarining bir turidir. Ularda mualliflar va ularning asarlari haqidagi maʼlumotlar, familiyasi,

ismi va otasining ismi, yashagan yillari, muallif o'z asarlariga bergan taxallusi, mutaxassisligi, ilmiy darajasi, faxrli unvoni, juda qisqa qilib keltiriladi.

Katalogda ajratkichlar miqdori qancha bo'lishi kerakligini faqat kitobxonlarning katalogidan foydalanishlari kuzatish asosida aniqlash mumkin. Kutubxonalar amaliyotida ularni 3-5 sm dan, ya'ni 60-75 kartochkadan keyin qo'yish qabul qilingan. Shunday qilib 1000 ta kartochka sig'adigan standart katalog yashigiga 15 tadan 20 tagacha ajratkich to'g'ri keladi.

Kartochka va ajratkichlar qo'yilgan katalog yashiklari va shkaflarga ularning mazmuniga mos keluvchi yozuvlar qilinadi. Yozuvlar yashikning old tomoniga joylashtiriladi. Kutubxonada tarkib topgan amaliyot va katalogning razmerlariga ko'ra, yozuvlar har bir yashikdagi birinchi va oxirgi kartochkalar, sarlavhasini yoki faqat tasvirlar sarlavhasi boshlanadigan harf va bo'g'inlarni ko'rsatib turish mumkin.

Katalog shkaflarida belgilangan tartibni saqlash uchun barcha yashiklarni nomerlab chiqish zarur. Yashiklar yoniga qarab (chapdan o'ngga) yoki yuqoridan pastga nomerlanadi. Yirik kutubxonalarda ikkinchi usul qo'llaniladi.

Kartochka ajratkichlar joy-joyiga qo'yilib, yashiklarga kerakli yozuvlar qo'yilgandan so'ng katalog tashkil etildi deyish mumkin. Har bir katalog yangi kelgan asarlar tasviri yozilgan kartochkalar bilan to'ldirilib turilishi talab qilinadi.

Kitobxonlarga kutubxona fondi haqidagi to'liq va har tomonlama axborot berish, kerakli nashrlarni izlashni ta'minlash, kitobxonlarga kitoblarni tanlashlarida yordam berish singari natijalarga erishish taqozo qilinadi. Kataloglar har doim ko'zdan kechirilib turishi kerak.

Katalog tahriri:

1. Kundalik joriy tekshirish.
2. Rejali davriy tekshirishlardan iborat.

Joriy tahrir kartochklarini joylashtirish va katalogdan foydalanish jarayonida amalga oshiriladi. Bu tahrir:

1. Tasvirlar sarlavhalarining bibliografik tahriri.
2. Kartochkalarni joylashtirishning to'g'riligini tekshirish.

Kataloglar uzoq vaqt davomida yaratiladi. Kutubxonalar joriy tahrir bilan birga **rejali tahrir** ham qiladilar. Kataloglarning joriy tahriri qanchalik puxta qilinmasin, baribir undagi barcha xato va nuqsonlarni bartaraf etib bo'lmaydi. Joriy tahrir davomida nuqsonlarning barchasi

aniqlanmasligi mumkin, ikkinchidan aniqlashganda ham hammasi jiddiy ish olib bormay tuzatib bo‘lmaydi.

Rejali tahrir:

1. Kartochkalarni katalogda joylashtirilishini tekshirish.
2. Tasvirlarni «yagona qoidalar»ning so‘ngi nashriga binoan to‘g‘riligini aniqlash.
3. Tasvirlar sarlavhalarining to‘liqroq va aniq formasiga keltirish uchun bibliografik tahrir qilish (ismi, otasining ismi, uning to‘liq yozilishi, mualliflarni aniqlash, familiyasi bir xil mualliflarni chegaralash).
4. Katalogni ajratkichlar bilan ta‘minlanganligini va katalog umuman qay darajada rasmiylashtiriganligini tekshirish jarayonlaridan tashkil topadi.

Kataloglarni planli tahriri ikki yo‘l: yalpisiga va tanlab tushirish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Yalpisiga tekshirish katalogiga kiritilgan barcha tasvirlarni ketma-ket, harfma-harf tahrir qilishni nazarda tutadi.

Tanlab tekshirish katalogning ayrim qismlarida o‘tkazish nazarda tutiladi. Tanlab tahrir qilishda ayrim nozarur uchastkalar tekshirilmay qolishi mumkin.

Kataloglar kutubxona ro‘yxatidan chiqarilgan kitoblarning yordamchi kartochkalarini olib tashlash hamda katalogda kerakli barcha qo‘shimcha, seriya, analitik tasvirlar, havola va ma‘lumotnoma kartotekalari bor-yo‘qligini, yashiklarni ajratkichlar bilan ta‘minlashlik darajasini puxta tekshirishlarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Katalogni tahrir qilishda hatto kichik kutubxonalar katalogining o‘zidagi materiallar bilan cheklanib bo‘lmaydi. Bunda qo‘shimcha ravishda entsiklopediya, spravochnik, bibliografik ko‘rsatkchilardan, ba‘zan esa kitobning tekstini ko‘rib chiqish foydadan xoli bo‘lmaydi.

Alfavit katalogini tahriri tasvirlarni kitob fondi bilan taqqoslashni (to‘liq va qisman) ba‘zan kitoblar, sistemali, katalog, kitoblar formulyarlaridan shifrlarni almashtirishni shart qilib qo‘yadi.

Nazorat savollari:

1. Kutubxona kataloglari va ularning ahamiyati.
2. Kutubxona kataloglarini tuzilishining nazariy asoslari.
3. Fondlarni to‘liq aks ettirish bo‘yicha kataloglarning bir-biridan farqi.

4. Alfavit katalogining sistemali katalogdan farqli jihatlarini asoslab bering.
5. Kutubxona kataloglarining turlariga xarakteristika bering.
6. Katalogni tashkil etish qanday jarayonlarni o‘z ichiga oladi?
7. Kataloglarni rasmiylashtirish nima?

2-BOB. BIBLIOGRAFIK TAVSIFNING NAZARIY ASOSLARI. TAVSIF NAZARIYASI VA METODIKASI TARAQQIYOTI

2.1. Bibliografik tavsif nazariyasi. Tavsiflash ilmiy axborot elementlaridan biri

Bosma asar yoki mavjud resurs haqidagi ma'lumotlar yig'indisiga **bibliografik tavsif** deyiladi. Bibliografik tavsif uchun asosiy manba hujjatning o'zi hisoblanadi. **Bibliografik tavsif** - resursning mazmunini, qanday kitobxonlarga mo'ljallanganligini, uning muallifini, sarlavhasini, kim tomonidan va qachon nashr etilganini, uni nashrga tayyorlashda qatnashgan shaxslar, resursning hajmi va boshqa ma'lumotlarni yoritib beradi.

Kutubxonachi hujjat turini, uni xarakterli belgilarini farqlay olishi kerak.

Axborot-kutubxonalarining fondlarining ko'p qismini kitoblar egallaydi.

Tavsiflash metodikasidan oldin kitob turlarini, uni tuzilishini, hujjat elementlari deb ataluvchi ayrim masalalar bilan tanishib chiqish lozim. Hujjatni mazmuni emas, uni bezatilishini ham tushunib olish hujjat turini to'g'ri tasvirlashga imkon beradi.

Muallifli resurslar - muallifi ko'rsatilib nashr qilingan resurslardir. O'z navbatida ular bir darajali va ko'p darajali (individual yoki bir nechta muallifli) nashrlar (hujjatlar) bo'lishi mumkin. Bir darajali (individual) yoki yakka muallif deganda, asarni yozgan yoki bir nechta muallifning asarlarini to'plab, nashrga tayyorlagan shaxsni - tuzuvchini tushunish mumkin.

To'plam - turli xil hujjatlarni adabiy, ilmiy va boshqa asarlarni o'z ichiga oladi.

To'plamlar bir muallifning asarlaridan tuzilgan **muallifli to'plamga**, bir nechta muallifning bitta mavzuga oid asarlarini qamrab olgan **umumiy sarlavhaga ega bo'lgan to'plamlarga** yoki bir nechta mualliflarning bitta mavzuga oid asarlarini yoki turli masalalarga bag'ishlangan asarlarini o'z ichiga olgan **umumiy sarlavhaga ega bo'lmagan to'plamlarga** bo'linadi.

Tavsif tuzish metodikasiga qarab *muallifli* va *sarlavhali* tasvirlarga bo'linadi.

Hujjatlarni tavsiflash - keng ma'noda ishlatilib, ma'lum tartibda joylashgan nashrlar haqida ma'lumotlar beradi.

Hujjatlarni tavsiflashda - hujjatning turini, ularning ahamiyatini, nashrning yoki asarning xarakteristikasini tashkil qiluvchi ma'lumotlarni juda yaxshi bilish talab qilinadi.

Tavsiflardan foydalanishda qulaylik tug'dirish maqsadida resurs to'g'risidagi bibliografik ma'lumotlar o'z xarakteriga qarab tasvir elementlari deb ataluvchi guruhlarga ajratiladi va doimo qat'iy tartib bilan joylashtiriladi.

Tavsif elementlari ichida ishlatiladigan punktatsion belgilar 12 ta bo'lib ular:

1.	.-	nuqta-tire
2.	.	nuqta
3.	,	vergul
4.	:)	ikki nuqta
5.	;	nuqtali vergul
6.	...	ko 'p nuqta
7.	/	qiya chiziq
8.	//	ikki qiya chiziq
9.	()	dumalog ' qavs
10.	[ ]	katta qavs
11.	+	qo 'shuv alomati
12.	=	barobarlik

belgilaridan iboratdir. Bibliografik tasvir oxirida (.) nuqta belgisi ishlatiladi¹⁶.

Tavsif sohalarini joylashish ketma-ketligi

Tavsif boshi.

¹⁶ O'zbekiston Davlat Standarti. Axborot, kutubxonachilik va nashriyotchilik ishi bo'yicha standartlar tizimi. Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Rasmiy nashr. Oz'DSt 1215-2009.-B.6

1. Sarlavha sohasi va javobgarlik haqidagi ma'lumotlar. 2. Nashr sohasi. 3. Xususiy ma'lumotlar sohasi. 4. Chiqish ma'lumotlari sohasi. 5. Sonli xarakteristika sohasi. 6. Seriya sohasi. 7. Eslatmalar sohasi.

8. Standart raqamlar sohasi. ISBN, ISSN (standart raqam sohasi (yoki uni alternativasi va egalik shartlari).

Bibliografik elementlar

Resurslarni tavsiflashda ishlatiladigan elementlar 2 ga bo'linadi.

1. Majburiy elementlar
2. Fakultativ elementlar.

Majburiy elementlar - resurs haqidagi asosiy ma'lumotlarni beradigan (muallifi, sarlavhasi, nashri, nashriyoti, nashr joyi) elementlardir.

Fakultativ elementlar - resurs haqidagi qo'shimcha axborot beradigan ma'lumotlar (ya'ni resurs kimlarga mo'ljallanganligi, mazmuni, illyustratsiyalari. Tiraji, narxi va b.) ni beradigan elementlardir.

Tavsif tuzishda quyidagi tinish belgilari va matematik belgilar ishlatiladi:

. –	Nuqta va tire
.	Nuqta
,	Vergul
...	Ko 'p nuqta
/	Qiya chiziq
//	Ikki qiya chiziq
()	Qavs
[ ]	Katta qavs
+	Qo 'shuv
=	Tenglik

Oz 'DSt 1215-2009 talablariga asosan tavsif elementlari sistemasi quyidagilardan iborat:

I. Tavsif boshi. Sarlavha va	[ ]	materialning umumiy aniqlanishi
---	-----	---------------------------------

javobgarlik haqidagi ma'lumotlar sohasi	=	Parallel sarlavha
	:	Sarlavhaga taalluqli ma'lumotlar
		javobgarlik haqidagi ma'lumotlar
	/	dastlabki ma'lumotlar
	;	keyingi ma'lumotlar
II. Nashr sohasi	=	Nashr haqidagi ma'lumot Parallel nashr haqidagi ma'lumot
		Faqat shu nashrga taalluqli bo'lgan javobgarlik haqidagi ma'lumotlar
	/	Dastlabki ma'lumotlar
	;	keyingi ma'lumotlar
	,	nashr haqidagi qo'shimcha ma'lumot
		nashr haqidagi qo'shimcha ma'lumotlarga taalluqli javobgarlik haqidagi ma'lumotlar.
	/	Dastlabki ma'lumotlar
;	keyingi ma'lumotlar	
III. Xususiy ma'lumotlar sohasi		Faqat ma'lum bir turdagi hujjatlarga xos bo'lgan ma'lumotlar
IV. Chiqish ma'lumotlari sohasi		Nashr joyi, tarqatilishi
		Birinchi nashr joyi
	;	Keyingi nashr joyi
	:	Nashr nomi, tarqatuvchi va b.
	[ ]	Nashriyoti, tarqatuvchi va b. vazifalari haqidagi ma'lumotlar

	,	nashr sanasi, tarqatish sanasi
	(	Tayyorlash joyi
	:	Tayyorlovchining nomi
	,)	Tayyorlash sanasi
V. Sonli xarakteristika sohasi		Materialning xususiy belgisi va miqdori
	:	Jismoniy xarakteristika haqidagi boshqa ma'lumotlar
	;	O'lchamlari
	+	Ilovali materiallar haqida ma'lumotlar
VI. Seriya sohasi	(	Seriyaning yoki kichik seriyaning asosiy sarlavhasi
	=	Seriya va kichik seriyaning parallel sarlavhasi
	:	Seriya va kichik seriya sarlavhasiga taalluqli ma'lumotlar
		Seriyaga va kichik seriyaga taalluqli javobgarlik haqidagi ma'lumotlar
	/	Dastlabki ma'lumotlar
	;	Keyingi ma'lumotlar
	,	Seriyali nashrlarning xalqaro standart nomeri ISSN. Shu seriyaga yoki kichik seriyaga taalluqli ma'lumotlar
VII. Eslatmalar sohasi		Eslatmalar (boshqa nashrga taalluqli qo'shimcha ma'lumotlar)
VIII. Xalqaro standart yoki (unga alternativ) egalik shartlari	=	Standart nomer yoki uni alternativasi (o'xshash)
	:	foydalanish sharoitlari yoki

		narxi
	( )	Soha elementlariga oid qo‘shimcha ma’lumotlar

Bibliografik tavsif tarkibiga quyidagi sohalar kiradi:

- 1 - sarlavha va javobgarlik to‘g‘risidagi ma’lumotlar sohasi;
- 2 - nashr sohasi;
- 3 - hujjatning o‘ziga xos ma’lumotlar sohasi;
- 4 - chiqish ma’lumotlari sohasi;
- 5 - fizik xarakteristika sohasi;
- 6 - seriya sohasi;
- 7 - izohlar sohasi;
- 8 - standart raqami (yoki uning muqobili) va foydalanish shartlari sohasi.

- I. Bosma nashrning (hujjatning) bibliografik tasviri. Tasvir boshi va Tasvir tekstidan iborat. Tasvir boshi sarlavhadan (.) nuqta bilan ajratiladi.
- II. Sohalar ichidagi har bir element o‘zining punktatsion belgisi bilan yoziladi. Masalan: (:) ikki nuqta, (,) vergul, (;) nuqtali vergul, (/) qiya chiziq, (=) parallel chiziq, (//) parallel qiya chiziq va b.
- III. Sohalarini bir-biridan ajratish uchun (. -) nuqta tire belgisi ishlatiladi.
- IV. Yuqorida keltirilgan jadvalda majburiy elementlar tagiga chizib ajratilib, ko‘rsatilgan. Fakultativ elementlar bir xilda berilgan.
- V. Mualliflar nomlari bir-biridan vergul belgisi bilan ajratiladi.
- VI. Chiqish ma’lumotlari sohasida nashriyot nomidan keyin vergul belgisi ishlatiladi.
- VII. Eslatmalar sohasi.
- VIII. Seriya ISBN - informatsion standart kitob raqami. Seriya ISSN - informatsion standart seriya raqami.

Bibliografik tasvir katalog tasviridan bir muncha farq qiladi. Axborot nashrlarida, bibliografik nashrlarda tasvir elementlari oddiy ro‘yxat formasida ketma-ket yozilib, tasvir boshi abzatsdan boshlanadi. Katalog tasvirida ma’lumotlar birinchi va ikkinchi vertikal chiziqdan qat’iy tartibda va ketma-ketlikda yoziladi. Bibliografik tasvir oddiy

dastxatda yoziladi. Katalog kartochkasida esa kutubxona dastxati yoki axborot texnologiyalar vositasida yozilgan bo‘lishi kerak.

Hujjatlarni tavsiflashning qat’iy printsiplariga asosan tasvirlash muallifli (yakka, kollektiv) sarlavhali tasvirlarga bo‘linadi.

Muallifli tavsiflash printsiplari keng tarqalgan printsiplarni bo‘lib, muallif familiyasi kitobning qayerida ko‘rsatilgan bo‘lishidan qat’iy nazar tasvirning birinchi elementi hisoblanib, tasvir boshiga yoziladi. Muallifli tasvir bir shaxsning, bir muallifning familiyasi bo‘yicha tasvirlanadi. Muallifli tasvir sarlavhali tasvirdan ajratilib, tasvir boshida alohida chiziqqa muallif chizig‘iga chiqariladi va butun tasvirga boshchilik qiladi. Tavsiflashda hujjatlar qaysi tilda berilgan bo‘lsa, o‘sha tilda tasvir teksti tuziladi.

Tavsifda epigrammalar, shiorlar, sitatlar, unvonlar, lavozimlar berilmaydi.

Tavsif boshi har doim birinchi tik chiziqdan ya’ni birinchi vertikal chiziqdan boshlab yoziladi, davomi ikkinchi vertikal chiziqdan 0,5 sm joy tashlab davom ettiriladi.

Tavsif boshi — yakka yoki kollektiv muallifning nomi yoziladi. Tasvir boshida muallif nomini yoki boshqa ma’lumotlarni identifikatsiyalash (aniqlash) maqsadida yil, nomer, geografik nomlar berilishi mumkin. Identifikatsiya belgilari dumaloq qavs ichida beriladi. Nomer va yillar arab raqamida ko‘rsatiladi. So‘zlar umumiy qoida asosida qisqartiriladi. (**O‘z DSt 1215-2009**) tasvir boshida muallifning familiyasi, keyin uning initsiallari (ismi, otasining ismi) qisqartirilgan holda beriladi.

Sarlavha sohasi va javobgarlik haqidagi ma’lumotlar sohasi hujjat to‘g‘risidagi asosiy ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. U sarlavha va sarlavhaga bog‘liq ma’lumotlardan, hujjatni yaratish va nashr etishda ishtirok etgan shaxs, korxonalar, tashkilot haqidagi ma’lumotlar bo‘lishi mumkin. Bu sohaga asosiy sarlavhadan tashqari parallel sarlavha, sarlavhaga taalluqli boshqa ma’lumotlar, to‘ldiradigan ma’lumotlar, mazmunini yoritib beradigan ma’lumotlar bo‘lishi mumkin. Ba’zi holatlarda asarning janrini belgilovchi ma’lumotlar, ya’ni roman, povest, qissa, hikoya, g‘azal, she’r, darslik, xrestomatiya, lug‘at va b. beriladi.

Asosiy sarlavhada nashrning asosiy mazmunini aks ettiruvchi sarlavhasi titul varaqning boshida joylashtiriladi. Sarlavhalar qisqartirilmaydi. Sarlavhaga oid ma’lumotlar asosiy sarlavhani ochib beradi. Tushuntiradi yoki nashrning xarakterini, maqsadini ko‘rsatadi.

Parallel sarlavha - bu asosiy sarlavha bilan birga boshqa tilda berilgan sarlavhadir. Agar kitobda ikki tilda sarlavha berilgan bo'lsa, birinchi kitob qaysi tilda yozilgan bo'lsa o'sha tilda tasvir berilib, parallel belgisi orqali parallel sarlavha kitobda qanday yozilgan bo'lsa, o'sha holatda yoziladi.

Sarlavhaga taalluqli ma'lumotlarda asosiy sarlavhaning butun mazmunini, kitobni kimlarga mo'ljallanganligini ko'rsatuvchi ma'lumotlar yoziladi.

Javobgarlik haqidagi ma'lumotlarga muassasa va tashkilotni, shu nashrni tayyorlashda ishtirok etgan shaxsning, tarjimonning, tuzuvchining, ikkinchi, uchinchi mualliflarning, so'z boshi yozgan shaxsning familiyalari ko'rsatilib (/) qiya chiziq belgisi qo'yiladi.

Xususiy ma'lumotlar sohasi faqat ma'lum bir turdagi hujjatlarga xos bo'lgan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Xususiy ma'lumotlar sohasiga kartografik, nota, alohida normativ va texnik hujjatlar, elektron resurslar kiradi. Bu sohada axborot manbasida yozilgan quyidagi ma'lumotlar beriladi: masshtab (masshtab so'zi tasvirda yozilmaydi) kartografik proekt, koordinatlar va h.k.) nota nashrlarida partitura, partiya, ovoz haqidagi ma'lumotlar beriladi.

Nashr sohasi - bu sohada nashrning takrorlanishi haqida ma'lumotlar beriladi. Bu ma'lumotlarni yozishda qisqartirishlar ishlatiladi. Nashrning tartib raqami arab raqami bilan beriladi.

Chiqish ma'lumotlari sohasida elementlar har doim qat'iy ketma-ketlikda tartib bilan yoziladi. Nashr joyi: Nashriyot, nashr yili.

Nashriyot nomi qo'sh tirnoq ichida yozilmaydi va qabul qilingan qisqartirishlar tartibida yoziladi. Nashr joyi faqat Toshkent shahri uchun qisqartiriladi, boshqa shaharlar nomi to'liq keltiriladi.

Sonli xarakteristika sohasida kitobning betlar soni, illyustratsiyalari, rasmlari, umumiy betlar soniga kirmagan hujjatlar, ilovali materiallar, kartalar, atlaslar, sxemalar, jadvallar, rangli rasmlar, portretlar, grafiklar, tablitsalar va h. klar beriladi.

Seriya sohasida asarning adabiy yo'nalishni, adabiy janrning nimasini aniqlaydigan va qaysi kitobxonlarga mo'ljallanganligini ko'rsatuvchi ma'lumotlar va xalqaro standart seriya va kitob nomerlari beriladi.

Eslatmalar sohasi - Bu sohada quyidagi tartibda ma'lumotlar beriladi.

Asosiy sarlavha, mualliflar haqida, chiqsh ma'lumotlari haqida, Ilovali materiallar, seriya, kitob, tekstning tili, xulosa, kitob mazmuni,

bibliografik spravkalar, poligrafik bezatilishi haqidagi qo'shimcha ma'lumotlar yoziladi.

Xalqaro standart kitob nomeri sohasi. Kitobning xalqaro standart raqami. ISBN - majburiy element hisoblanadi. ISBN – kitobni registratsiyadagi o'tkazish, kitob almashish, kitob savdosi, matbuot statistikasi uchun zarur ma'lumotlarni o'z ichiga olgan tasvir sohasi. Kitobning standart raqami - registratsiya xarakteridagi harf raqamli koddir. Standart raqami kitobda titul varaqning orqasida chap quyi burchakda joylashadi. ISBN – International Standart book number kutubxonachilik - bibliografik tashkilotlarda ro'yxatga olinadigan nashrlarga beriladigan maxsus belgi; ISBN tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan raqam. Bu raqam Xalqaro va milliy matbuot agentligi tomonidan har bir kitobni aynan tenglashtirish maqsadida beriladigan harflardan va defis yordamida 4 guruhga ajratilgan 10 sonli koddan iborat¹⁷.

Asosiy tasvirlar har bir nomdagi hujjat uchun qilinsa, yordamchi tasvirlar ayrimlari uchun qilinadi.

Alfavit katalogida yordamchi tasvirning uchta turidan: qo'shimcha, seriyali, analitik turlaridan foydalanamiz. Yordamchi tasvirlarning keng tarqalgan turi - qo'shimcha tasvirdir. Uning asosiy vazifasi faqat kitobni qidirib topishni osonlashtirish emas, balki katalogka ayrim mualliflarning asarlarini, u yoki bu muassasa nashrlarini to'la ko'rsatishdan iboratdir.

Nazorat savollari:

1. Bibliografik tavsifning nazariy asoslari nima
2. Tavsif nazariyasi va metodikasi taraqqiyoti haqida tushunch bering
3. Bibliografik tavsiflash nima uchun ilmiy axborot elementlaridan biri hisoblanadi?
4. Bibliografik tavsif tarkibiga qaysi sohalar kiradi?
5. Sarlavha va javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar sohasiga xarakteristika bering
6. Nashr sohasi nima?
7. Hujjatning o'ziga xos ma'lumotlar sohasi tasnifi
8. Chiqish ma'lumotlari nima?
9. Fizik xarakteristika sohasi qanday xususiyatlarga ega

---

¹⁷ Library Classification Theory: Historical Perspective p. 4-10.

10. Seriya sohasini yoritib bering
11. Standart raqami (yoki uning muqobili) va foydalanish shartlari sohasi.

3-BOB. HUJJATLARGA BIBLIOGRAFIK TAVSIF TUZISH METODIKASI

3.1. Har xil turdagi nashrlarga tavsif berish usullari

Axborotning birlamchi turlari bo'yicha bibliografiyalar tuzish, yangi ma'lumotlar yig'ish, ularni sistemalash, guruhlarga bo'lish, hujjatga bibliografik tavsif berishda, tavsiflash qonun-qoidalarini bilmasdan turib, kutubxona faoliyatini tashkil qilish mumkin emas.

Hozirgi davrda hujjatlar oqimi shunchalik ko'pki, bu oqim ichidan kerakli bo'lgan axborotlarni topish ancha murakkab sanaladi. Tezkor va yuqori sifatli axborot kutubxona xizmatlarini tashkil etish uchun bibliografik qonun-qoidalariga asoslangan ma'lumotlar bazasini tashkil etish lozim. Kutubxonadagi mana shunday jarayonlarni hisobga olgan holda bir qancha bibliografik tavsif qonun-qoidalarini ishlab chiqilgan. Hatto bu borada alohida davlat standartlari mavjud.

Bizga ma'lumki, kutubxonada bibliografik tavsif obyekti bu hujjat sanaladi. U qanchalik to'liq nashr etilgan bo'lsa, bibliografik tavsif ham shunchalik to'liq aks etiriladi.

Hujjatlarga ishlov berish alfavit katalogini tashkil etish metodikasi asosida olib boriladi.

Hujjatlarni tasvirlashda ishlatiladigan tasvir usullari va qoidalariga hujjatlarni tasvirlashning metodikasi ikkiga bo'linadi:

1. Umumiy metodika
2. Xususiy metodika

Umumiy metodika — nashrning ko'rinishidan, turidan qat'iy nazar uni tasvirlashda ishlatiladigan usul va qoidalar bilan ish ko'radi.

Umumiy metodika vazifasiga: tasvirlash nuqtai nazaridan nashr turlari, kitob turlari va ularning elementlari, tasvir turlari va ularning elementlari, tasvirlashning umumiy qoidalarini, tasvirlashning ayrim elementlariga taalluqli qoidalarni o'rgatadi.

Xususiy metodika - hujjatlarning ayrim turlari - kitoblar, vaqtli va chiqarilishi davom etadigan nashrlar, kartografiya va notalar, badiiy, (izo) nashrlar, texnik hujjatlarning maxsus nashrlari, audio vizual materiallar, nashri va bezatilish xususiyatlariga ko'ra farqlanuvchi hujjatlarni tasvirlash usul va qoidalarini o'rgatadi.

Axborotlashtirish, kutubxonashunoslik va nashriyotchilik ishi standartlari tizimiga kiruvchi O'zbekiston Davlat Standarti –2009 yil 14 aprelda 1215 raqami ostida tasdiqlandi. Xalqaro talablarga asoslangan

«Библиографическая запись. Библиографическое описание - GOST 7.1-2003 (GOST 7,1-2003 - «Bibliografik yozuv, Bibliografik tasvir) ga asoslanib tasdiqlangan - Axborotlashtirish, kutubxonashunoslik va nashriyotchilik ishi standartlari tizimiga kiruvchi O‘zbekiston Davlat Standartining buyurtmasiga ko‘ra kutubxonachilik va nashriyot ishi sohasida me‘yoriy huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish bo‘yicha maxsus ishchi guruhi (X.Mamatraimova, D.Kudratova) tomonidan ishlab chiqildi. Mazkur standart (O‘z DSt 1215-2009) 2009 yil 20 apreldan amalga joriy qilingan. O‘z DSt 1215-2009 da tavsif sohalarida shartli belgilar yangidan qayta ishlandi.

Ushbu standart hujjat, uning qismi yoki hujjatlar guruhiga bibliografik tavsif tuzish: bibliografik tavsifning sohaları va elementlarini, ularni joylashtirish ketma- ketligini, qismlarini to‘ldirish va berish yo‘llarini, tinish belgilarini qo‘yish va qisqartirishlarni qo‘llash qoidalari va ularga umumiy talablarni belgilab beradi.

Standart axborot-kutubxona, axborot-resurs markazlari, kutubxonalar, ilmiy- texnika axboroti organlari, davlat bibliografiyasi markazlari, noshirlar, bibliografiyalash bilan shug‘ullanuvchi boshqa muassasalarda hujjatlarni tavsiflashga joriy etilgan. Bibliografik tavsif qoidalari va metodikasi mazkur standart asosida yoritilgan.

Bibliografik tavsif - qabul qilingan qoidalar asosida keltirilgan bir xillashtirilgan hamda umumiy bahs berishga mo‘jjallangan hujjat to‘g‘risidagi bibliografik ma‘lumotlar majmui hisoblanib, bibliografik tavsif tili qabul qilingan qoidalar bo‘yicha yozilgan hujjatdir. Bibliografik tavsif sohasi bir yoki bir necha funksional yoki mazmunan o‘xshash bir turdagi bibliografik tavsif unsurlarini o‘z ichiga olgan bibliografik tavsifning tarkibiy qismi hisoblanib, hujjatni muvofiqlashtirishni ta‘minlovchi ma‘lumotlarni zaruriy unsurlari o‘z ichiga oladi.

Bibliografik tavsif tuzish hujjat haqidagi bibliografik ma‘lumotlarni aniqlash va belgilangan qoidalar asosida tartibga keltirish jarayonidir. Bibliografik tavsif tuzish jarayoniga quyidagilar kiradi:

- ✓ nashirni tahlil qilish
- ✓ bibliografik ma‘lumotlarni aniqlash
- ✓ tasvir unsurlarini (elementlarini) belgilash
- ✓ bibliografik ma‘lumotlarni belgilangan ketma-ketlikdagi tartibini tegishli shartli belgilar yordamida qayd etish.

Bibliografik tavsif hujjatni umumiy tavsiflash va identifikasiyalash (asliga taqqoslash) uchun mo‘ljallangan, hamda sohalar hamda

elementlarning ketma-ketlik tartibini va to'ldirilishini ma'lum qoida bo'yicha belgilovchi hujjat haqidagi bibliografik ma'lumotlardan iborat¹⁸. U bibliografik yozuvning asosiy qismidir. Bibliografik yozuv, shuningdek, sarlavha, klassifikasiya indeksleri va predmet tushunchalari (predmet ruknlari), annotasiya (referat), hujjatning saqlanish joyi ko'rsatilgan shifri, qo'shimcha bibliografik yozuvlar haqidagi ma'lumot, hujjatga ishlov berishning tugallangan vaqti va xizmatga oid ma'lumotlarni ham o'z ichiga olishi mumkin.

Hujjatlarni bibliografik tavsiflash — kitobxonaga hujjatning mazmunini va iste'molchi uchun zarur ahamiyatini to'liq ochib berishdir. Kutubxonaga kelgan kitobxon hujjat to'g'risidagi dastlabki ma'lumotni ko'pincha bibliografik ko'rsatkichlardan bilib oladi. Shuning uchun bibliografik tasvir bilan katalog tasviri o'rtasida farq bo'lishi kerak emas, balki ular o'zaro bog'langan holda bo'lishi kerak. Kutubxona kataloglarini tuzishda hujjatlarni bibliografik tasviri asos bo'ladi. Barcha mamlakatlar o'rtasida bibliografik ma'lumotlarni almashlash uchun (IFLA) Xalqaro Hujjatlar Assotsiatsiyasi va muassasa federatsiyasi doirasida universal hisobga olish xizmati tashkil qilingan. Shu asosda kutubxona kataloglari va bibliografik tavsif uchun tuziladigan tavsiflar bir holatga keltirilgandir.

Har qanday axborot tashuvchilardagi nashr qilingan (shu jumladan deponirlangan) va nashr etilmagan hujjatlar – kitoblar, seriyali va boshqa davomli resurslar, notali, kartografik, audiovizual, tasviriy, me'yoriy va texnik hujjatlar, mikroshakllar, elektron resurslar, boshqa uch o'lchovli sun'iy va tabiiy obyektlar; hujjatlarning elementlari; bir xil va turli xildagi hujjatlar guruhlarini bibliografik tavsifni tuzish obyektlari hisoblanadi.

Qismlar soni bo'yicha tavsif obyektlari

✓ **bir qisimli tavsif obyektlari**

✓ **ikki va undan ko'p qismdan iborat** (ko'p qisimli obyektlar) tavsif obyektlariga ajratiladi.

Bir qisimli obyekt – bir fizik tashuvchidagi bir hujjat yoki ko'p qisimli hujjatning alohida bo'lagi: 1 tomli hujjat yoki ko'p tomli hujjatning alohida bir bo'lagi; to'plam, seriyali hujjat, yoki boshqa davomli resursning alohida elementidir. **Ko'p qisimli obyekt** – bir xil yoki turli fizik tashuvchidagi alohida moddiy qismlarning yig'indisini

---

¹⁸ Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Rasmiy nashr. Oz'DSt 1215:2009. - Toshkent: O'zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi, 2009.- B.3

beradigan hujjat – ko‘p tomli hujjat, to‘plam hujjat, seriyali yoki boshqa davomli resursdir.

Tavsifning tuzilishiga bog‘liq holda *bir darajali* va *ko‘p darajali* bibliografik tavsiflar ajratiladi.

Bir darajali tavsif bir darajadan iborat bo‘ladi. U bir qismli hujjatga, umuman tugallangan ko‘p qismli hujjatga, alohida fizik bo‘lakka, shuningdek, ko‘p qismli hujjatning fizik bo‘laklari guruhiga tuziladi.

Ko‘p darajali tavsif ikki yoki undan ortiq darajadan iborat bo‘ladi. U ko‘p qismli hujjat (ko‘p tomli yoki umuman hujjat to‘plami, umuman seriyali yoki boshqa davomli resurs) ga yoki alohida fizik bo‘lakka, shuningdek, ko‘p qismli hujjatning fizik bo‘laklari guruhiga - ko‘p tomli, to‘plam hujjatning, seriyali yoki boshqa davomli resursning bir yoki bir necha tomiga (qismiga, sonlariga, chiqish sonlariga) tuziladi.

Bibliografik tavsif tuzishda uning ixchamligini ta‘minlash maqsadida so‘zlar va so‘z birikmalarini qisqartirish, elementning qismini tushirib qoldirish, turli yozuvlarni bir bibliografik yozuvga birlashtirish va boshqa qisqartirish usullari va yo‘llarini qo‘llash mumkin.

Agar bibliografiyalayotgan muassasa tavsifda alohida so‘z va so‘z birikmalarini qisqartirishga qaror qilsa, u holda bu qisqartirish GOST 7.11. va GOST 7.12 ga muvofiq bo‘lishi lozim.

So‘zlarni qisqartirishning muhim sharti ularni tushunishdagi bir ma‘nolilik va qisqartirilgan so‘zlarni tushunib o‘qilishini ta‘minlashdir. Qisqartirilgan so‘z tavsif matni ma‘nosini anglab bo‘lmaydigan darajada buzib yuborishi, uni tushunishni qiyinlashtirishi mumkin bo‘lgan hollarda so‘zlar qisqartirilmaydi. Qisqartirishlar bibliografik tavsifning barcha sohalarida qo‘llaniladi. Har qanday sohadagi har qanday sarlavhalar va materialning umumiy ma‘nosini anglatadigan belgilar qisqartirilmaydi. Analitik bibliografik tavsif bundan mustasnodir. Qisqartmalarning alohida holatlarda qo‘llaniladigan bir xillashtirilgan shakllari o‘zbek, rus yoki lotin tilida beriladi¹⁹:

<i>O‘zbek tilida</i>		<i>Rus tilida</i>		<i>Lotin tilida</i>	
<i>va boshqalar</i>	<i>va boshq.</i>	<i>и другие</i>	<i>и др.</i>	<i>et alii</i>	<i>et al</i>
<i>va</i>	<i>va h.k.</i>	<i>и так далее</i>	<i>и т. д.</i>	<i>et cetera</i>	<i>etc</i>

¹⁹ Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Rasmiy nashr. Oz‘DSt 1215:2009. - Toshkent: O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi, 2009.- B.9

<i>hokazolar</i>					
<i>nashr joyisiz</i>	<i>n.j-siz.</i>	<i>без места</i>	<i>б. м.</i>	<i>sine loco</i>	<i>s. l.</i>
<i>Noshirsiz</i>	<i>n-rsiz</i>	<i>Без издателя</i>	<i>б. и.</i>	<i>sine nomine</i>	<i>s. n.</i>
<i>alohida paginasiya</i>	<i>aloh.pag.</i>	<i>раздельная пагинация</i>	<i>разд. паг.</i>	<i>pagina varia</i>	<i>pag.var.</i>

Sonlar axborot manbaida qanday berilgan, rim yoki arab raqamlari yoki soʻz bilan berilgan boʻlsa, bibliografik tavsifda ham keyingi qoidalarni hisobga olgan holda shu holatda berilishi lozim. Soʻz orqali ifodalangan rim raqamlari va sonlar sahna asarlaridagi koʻrinish va pardalar, oʻquv muassasalarida sinflar yoki kurslar sonini; sayyohlik yoʻnalishlari raqamini; nashrlarning tartib raqamlarini; musiqiy asarlarning tartib raqamlarini; asarning raqamlarini; ovozlari, cholgʻu asboblari sonini; hujjatning chiqish, tarqatilish vaqti yoki yili; raqamlashga nisbatan miqdor xarakteristikasi sohasidagi maʼlumotlar; koʻp tomli, seriyali yoki boshqa davomli resursning sonlarini koʻrsatishda arab raqamlari bilan almashtiriladi. Sanoq sonlari arab raqamlari bilan ifodalanadi. Tartib sonlari, odatda, til grammatikasi qoidalari boʻyicha oxiriga tartib qoidasiga ifodaviy qoʻshimcha ulangan holda keltiriladi. Agarda tartib sonlarining tugallash boʻgʻinini belgilab boʻlmasa, uni nuqta bilan almashtirish mumkin. Agar asosiy soʻz (tom, boʻlim va h.k.) lar tartib raqamidan oldin kelsa tomlar, boʻlimlar, sahifalar, sinflar, kurslarning tartib raqami qoʻshimchasiz beriladi.

Bibliografik tavsif tuzishda hozirgi zamon imlo qoidalari meʼyorlariga rioya qilinadi. Qadimgi (XVI-XVIII asrlar) yoki qadimgilarga oʻxshatib yozilgan hujjatlar, imloda davr tilining xususiyati aks etgan, shuningdek, qadimgilarga oʻxshatib yozilgan hozirgi davr tashkilotlari nomi va hujjatlar sarlavhalari bundan mustasno hisoblanadi. Shubha tugʻdiruvchi maʼlumotlar tavsifda kvadrat qavs ichiga olingan soʻroq belgisi bilan beriladi. Bibliografik yozuvlarda qisqartirishlardan foydalanish 1-ilovada keltirib oʻtiladi.

3.2. Bibliografik tavsif elementlari va tavsif turlari

Bir darajali bibliografik tavsifning tarkibi va tuzilishi

Tavsif sxemasi

Tavsif boshi

Asosiy sarlavha [Materialning umumiy ifodalanishi] =Parallel sarlavha: Sarlavhaga tegishli ma'lumot/Javobgarlik to'g'risida birinchi ma'lumotlar; Boshqa ma'lumotlar. -Nashr to'g'risida ma'lumot=Nashr to'g'risida parallel ma'lumotlar / Nashrga tegishli javobgarlik to'g'risida ma'lumot. -Chiqish ma'lumotlar sohasi. -Jismoniy xarakteristika sohasi. - (Seriyalar sohasi). - Eslatmalar sohasi. Standart raqami

Bir darajali bibliografik tavsif belgilangan ketma-ketlikda va belgilangan tinish belgilarini qo'ygan holda beriladigan majburiy va fakul'tativ (ixtiyoriy) sohalar va elementlardan tashkil topadi. Quyidagi ro'yhatda fakultativ elementlar kursiv harflar bilan ajratilgan. Ro'yxatda sohaning tayinlangan belgilari ko'rsatilmagan. Yulduzcha bilan belgilangan elementlar va undan oldingi belgilangan belgilar tavsifda takrorlanishi mumkin.

Bibliografik tavsif sohalari va elementlarining ro'yxati²⁰

Sarlavha sohasi va javobgarlik To'g'risidagi ma'lumotlar	[ ] * = * : / * ;	Asosiy sarlavha Materialning umumiy ifodalanishi Parallel sarlavha Sarlavhaga tegishli ma'lumotlar Javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar Birinchi ma'lumotlar Keyingi ma'lumotlar
Nashr sohasi	* = / * ; * ,	Nashr to'g'risidagi ma'lumotlar Nashr to'g'risidagi parallel ma'lumotlar Nashrga tegishli javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar Birinchi ma'lumotlar Keyingi ma'lumotlar Nashr to'g'risidagi qo'shimcha

²⁰ Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Rasmiy nashr. Oz'DSt 1215:2009. - Toshkent: O'zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi, 2009.- B.12-13

		Ma'lumotlar Nashr to'g'risidagi qo'shimcha ma'lumotlarga tegishli javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar * / ; Birinchi ma'lumotlar Keyingi ma'lumotlar
O'ziga xos ma'lumotlar sohasi Chiqish ma'lumotlari sohasi	* ; * : [ ] , * (* : ,)	Nashr joyi, tarqatilishi Birinchi chiqish joyi Keyingi chiqish joyi Noshir, tarqatuvchi va h.k.lar nomlari Noshir, tarqatuvchi vazifalari to'g'risidagi ma'lumotlar Nashrning chop etish, tarqatilish va h.k.lar sanasi Ishlab chiqarish joyi Ishlab chiqaruvchining nomi Ishlab chiqarish sanasi
Fizik xarakteristika sohasi	: ; * +	Materialning o'ziga xos sohasi, belgilanishi va hajmi Fizik xarakteristikasi to'g'risidagi boshqa ma'lumotlar O'lchamlari Ilova material to'g'risidagi Ma'lumotlar
Seriya sohasi	(* = * : / * ; ,	Seriya va seriya ostining asosiy sarlavhasi Seriya yoki seriya ostining parallelsarlavhasi Seriya yoki seriya osti sarlavhasiga tegishli ma'lumotlar Seriya yoki seriya ostiga tegishli javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar Birinchi ma'lumotlar Keyingi ma'lumotlar Serial nashrning ushbu seriya yoki seriya ostiga berilgan xalqaro standartlashgan raqami (ISSN)

		Seriya yoki seriya osti nashrning chiqish soni
	;)	
Izohlar sohasi		Standartlashgan raqam (yoki uning muqobili)
Standartlashgan raqam (yoki uning muqobili) va foydalanish shartlari sohasi	= * : ( )	Asosiy sarlavha Foydalanish shartlari va (yoki) narxi Soha elementlariga qo‘shimcha ma’lumotlar

Sarlavha sohasi va javobgarlik to‘g‘risidagi ma’lumotlar

Soha tavsif obyektining asosiy sarlavhasi, materialning umumiy belgisi, boshqa sarlavhalar (alternativ, parallel, boshqa), sarlavhaga tegishli ma’lumotlar va tavsif obyekti hisoblangan asarni yaratish uchun javobgar shaxslar va (yoki) tashkilotlar to‘g‘risida ma’lumotni o‘z ichiga oladi.

Asosiy sarlavha axborot manbaida qanday berilgan bo‘lsa, o‘sha ketma-ketlikda va belgilari bilan keltiriladi. U bir yoki bir necha gapdan iborat bo‘lishi mumkin:

Buyuk yurt allomalari

XXI asrda ma’lumot va axborot xizmatlari

Тарбияму? Тарбия... Тарбия!

Agarda asosiy sarlavha axborot manbaida o‘rtasida tinish belgilari bo‘lmagan bir necha gapdan iborat bo‘lsa, tavsifda bu gaplar bir-biridan nuqta bilan ajratiladi:

Jahon siyosatshunosligi. Fikrlar. Qarashlar.Xalqlar

Qadimgi Sharq kitob markazlari. Buxoroda kitob savdosi

Asosiy sarlavha mavzuviy yoki namunaviy bo‘lishi (ya’ni, hujjatning xilini turini belgilashdan iborat bo‘lishi) mumkin:

Chizmachilik asoslari

Urush va tinchlik

Toshkentning avtomobil yullari kartasi

Atlas

Agar berilgan axborot manbasida bir tilda bir qancha sarlavha berilgan bo‘lsa. Asosiy sarlavha sifatida tavsifda qaysi sarlavha poligraf usulida belgilangan bo‘lsa, o‘sha sarlavha asosiy sifatida beriladi. Ushbu

belgi bo‘lmasa, ketma-ket berilgan sarlavhalarning birinchisi tavsifda asosiy sarlavha sifatida beriladi.

Sarlavhani ifodalashda qoidaga ko‘ra hujjatning turi, asar janri, matnning birinchi so‘zlari va h.k. ning ifodalanishidan foydalaniladi.

[Oilaviy portret] (Sarlavha ma’lumotnoma nashri bo‘yicha aniqlangani haqida eslatib o‘tish zarur.

Materialning umumiy belgilanishi uchun terminlar (rus va ingliz tillarida tegishli ekvivalenti bilan) quyidagi ro‘yxatda ko‘rsatilgan:

videoyozuv (videozapis, videorecording)

tovushli yozuv (zvukozapis, sound recording)

grafika (izomaterial, graphic)

kartalar (karti, cartographic material)

kinofil ‘m (kinofilm, motion picture)

mikroforma (mikroshakl, microform)

mul ‘timedia (multimedia, multimedia)

notalar (noti, music)

predmet (predmet, object)

qo ‘lyozma (rukopis, manuscript)

matn (tekst, text)

Brayl ‘shrifti (shrift Braylya, braille)

Elektron resursi (elektroniy resurs, electronic resource)

Yuqorida keltirilgan terminlardan biri tanlanadi. Fizik shaklda belgilangan material afzallroq deb hisoblanadi. Masalan, agar hujjat mikroshakl yoki elektron resurs shaklida berilsa materialni umumiy belgilash sifatida uning shakli ko‘rsatiladi.

Tyan shan syujetlari [Elektron resurs]: Muzey kolleksiyasi

Materialning umumiy belgilanishi asosiy sarlavhadan keyin bosh harflar bilan bibliografiyalovchi muassasa tilida va (yoki) yozuvida kvadrat qavsda beriladi. Materialni umumiy belgilanishda so‘zlar qisqartirilmaydi.

Luvr namunalari kitobi [Grafika]

Shimoliy Amerika [Kartalar]

River flows [Notalar]

Kutuxona kataloglari va fondi [Matn]

Society. Integration. Education [Elektron resurs]

Materialning umumiy belgilanishi asosiy sarlavhadan keyin bosh harflar bilan bibliografiyalovchi muassasa tilida va (yoki) yozuvida kvadrat qavsda beriladi. Materialni umumiy belgilanishda so‘zlar qisqartirilmaydi.

Agar turli axborot tashuvchidagi bir xil obyektlar orasidan asosiy obyektни tanlab bo‘lmasa, u holda belgilangan nomi

[Mul‘timedia] yoki *[Komplekt]* ko‘rsatiladi.

Shimoliy Afrika [Komplekt]

Bu holatda axborot turli axborot tashuvchilarda: magnit tasma, gramplastinkada, diapozitiv va kichik risolada tushuntirish matni shaklida joylashgan bo‘ladi.

Parallel sarlavha

Parallel sarlavha asosiy sarlavhaning boshqa tildagi yoki boshqa yozuvdagi ekvivalenti sifatida asosiy sarlavha kabi tavsifda berish shakllari va qoidalariga ega. Parallel sarlavha oldida tenglik (=) belgisi qo‘yiladi. Masalan:

Oliy ta’lim taraqqiyoti va istiqbollari [Matn] = Perspectives of Higher education development

O‘zbekistonning ekologik-gidrologik kartasi [Kartalar] = Ecological hydrogeological map of Uzbekistan

Olinayotgan axborot manbaida bir necha parallel sarlavha mavjud holda ular manbada ko‘rsatilgan izchillikda beriladi va bir-biridan tenglik belgisi bilan ajratiladi. Parallel sarlavhalar sonini bibliografiyalovchi muassasa belgilaydi.

Fan, ta’lim, madaniyat biznes sohalarida internet va kutubxona-axborot resurslaridan foydalanish [Elektron resurs]=Интернет и библиотечно-информационные ресурсы в науке, образовании, культуре и бизнесе=Internet, information and library resources in science, education, culture and business

Sarlavhaga tegishli ma’lumotlar

Sarlavhaga tegishli ma’lumotlar asosiy sarlavhani, jumladan, boshqa sarlavhani ochib beruvchi va tushuntiruvchi asar turi, janri, maqsadi to‘g‘risidagi ma’lumotni, hujjat boshqa tildan tarjima qilinganligiga ko‘rsatma va h.k. axborotni o‘z ichiga oladi. Sarlavhaga tegishli ma’lumotdan oldin ikki nuqta (:) belgisi qo‘yiladi.

Uch og‘ayni botirlar qissasi [Matn]: ertaklar, qissalar, hikoyalar
Dasturlash tillari [Elektron resurs]: Internet-darslik

Toshkent shahri [Kartalar]: avtomobil yo'llarining batafsil kartalari

Shelkunchik [Notalar]: yosh pianistlar uchun pesalar

Hujjatlarning ayrim xillarini tavsiflashda hujjatni ifodalovchi ma'lumot, agar u yozuv sarlavhasida berilmagan bo'lsa majburiy hisoblanadi:

Axborot, kutubxonachilik va nashriyotchilik ishi bo'yicha standartlar tizimi. Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari [Matn]: O'z DSt 1215-2009

Javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar

Javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar tavsif obyekti bo'lgan ma'naviy, badiiy yoki boshqa mazmundagi asarni yaratishda ishtirok etgan shaxs yoki tashkilot to'g'risidagi ma'lumotni o'z ichiga oladi. Javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar belgilangan axborot manbaida qanday shaklda ko'rsatilgan bo'lsa, shu holda yoziladi:

Komediylar va tragediyalar [Matn] / Uilyam Shekspir; inglizchadan O. Soroka tarjimasi

Baykal [Tasviriy material] = Valeriy Orsoev fotosuratlarida: svetoyozuv / [Kirish maqola muallifi A.V. Komarov; ingliz tiliga V.S. Gorelov tarjimasi]

Kompyuter tizimlarida axborot jarayonlarini himoyalash [Elektron resurs]: soha bo'yicha dastur / tuzuvchi V. Svetkov

Javobgarlik to'g'risidagi birinchi ma'lumotdan oldin qiya (/) chiziq qo'yiladi, qolgan ma'lumotlar guruhi bir-biridan nuqta vergul (;) bilan ajratiladi. Guruh ichidagi bir xil ma'lumotlar vergul bilan ajratiladi. Ma'lumotlarni berish tartibi ularning poligrafik rasmiylashtirilishi yoki javobgarlik darajasidan qat'iy nazar olingan axborot manbaida berilgan ketma-ketligiga qarab belgilanadi:

/ Styuart Atkinson; Sh. Evans tahriri; ingliz tilidan I. I. Viktorova tarjimasi; rasm. G. Baynz

Tavsifda axborot manbaida ko'rsatilgan hamma shaxslar va (yoki) tashkilotlar to'g'risida ma'lumotlar keltiriladi. Zarur hollarda ularning soni har bir guruhning birinchi shaxsini ko'rsatish, unga kvadrat qavs ichida "va boshqalar" so'zini qisqartirilgan holda [*va boshq.*] yoki uning

rus [*u dp.*] va lotin tilidagi ekvivalenti [*et.al.*] qo‘shib ko‘rsatish bilan qisqartirilishi mumkin:

/xaritalar va ko‘rsatkichlar mualliflari V. K. Bronnikova [va boshq.]; ma’sul muharrir A. A. Lyutiy [va boshq.]
/rassom-multiplikatorlar: S. Axmedova [va boshq.]

Umumiy sarlavhasiz to‘plam (komplekt)ni tavsiflashda sarlavha va javobgarlik to‘g‘risidagi ma’lumotlar sohasida ma’lumotlarni berish qoidasi.

Har biri o‘zining sarlavhasiga ega bo‘lgan bir necha asardan tuzilgan, umumiy sarlavhasi bo‘lmagan to‘plamlarni quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkin:

- ✓ bir axborot tashuvchida joylashgan to‘plamlar;
- ✓ turli axborot tashuvchilarda joylashgan asarlari bo‘lgan bir xil yoki turli xil hujjatlar to‘plamlari yoki komplektlari.

Hamma asarlari bir axborot tashuvchida joylashgan umumiy sarlavhaga ega bo‘lmagan to‘plamlarning tavsifini tuzishda sarlavha va javobgarlik to‘g‘risidagi ma’lumotlar sohasida bibliografik ma’lumotlar quyidagi qoida bo‘yicha beriladi.

- ✓ Umumiy sarlavha asosiy sarlavhani ifodalamaydi;
- ✓ sarlavha sohasida olinayotgan axborot manbaida joylashgan alohida asarlar sarlavhasini ularning har biriga taalluqli ma’lumotlar bilan ketma-ketlikda beriladi;
- ✓ agar to‘plamdagi asarning bitta muallifi bo‘lsa, har bir ma’lumotlar guruhi keyingisidan nuqta-vergul (;) bilan, agar asarlar muallifi boshqa-boshqa bo‘lsa yoki muallifi bo‘lmasa ma’lumotlar nuqta bilan ajratiladi. Ma’lumotlar guruhi ichida bu soha belgilari uchun belgilangan tinish belgilari qo‘llaniladi. Materialning umumiy nomlanishi bir muallifli yoki turli muallifli to‘plamdagi birinchi asar sarlavhasidan keyin joylashadi²¹:

Mening hayotim [Matn]: avtomonografiya; Rassomlar haqida etyudlar /Igor‘ Grabar; [Tuzuvchi, kirish maqola va izohlar V. M. Volodarskiniki]

---

²¹ Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Rasmiy nashr. Oz‘DSt 1215:2009. - Toshkent: O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi, 2009.- B.27

Inglizcha soʻzlashuv [Elektron resurs]. Amerikacha soʻzlashuv / [um. Toʻplamga yaxlit] Intell

Oq kabutarlar qanoti [Tovushli yozuv]; Chumoli va tuya / A. Mansurov; [1-nchi asarning] soʻzlari G. Komilovning; [2-nchi asarning] sʻzlari M. Kahhorovanning. Binafsha / S. Boboev; Sh. Saʼdulla soʻzlari; [hamma asarlar] Oʻzbekiston televideniyesi va radiosining bolalar xori ijrosida

Nashr sohasi

Soha bu nashrning oldingi nashrga nisbatan tuzatish va oʻziga xos xususiyatlari toʻgʻrisida axborotni oʻz ichiga oladi. Nashr haqidagi maʼlumotlar olinayotgan axborot manbaida ifodalangan va mavjud ketma-ketlikda beriladi. Ular odatda “variant”, “versiya”, “chiqish soni”, “tahririyat”, “reprint” va h.k. soʻzlarining oʻrniga qoʻllaniladigan “nashr” soʻzidan yoki ularning boshqa tillardagi ekvivalentidan, shuningdek, uni oldingi nashridan ajratib turuvchi boshqa terminlardan iborat boʻladi:

- . – *Nashr faksimilesi*
- . – *Yangi versiya*
- . – *1925 y. Nashridan qayta nashr qilindi*
- . – *Qoʻshimcha variant*

Raqamli yoki soʻz shaklida koʻrsatilgan tartib raqami tegishli qoʻshimcha qoʻshish bilan arab raqamlarida yoziladi:

- . - *10-nchi nashri*
- . - *7-nchi nashr*
- . - *2-nchi tahriri*
- . - *5 th ed.*

Oʻziga xos maʼlumotlar sohasi

Soha nashrning alohida xili yoki oʻziga xos axborot tashuvchilarda joylashgan obyektlarni tavsiflashda qoʻllaniladi. Ularga kartografik nashrlar, nota hujjatlari, serial va boshqa davomli resurslar, meʼyoriy-texnik hujjatlarning alohida turlari, elektron resurslar, shuningdek, agar ularda yuqorida aytilgan hujjatlarning turlari mavjud boʻlsa elektron resurslardan tashqari mikroshakllar kiradi.

Kartografik materiallarni tavsiflashda matematik asoslar sohasi oʻziga xos maʼlumotlar sohasi boʻladi. Bu sohada hujjatda mavjud boʻlgan quyidagi maʼlumotlar: masshtab, kartografik proeksiya, koordinatalari, yulduzlar haritasida kecha va kunduz tengligi yoki

davrlar to'g'risida ma'lumotlar ko'rsatiladi. Nota hujjatlarini tavsiflashda o'ziga xos ma'lumotlar sohasida nota matnlarining bayon qilinish shakllari: partitura, partiyalar (tovushlar), direksionlari haqidagi ma'lumotlar beriladi. Sohada ma'lumotlar axborot manbaida berilgan shaklda ko'rsatiladi:

Ikkinchi kvartet [Notalar]: 2 skripka, alt va violonchel uchun / A. Bertram. – Partitura

Trio [Notalar]: klarnet, violonchel va fortepiano uchun / B. S. Geselov. –Partitura va ovozlari

Standartlash (standartlar va texnik shartnomalar) bo'yicha me'yoriy hujjatlarni tavsiflashda o'ziga xos ma'lumotlar sohasida oldin amalga joriy etilgan hujjat belgisi, bibliografik tavsif obyektining kuchga kirgan vaqti va amalga joriy etilish muddati ko'rsatiladi:

Yer transporti uchun xavfsiz oyna. Umumiy texnik talablar [Matn]: GOST 5727–88. – 1,2,3 (IUS. 1992. № 2; IUS. 1999. № 1; IUS. 2001. № 11) o'zgarishlar bilan 2001 sentyabrda nashr etilgan. – GOST 5727– 83 o'rniga; 01.01.90 da joriy etilgan

Patent hujjatlarini tavsiflashda o'ziga xos ma'lumotlar sohasida patent hujjatiga berilgan talabnomaning ro'yxatga olingan raqami; uning kelib tushgan sanasi; patent hujjati to'g'risida ma'lumot bosilgan rasmiy nashr to'g'risida ma'lumot yoki nashr sanasi; konvension birinchiligi to'g'risida ma'lumotlar: talabnoma berish sanasi, birinchilikka ega mamlakat nomi va raqami ko'rsatiladi. Mamlakat nomi dumaloq qavs ichida beriladi. Sohada yana milliy patent klassifikasiyasi indeksi ko'rsatilishi mumkin:

Axborot resurs markazlarining avtomatlashtirilgan tizimi [Matn]: O'zbekiston Respublikasining 187888: patenti: MPK7 H 04 V 1/38, N 04 J 13/00 / Raxmatullayev M. A.; iddaochi va patent egasi TATU. – № 2000131736/09; 18.12.00 berilgan; 20.08.16 nashr qilingan, Byul. № 23 (II q.)

Elektron resurslarni tavsiflashda resursning xili va hajmi o'ziga xos ma'lumotlar sohasi bo'ladi. Ushbu ma'lumotlar O'z DSt 2312 bo'yicha beriladi:

*Ijtimoiy va gumanitar fanlar bo'yicha bibliografiya, 1993–1995
[Elektron resurs] / Ijtimoiy fanlar bo'yicha ilmiy axborot in-ti
(INION). – Elektron. Ma'lumotlar va dasturlar (33 fayl: 459658539
bayt)*

Chiqish ma'lumotlari sohasi

Chiqish ma'lumotlari sohasi tavsif obyektining nashr vaqti va joyi, tayyorlanishi va tarqatilishi to'g'risidagi ma'lumotni, shuningdek, uning noshiri, tarqatuvchisi, tayyorlovchisi to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Nashr joyining nomi, tarqatilishi olingan axborot manbaida ko'rsatilgan shaklda va kelishikda beriladi:

- . – *Tambov*
- . – *Minsk*
- . – *V Praze*

Agar bir necha nashr joyi ko'rsatilgan bo'lsa, olinayotgan axborot manbaida birinchi ko'rsatilgan yoki poligrafik vosita bilan ajratilgan nom beriladi. Tushirib qoldirilgan ma'lumotlar kvadrat qavsga olingan qisqartirishlar [va boshq.] yoki uning rus tilidagi [и др.], yoki lotin tilidagi ekvivalenti «[et al.]» bilan belgilanadi:

- . – *Kiev [va boshq.]*
- . – *London [et al.]*

Bir-biridan nuqta-tire bilan ajratiladigan ikkinchi va keyingi nashr joylarining nomlari berilishi mumkin. Bibliografiyalovchi muassasa joylashgan nashr joyi muhim deb topiladi:

- . – *M.; Chita.*
- . – *M.; Kiev; Parij*
- . – *Rim [et al.]*

(Ma'lumot manbaida to'rtta nashr joyi ko'rsatilgan: London, Paris, Berlin, Philadelphia. Bibliografiyalovchi muassasa Parijda joylashgan)

Nashr qilinmagan materiallar - qo'lyozmalar, nashr qilinmagan yoki bosilmagan videomateriallar va filmlar, fotosuratlar, ishlov berilmagan ovozli yozuvlar, qo'lyozmalar kolleksiyalari (fondlari) va hokazolar uchun nashr joyi berilmaydi. Bunday hollarda qisqartirilgan nashr joyisiz so'zi [N.j.] [b.m.] yoki uning ekvivalenti ham berilmaydi.

Noshirning, tarqatuvchining oti (nomi) u tegishli bo'lgan nashr joyi to'g'risidagi ma'lumotdan keyin beriladi va ikki nuqta bilan ajratiladi. Ma'lumotlar olinayotgan axborot manbaida qanday ko'rsatilgan bo'lsa shu shaklda, shaxs yoki tashkilot (nashriyotdan boshqa) bajaradigan vazifasini ko'rsatuvchi so'z yoki iboralarni saqlagan holda beriladi. Noshir, tarqatuvchilar va h.k. larning mulkchilik shakli (AJ, OOO, ltd, Inc va h.k.) ma'lumotlar, qoidaga muvofiq tushirib qoldiriladi:

<i>Axborot manbaida:</i>	<i>Tavsifda:</i>
“Nauka ” nashriyoti	:Nauka
«Noviy uchebnik» Nashriyot uyi	:Noviy uchebnik
ZAO «EVRO-ADRES»	:YeVRO-ADRES
Sankt-Peterburg ximiya-farmakologiya akademiyasi nashriyoti	: S.-Peterb. ximiya- farmakologiya akad.nashriyoti
Ural universiteti nashriyoti	: Ural. un-ti nashriyoti

Noshirning oti (nomi) va h.k uni tushunish va identifikasiyalash imkonini beruvchi qisqacha shaklda beriladi. Agar u oldingi sohalarga to‘liq shaklda kirgan bo‘lsa, ushbu sohada uni o‘ta qisqa shaklgacha qisqatirish mumkin:

- . – *Moskva: Leontev markazi*
- . – *Stavropol: Shimoliy Kavkaz DTU*
- . – *Pushino: PNS RFA*

Fizik xarakteristika sohasi

Fizik xarakteristikasi sohasida tavsif obyektini berilgan moddiy shaklning belgisi uning hajmi birgalikdagi, zarur bo‘lganda hujjatning hajmi, uning rasmi va tavsif obyektining bo‘lagi hisoblangan ilova materialini o‘z ichiga oladi. Mazkur sohada fizik birlikning soni (arab raqami bilan) va materialning o‘ziga xos belgisi to‘g‘risida ma’lumotlar beriladi. Materialning turi to‘g‘risidagi ma’lumotlar bibliografiyalovchi muassasa tilida beriladi:

- . – *8 t.*
- . – *1 xarita (4 v.)*
- . – *2 elektron optik diski*
- . – *1 mikrofish*
- . – *3 grp.*
- . – *2 sound discs*

Sahifalarning raqamlanishi to‘g‘risidagi ma’lumotlar tavsif obyektida qaysi raqamda qo‘llanilgan bo‘lsa (rim yoki arab raqamlari), shu raqamlar bilan berilib,

hisobga olinmagan varaqlar yoki sahifalar hisoblanib, arab raqami bilan kvadrat qavs ichiga yoziladi va oxirida beriladi:

- . – *186 b., 8 b. rasm.*
- . – *379, [4] b., [10] b. rasm, faks.*
- . – *XII, 283, 15 b.*
- . – *B. 11–46*
- . – *L. 1–16*

Zarur hollarda dumaloq qavsda ishlangan vaqti, kadrlar soni va h.k.lar ko‘rsatilishi mumkin:

- . – *1 tovushli kasseta (50 min.)*
- . – *2 tovushli disk (1 soat 30 min.)*
- . – *2 film reels (ca. 50 min.)*
- . – *1 mfish (150 kadr)²²*

Tavsif obyektining boshqa fizik tavsifi sifatida rasmlar, tavsif obyektini ishlangan materiallar va h.k. to‘g‘risidagi ma‘lumotlar ko‘rsatilishi mumkin. Bu ma‘lumotlardan oldin ikki nuqta qo‘yiladi. Har bir keyingi ma‘lumot oldingisidan vergul bilan ajratiladi:

- . – *132 b.: rangli rasm*
- . – *1 model (3 predmet): polistirol*
- . – *1 df. (70 kadr): oq-qora*
- . – *1 elektron optik disk (CD-I): tovush., rang.*

Tavsif obyektining o‘lchamlari zarur hollarda nuqta verguldan keyin ko‘rsatiladi:

- . – *86 б.: расм.; 30x24 см*
- . – *1 карта: рангли.; 44x52 см., йигилган 22x13 см*
- . – *4 рулон микрофиш; 35 мм*
- . – *1 товушли диск (56 мин.): рақамли, стерео; 12 см*

Seriya sohasi

Seriya sohasi alohida chiqish soni tavsif obyektini hisoblangan ko‘p qismli

hujjat to‘g‘risida ma‘lumotni o‘z ichiga oladi. Tavsif obyektiga kiruvchi seriyaga taalluqli sarlavha sohasi qismini va javobgarlik to‘g‘risida ma‘lumotlar (O‘zbekiston Davlat Standarti. Axborot, kutubxonachilik va nashriyotchilik ishi bo‘yicha standartlar tizimi. Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Rasmiy nashr. Oz ‘DSt 1215-2009. 5.2 moddaga qaralsin), shuningdek, obyektning

²² Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Rasmiy nashr. Oz‘DSt 1215:2009. - Toshkent: O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi, 2009.- B.38

ushbu seriyada belgilangan raqami va serial nashrning xalqaro standart raqamini o‘z ichiga oladi.

- . – (*Millennium – Ming yillik*)
- . – (“*Psixoterapiyaning oltin fondi*” seriyasi)
- . – (*Tinch okean baliq ho ‘jaligi ilmiy tekshirish markazining xabarlari*)
- . – (*Musiqqa merosi. Ijrochilik san ‘ati*)
- . – (*Axborot, kutubxonachilik va nashriyotchilik ishi bo ‘yicha standartlar tizimi*)

Seriyaning parallel sarlavhasi:

- . – (*Fortepiano asarlari. Seriya 1 = Compositions pour piano. Seria 1*)

Axborot manbaida mavjud bo‘lgan seriyaning qayta nashr etilishiga taalluqli ma’lumotlar ham tavsifning shu qismida ikki nuqta bilan ajratilgan holda beriladi:

- . – (*Qadimiy qo‘lyozmalar yodgorliklari: Tadqiqotlar, matnlar*)
- . – (*Rus bestselleri: RB*)
- . – (*Buyuk yozuvchilar romanlarda: Jyul Vern, 1828–1905*)

Ushbu seriya yoki seriya ostida chiqqan nashrga berilgan serial nashrning xalqaro standart raqami (ISSN) axborot manbaida ko‘rsatilgan bo‘lsa, beriladi. Raqam ISSN qisqartma so‘zidan keyin bo‘sh joy qoldirilgan holda standart shaklida beriladi va chiziqcha bilan ajratilgan 4 raqamdan iborat ikki guruh ko‘rsatiladi. Raqamdan oldin vergul qo‘yiladi:

, *ISSN 0201-7636*

, *ISSN 0131-6044*

Agarda seriya sohasida ko‘p tomli nashr to‘g‘risida ma’lumot bo‘lsa, ISSN o‘rniga umuman ko‘p tomli nashrga berilgan ISBN beriladi:

, *ISBN 5-8405-0046-1*

Seriyaning chiqish soni arab raqami bilan tavsif obyektida qanday berilsa, shu shaklda yoziladi. Undan oldin nuqta vergul qo‘yiladi:

; *2 nchi chiqish soni*

; *3 nchi t., 1 nchi chiqish soni*

; *3 (27)*

; *№ 25/2002*

; 41–79–01

; no. 5

; vol. 54

Agar tavsif obyekti turlicha bo'lgan ikki seriyaga kirsa, seriya sohasi takrorlanadi. Har bir seriya to'g'risidagi ma'lumotlar alohida dumaloq qavs ichiga olinib, o'rtasida oraliq joy bilan ajratiladi:

. – (A. D. Vyalsevaning oxirgi romanslari) (*Siganlar hayoti; № 336*)

. – (To'la asarlar to'plami: fortepiano uchun; 1 nchi t.)
(*Jahon musiqasi klassikasi*)

Izohlar sohasi

Izohlar sohasi tavsif obyekti to'g'risidagi tavsifning boshqa qismlarida berilmagan qo'shimcha axborotni o'z ichiga oladi:

- ✓ Sohada beriladigan ma'lumotlar har qanday manbadan olinadi va kvadrat qavsga olinmaydi.
- ✓ Har bir izoh oldidan nuqta va tire qo'yiladi yoki izoh yangi satrdan boshlanadi.
- ✓ Kirish so'zlari izohning asosiy mazmunidan ikki nuqta va oraliq joy bilan ajratiladi;
- ✓ Ikki nuqtadan oldin oraliq joy qoldirilmaydi:

. – *Mazmuni: she'rlar, poemalar, pesalar*

. – *Qo'shimcha sxemalar: Toshkent metrosi; Shahar cheti poezdlar harakatining sxemasi*

Umumiy xususiyatli izohlar:

- ✓ asarlar to'plami yoki bir necha tashuvchidagi hujjatlar to'plami bo'lgan tavsif obyektining mazmunini ochib berishi;
- ✓ tavsif obyektida ilovalar, bibliografik ro'yxatlar, ko'rsatkichlar va spravka apparati boshqa tarkibiy bo'g'inlarining mavjudligi va h.k. to'g'risida axborot berishi;
- ✓ hujjatning boshqa tavsif sohalarida ko'rsatilmagan raqamini o'z ichiga olishi; nusxasi, umuman barcha nusxalar poligrafik bezatilishining o'ziga xos xususiyati to'g'risida;
- ✓ fondga mavjud aniq bir nusxaning o'ziga xos xususiyatlari (nuqsonliligini, qo'shib yopishtirilgan qog'ozlari, dastxatlar va h.k.) to'g'risida axborot beruvchi, shuningdek, boshqa har qanday zarur ma'lumotlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Agar mumkin bo'lsa, ikki va undan ko'p izohlar bittaga birlashtirilishi mumkin:

- . – *Sarl. va matn paral. rus, ispan, fr.*
- . – *Chiqish ma'lumotlari, afsona, jadvallar va ilova matnlari paral. rus., ingliz tillarida*

Standart raqami (yoki uning muqobili) va foydalanish qoidalari sohasi

Standart raqami sohasida tavsif obyektiga berilgan Xalqaro standart raqamlari: kitobning Xalqaro standart raqami (ISBN) yoki serial nashrning Xalqaro standart raqami (ISSN) yoki belgilangan tartibda tavsif obyektiga berilgan har qanday Xalqaro raqam keltiriladi. Standart raqamlari qabul qilingan qisqartma so'zlar bilan bo'sh joy va chiziqcha qo'yilgan holda beriladi:

- . – *ISBN 5-7975-0063-9*
- . – *ISSN 1563-0102*

Agar raqamlar bir nechta bo'lsa, tavsif obyektiga taalluqlisi beriladi. Agar

buni aniqlash qiyin bo'lsa, u holda axborot manbaida bor bo'lgan Xalqaro standart raqamlarning hammasi beriladi. Umuman ko'p tomli nashrga berilgan xalqaro standart raqami va tom raqami, shuningdek, ilova materialining standart raqami keltirilishi mumkin. Bunday hollarda raqamlar dumaloq qavs ichiga olingan qo'shimcha izohlar bilan beriladi:

- . – *ISBN 5-02-011752-8. – ISBN 5-02-011751-X (1 nchi t.)*
- . – *ISBN 0-376-00550-6 (set). – ISBN 0-376-00551-4 (v. 1)*

Agar raqamning noto'g'rligi ma'lum bo'lsa, to'g'ri raqamni aniqlash mumkin bo'lsa, tavsifda to'g'ri raqam ko'rsatiladi. Noto'g'ri raqam axborot manbaida qanday ko'rsatilgan bo'lsa, shu holicha unga dumaloq qavsda "noto'g'ri" deb izoh bilan beriladi:

- . – *ISBN 5-8103-0093-3. – ISBN 5-8103-00093-3 (hato)*

Agar xalqaro standart raqami bo'lmasa uning muqobili sifatida davlat ro'yxati raqami, musiqa asarining oxirgi raqami, nashriyot raqami, boshqa raqamlar berilishi mumkin:

- . – *Davlat ro'yxatidan o'tish № 0329600098*

Muhim sarlavha – seriyali nashrni identifikatsiyalash va ro'yxatga olish uchun ISSN berilishi jarayonida belgilangan sarlavhadir. U bu sohada ISSN dan so'ng tenglik belgisidan keyin beriladi:

- . – *ISSN 0340-0352 = IFLA journal*

Qo‘shimcha ma’lumotlar sohaning har qanday elementiga zarur tushuntirishlar sifatida dumaloq qavsda beriladi. Masalan:

- . – ISBN 0-387-08266-2 (USA). – ISBN 3-540-08266-2 (Germany)
- . – ISBN 5-04-004366-X (EKSMO-press) (tarj.)

3.3. Ko‘p darajali bibliografik tavsif

Ko‘p darajali bibliografik tavsif birinchi navbatda ko‘p tomli, shuningdek, serial va boshqa davomli resurslar kabi ko‘p qisimli hujjatlarga tuziladi. Ko‘p darajali tavsifning birinchi darajasi (umumiy qismi) da hamma uchun yoki ko‘p qisimli hujjat tarkibiga kiruvchi ko‘pchilik moddiy birliklar – tomlar (nashrlar, sonlari) uchun umumiy bo‘lgan ma’lumotlar keltiriladi. Ko‘p darajali tavsifning ikkinchi darajasi (xususiy qismi) da ko‘p qisimli hujjat tarkibiga kiruvchi alohida moddiy birliklar – tomlar (nashrlar, sonlari) ga taalluqli ma’lumotlar beriladi.

Birinchi daraja ma’lumotlaridan so‘ng keyingi darajalar ma’lumotlari yangi satrdan yoki qatorasiga yoziladi. Yangi satrdan yozishda har bir daraja ma’lumotlarining oxirida nuqta qo‘yiladi. Qatorasiga yozishda ikkinchi va keyingi darajalar ma’lumotlaridan oldin nuqta va tire qo‘yiladi. Alohida moddiy (tartib) birliklar to‘g‘risida ma’lumotlar ikinchi va keying darajalarda yangi satrdan yoki qatorasiga yoziladi. Yangi satrdan yozishda har bir moddiy (tartib) birliги to‘g‘risidagi ma’lumot oxirida nuqta qo‘yiladi, qatorasiga yozishda – alohida birliklar to‘g‘risidagi ma’lumotlar nuqta vergul bilan ajratiladi.

Ko‘p tomli hujjatning bibliografik tavsifi

Oldindan belgilangan tomlar soni (qismlar)dan tashkil topgan, mazmuni va rasmiylashtirilishi bo‘yicha yagona yaxlit nashr bo‘lgan hujjatlar ko‘p tomli hujjat sifatida qaraladi. Tom deb ko‘p qisimli hujjat tarkibiga kirib, uning tomi, qismi, chiqish soni, to‘plami, albom, daftar va hokazolarni bildiruvchi alohida moddiy birlik tushuniladi.

Ko‘p tomli hujjatning umumiy sarlavhasi umumiy sarlavha sifatida keltiriladi. Agar hujjatning birinchi tomi sarlavhasi qolgan tomlarida berilgan sarlavhadan farq qilsa, u holda ko‘pchilik tomlariga berilgan sarlavha asosiy sifatida beriladi. Agar ko‘p tomli hujjat alohida qo‘yilgan umumiy sarlavhaga ega bo‘lmasa, har bir tomning sarlavhasi doimiy va qismda o‘zgaradigan bo‘lsa, u holda doimiy qism sarlavhasi asosiy sarlavha sifatida keltiriladi. O‘zgaruvchan qismi ikkinchi darajada beriladi. Ma’lumotlarning tushirib qoldirilishi ko‘p nuqta bilan ifodalanadi:

“Fan” nashriyotining chiqariladigan adabiyotlar to‘g‘risidagi annotatsiyalangan mavzuli rejasi... [Matn] / O‘zbekiston Respublikasi FA. – Toshkent.: Fan. – Muqovadagi sarl.: Fan.

Agar tomlar turli axborot tashuvchilarda joylashgan bo‘lsa, u holda materialni umumiy belgilash uchun umumlashtiruvchi [**Multimedia**] yoki [**Komplekt**] atamasi qo‘llaniladi. Sarlavhaga tegishli ma’lumotlarda

hujjat yaratilishida koʻzda tutilgan tomlar soni toʻgʻrisidagi maʼlumotlar beriladi:

20 asr rus yozuvchilari [Matn]: biografik lugʻat: 4 t.

Dunyo atlaslari [Kartalar]: 3 qism

Gitara ishqivozi uchun [Notalar]: 5 albomdan iborat notalar toʻplami

Agar barcha tomlar bir yilda bosilgan boʻlsa chiqish maʼlumotlari sohasida birinchi va oxirgi tomlarning nashr yili tire bilan birlashtirilgan holda keltiriladi:

. – Minsk: OAKA, 2009–2019

. – Qarsi.: Simpozium [va boshq.], 2012

Koʻp tomli hujjatning toʻliq boʻlmagan nashrlarining bibliografik tavsifini tuzishda birinchi tom nashrdan chiqqan yil yozilib, soʻngra tire qoʻyiladi va toʻrt belgi sigʻadigan boʻsh joy qoldiriladi. Sarlavha va javobgarlik toʻgʻrisida maʼlumotlar sohasida, qoidaga koʻra, tom raqami birinchi qism hisoblanadi. Tom belgilanganda u hujjatda koʻrsatilgan shaklda beriladi. Tartib raqami arab raqamida koʻrsatiladi:

17 nchi chiqish soni, 3 nchi qism

V.15

Toʻplam 2

2001, № 2

Tomning xususiy sarlavhasi uning asosiy sarlavhasi hisoblanadi. Tomning tartib raqami ham boʻlsa asosiy sarlavhadan oldin ikki nuqta qoʻyiladi:

2- nchi qism: Reklama plakatlari, XX asrning 21 nchi yarmi

T. 3, k.3: Boshqaruv muammolari

Ikkinchi va keyingi darajalardagi maʼlumotlar qisqartirilgan shaklda yozilishi mumkin. Bunda tom (tomlar) soni va tom (tomlar)ning standart raqami (ISBN yoki boshqalar) dan tashqari tom (tomlar) toʻgʻrisidagi maʼlumotlarning hammasi yoki bir qismi tushirib qoldiriladi:

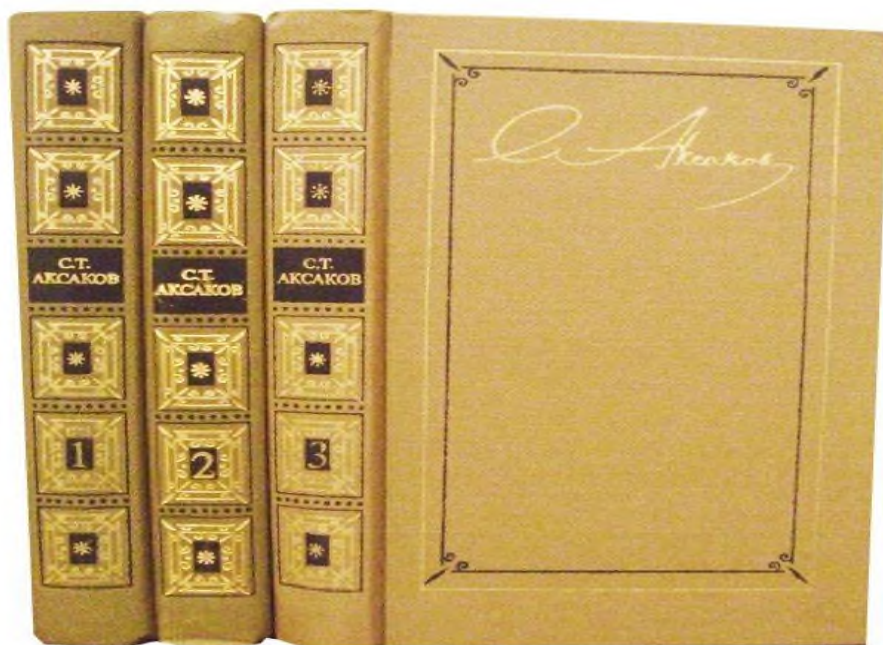
2 nchi chiqish soni. - ISBN 5-85200-357-3

Tomning birin-ketin keladigan tartib raqamlari tire bilan birlashtiriladi:

T. 1–4

Toʻplam 14, 16–18

Ko‘p tomli hujjatga to‘liq yoki hujjatlar guruhiga birdarajali bibliografik tavsif tuzilishi mumkin. Bu holda hajmi to‘g‘risidagi ma‘lumot – hujjatning tartib raqami soni majburiy hisoblanadi:

Kahhor, A. Asarlar [Matn]: 5 tomli / Abdulla Kaxxor; [tahririyat: O‘. Umarbekov, Said Ahmad, E. A‘zamov va boshq.; nashrga tayyorlovchi K. Kahhorova]. - Toshkent: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1987.

1 t.: Sarob: Roman. Hikoyalar. - Toshkent, 1987. - 336 b.

2 t.: Hikoyalar, portretlar, feletonlar. – Toshkent, 1987. - 415 b.

yoki

Kahhor, A. Asarlar [Matn]: 5 tomli / Abdulla Kahhor; [tahririyat: O‘. Umarbekov, Said Ahmad, E. A‘zamov va boshq.; nashrga tayyorlovchi K. Kahhorova]. - Toshkent: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1987.

Bunga yana quyidagi misolni keltirish mumkin²³:

Ertak va afsonalar [Matn]: 2 t.: datchadan tarjima /Gans Kristian Andersen; rasm G.A. Traugotniki. - Sankt-Peterburg: Svetlyachok, 2000. - 2 t.; 17 sm.- (“Kutubxona” seriyasi). - 5000 nusxa - ISBN 5-89735-019-1 (muqovada)

yoki

A.N. Afanasevning rus halq ertaklari [Matn]: 5 t

²³ Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Rasmiy nashr. Oz‘DSt 1215:2009. - Toshkent: O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi, 2009.- B.49-50

T. 4. Rus halq afsonalari. – M.: Terra, 2000. – 316, [3] b.: rasm – Shu jumladan kitobda: Rus halq afsonalari / A.N. Pipin. A.N. Afanasevning xotiralaridan. - ISBN 5-300-02821-5

Tomning alohida sarlavhasi bo'yicha tavsifi uning asosiy sarlavhasi sifatida beriladi. Ko'p tomli hujjat to'g'risidagi umumiy ma'lumot seriyalar sohasida beriladi:

T. 4. Rus halq afsonalari. – M.: Terra, 2000. – 316, [3] b.: rasm – (A.N. Afanasevning rus halq ertaklari: 5 t.; t. 4). – Shu jumladan kitobda: Rus xalq afsonalari / A.N. Pipin. A.N. Afanasevning xotiralaridan. - ISBN 5-300-02821-5

Serial va boshqa davomli resurslarning bibliografik tavsifi

Davomiyligi oldindan belgilanmagan davr mobaynida chiqadigan, bir xil sarlavhada chiqish soni sanasi ko'rsatilgan gazetalar, jurnallar (shu jumladan elektron), soni yoki sanasi ko'rsatilgan to'plamlar, byulletenlar, seriyalar, yangilangan hujjatlar va hokozolar serial va boshqa davomli resurslar sifatida qaraladi. Keyingi o'rinlarda matnda bunday hujjatlar shartli ravishda serial deb yuritiladi. Bir nomda chiqqan serial hujjatga bibliografik tavsif tuziladi. Sarlavha o'zgarganda o'zgargan sarlavhali serial hujjatga tavsif tuziladi. Zarur hollarda hamma sonlari (chiqish sonlari) ga, jumladan, sarlavhasi o'zgartirilganlariga ham yagona yig'ma tavsif tuziladi. Serial hujjatlarni tavsiflash uchun hujjatning mavjud sonlari (chiqish sonlari, tomlari va h.k.) bibliografik ma'lumotlar manbai bo'ladi. Qo'shimcha boshqa sonlaridagi bibliografik ma'lumotlardan ham foydalaniladi.

Zarur hollarda mavjud birinchi soni bo'yicha tavsif tuziladi.

Birinchi daraja²⁴

Sarlavha va javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar	[ ]	Asosiy sarlavha
	*	Materialning umumiy belgilanishi
	* =	Parallel sarlavha
	* :	Sarlavhaga tegishli ma'lumotlar
		Javobgarlik to'g'risidagi

²⁴ Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Rasmiy nashr. Oz'DSt 1215:2009. - Toshkent: O'zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi, 2009.- B.51

	<p>/</p> <p>* ;</p>	<p>ma'lumotlar</p> <p>Dastlabki ma'lumotlar</p> <p>Keyingi ma'lumotlar</p>
Nashr sohasi	<p>* =</p> <p>/</p> <p>* ;</p> <p>* ,</p>	<p>Nashr to'g'risidagi ma'lumotlar</p> <p>Nashr to'g'risidagigi parallel ma'lumotlar</p> <p>Nashrga tegishli javobgarlik to'g'risida ma'lumotlar</p> <p>Dastlabki ma'lumotlar</p> <p>Keyingi ma'lumotlar</p> <p>Nashr to'g'risidagi qo'shimcha ma'lumotlar</p>
O'ziga xos ma'lumotlar sohasi Chiqish ma'lumotlari sohasi	<p>* ;</p> <p>* :</p> <p>[ ]</p> <p>,</p> <p>* (</p> <p>* :</p> <p>,)</p>	<p>Nashr qilish, tarqatish joyi</p> <p>Birinchi nashr qilingan joyi</p> <p>Keyingi nashr qilingan joyi</p> <p>Noshir, tarqatuvchi va h.k.lar nomi</p> <p>Noshir, tarqatuvchi va shu k.larning vazifasi to'g'risidagi ma'lumotlar</p> <p>Chiqish, tarqatilish va shu.k.sanasi</p> <p>Tayyorlangan joyi</p> <p>Tayyorlovchining nomi</p> <p>Tayyorlangan sanasi</p>
Fizik xarakteristikasi sohasi	<p>:</p> <p>;</p> <p>* +</p>	<p>Materialning o'ziga xos belgilanishi va hajmi</p> <p>Fizik xarakteristikasi to'g'risidagi boshqa ma'lumotlar</p> <p>O'lchamlari</p> <p>Ilova materiali to'g'risidagi ma'lumotlar</p>
Seriya sohasi	<p>(</p> <p>* =</p> <p>* :</p>	<p>Seriya yoki seriya osti nashrning asosiy sarlavhasi</p> <p>Seriya yoki seriya osti nashrning parallel sarlavhasi</p> <p>Seriya yoki seriya osti nashrining sarlavhasiga tegishli ma'lumotlar</p> <p>Seriya yoki seriya osti nashriga</p>

	/ * ; , ;)	Tegishli javobgarlik to‘g‘risidagi ma‘lumotlar Dastlabki ma‘lumotlar Keyingi ma‘lumotlar Ushbu seriya yoki seriya osti nashriga berilgan serial hujjatning halqaro standart raqami (ISSN) Seriya yoki seriya osti nashrining chiqish soni
Izohlar sohasi Standart raqami (yoki uning muqobili) va undan foydalanish shartlari sohasi	= * : ( )	Serial hujjatning halqaro standarraqami (ISSN) va undan foydalanish shartlari Asosiy sarlavha Foydalanish qulayligi shartlari va (yoki) narxi Soha elementlariga qo‘shimcha ma‘lumotlar

Ikkinchi va keyingi darajalar

Asosiy elementi, uning keyingi bo‘linishlari Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. O‘z DSt 1215:2009 ning 6.3.4.2 moddasida yoritilgan talablar asosida, elementlarning keyingi ro‘yxati 6.2.5 moddada keltirilgan xususiyatlarni hisobga olgan holda 5.1 modda bo‘yicha berilishi maqsadga muvofiqdir. Agar serial hujjatning asosiy sarlavhasi seriya ostida chiqqan hamma nashrlar uchun umumiy va seriya ostida chiqqan bir nashr uchun xususiy sarlavhadan tashkil topsa, javobgarlik to‘g‘risidagi ma‘lumot tavsifning qaysi elementiga tegishli bo‘lsa, shu element sarlavhasidan keyin beriladi:

Qurilish va arxitektura. Seriya 9, Muhandislik ta‘minoti axborot sharhi / qurilish va arxitektura ilmiy axboroti markaziy in-ti

Serial hujjatlar uchun raqamlash sohasi o‘ziga xos ma‘lumotlar sohasi bo‘ladi. Bu sohada serial hujjatning birinchi va oxirgi chiqish sonlari va (yoki) uning chiqa boshlagan va chiqish soni to‘xtagan sanasi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar beriladi. Sohada yana nashrning chiqish sonidagi uzilishlar, o‘zgarishlar va yangidan raqamlana boshlagani to‘g‘risidagi ma‘lumotlar aks ettiriladi. Bir nomda chiqqan serial

hujjatning elementiga tavsif tuzishda sohada shu nomad chiqqan birinchi va oxirgi sonlari va (yoki) ularning chiqish sanasi beriladi.

Tartib sonlari sohasi:

- chiqish soni to‘xtagan serial hujjatni tavsiflashda birinchi va oxirgi sonlari va (yoki) hujjatning tire bilan birlashtirilgan chiqa boshlagan va to‘xtagan sanalarini;

- chiqish soni davom etayotgan serial hujjatni tavsiflashda esa birinchi soni va (yoki) uning chiqish sanasi beriladi, ulardan keyin tire va 4 harf o‘rniga bo‘sh joy qoldirilgan ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Serial hujjatni raqamlash usuliga ko‘ra sohada yozuv soni *raqamli yoki harfli ifodasidan* yoki yili *xronologik ifodasidan* boshlanishi mumkin. Raqamli yoki harfli raqamlashda chiqish soni yoki ifodasi beriladi. Agar uning bosilgan yili ham ko‘rsatilgan bo‘lsa, u dumaloq qavsda beriladi:

№ 3 (2019)–

Xronologik raqamlashda oldin yili, keyin soni beriladi. Yili va soni arab raqami bilan ifodalanadi. Sanalar quyidagicha: yili, yili yoki oyi, kun va oyi tartibida beriladi:

2020, mart

2002, 13 fevr.

Agar hujjatda raqamli va h.k. hamda xronologik belgi ko‘rsatilgan bo‘lsa, u holda raqamli va h.k. belgi xronologik belgidan oldin beriladi. Tartib raqamlarida uzilishlar bo‘lsa, shuningdek, u qaytadan boshlanganda har ikki raqam qatori ham keltiriladi. Ular orasiga nuqta-vergul qo‘yiladi:

Chiqish soni 1 (1991)–12 (2000); t.1 (2000)–5(2006)

T. 1 (2008)–3 (2010); ser. 2, t. 1 (2011)–

1924–1941; 1945–1956; 1999–

Agar hujjatning chiqish soni davom etayotgan bo‘lsa, unga umumiy tavsif tuzishda birinchi sonining nashr yili berilib, tire qo‘yiladi, undan keyin to‘rt oraliq joy qoldiriladi:

Toshkent: Cho‘lpon, 2001–

Chiqish soni to‘xtatilgan hujjatga tavsif tuzishda birinchi va oxirgi sonlarining chiqish yillari tire bilan birlashtirilgan holda beriladi:

Toshkent: G‘. G‘ulom nashriyoti, 2005–2012

Standart raqami sohasida tavsif obyektlariga ularning turiga muvofiq berilgan standart raqamlari: serial nashrning xalqaro standart raqami (ISSN), elektron resursning davlat ro‘yxati raqami, yoki hujjatning ma’lum turiga belgilangan tartibda berilgan boshqa standart raqami keltiriladi. Serial hujjatning unga bog‘liq sarlavhali seriya ostida

chiqqan nashri tavsifida standart raqami sohasi takrorlanishi mumkin. Seriyaning xalqaro standart raqamini o'z ichiga olgan soha birinchi bo'lib beriladi. ISSN yoki uning muqobili seriyali hujjatda ko'rsatilgan shaklda beriladi: **ISSN 0201-9930**

Serial hujjatning ko'p darajali tavsifidagi ikkinchi va keyingi darajalarda elementlarni berish qoidalari.

Ikkinchi va keyingi darajalar serial hujjatni tashkil etuvchi har bir alohida soni, chiqish soni, tomi va h.k moddiy birliklar, jumladan, uning ko'rsatkichi va ilovalariga taalluqli bibliografik axborotni aks ettiradi. Ikkinchi va keyingi darajalarda keltirilgan barcha ma'lumotlar ixtiyoriydir. Ikkinchi va keyingi darajalarda beriladigan elementlarni tavsif tuzuvchi muassasa belgilaydi va ikkinchi va keyingi darajalarda beriladigan ma'lumotlarning eng qisqacha shakli asosiy tartib birliklarini ko'rsatish hisoblanadi. Ma'lumotlarni berish ketma-ketligi asosiy tartib birliklari yilma-yil yozilgan raqamlashda – yil, yoppasiga raqamlashda tomi, chiqish soni, soni, shuningdek, material nashriga kiritilgan yilini belgilaydi. Asosiy tartib birlik o'ta mayda ma'lumotlar (tom sonlaridan va h.k) dan tashkil topishi mumkin. Ko'rsatma va ilovalar to'g'risida ma'lumotlar ikkinchi va keyingi darajalar tavsifi oxirida beriladi.

Zarur hollarda ko'rsatmalar va ilovalar to'g'risida ma'lumotlar ularning chiqish yillari ketma-ketligida asosiy tartib birliklari ro'yxatida beriladi. Tom, chiqish soni, oy nomi va h.k.lar qisqartirilgan, masalan, “j”, “chiq.”, “yanv.” kabi shakllarda beriladi. Tartib sonlari va yillar arab raqamlarida beriladi. Masalan:

T. 2, № 4

2019, 3 chiq. soni, № 5–7

2018, sent.

2012, № 1–12, ukaz.

2019, 2 raqamlanmagan chiqish soni (noyab., dek.)

Materialning umumiy ifodasi, agar u ko'p darajali tavsifning birinchi qismida ko'rsatilgandan farq qilsa, beriladi.

Chiq. soni 4. – 2018. – 1 elektron. opt. disk (CD-ROM): tovushli, rang...

Chiqish soni 12: Axborot havfsizligini ta'minlash [Matn] / TATU; Muhsinov O. I. tahriri ostida – 2017. – 230 b.: rasm – Bibliogr. maqolalar oxirida.

Serial hujjat ko‘p darajali tavsifining ikkinchi va keyingi darajalarida tavsifga kiruvchi alohida elementlarni berishning o‘ziga xos xususiyatlari

Qog‘ozli jurnallar, gazetalar, davri byulletenlar va noan‘anaviy axborot tashuvchilar tavsifida o‘ta mayda bo‘linma (tom, chiqish soni va h.k.) dan iborat asosiy tartib birligi, hajmi, o‘lchami, nusxasi va boshqalar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar har bir soniga emas, balki umumiy asosiy tartib birligiga beriladi. Masalan:

T. 1, chiq. soni 1–6. – 2016. – 180 b. – 100 nusxa

Raqamlangan serial hujjat tavsifining ikkinchi va keyingi darajalarida chiqish sanasi yili bo‘yicha ko‘rsatilmaydi:

2018, № 1-12. – 1450 - 1000 nusxa.

2010, № 1 (2019)–15/16 (2026/2027). –20 260 ekz.

Serial hujjatga berilgan ko‘rsatmalar, ilovalar, maxsus sonlar va h.k. yordamchi materiallar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar ikkinchi va keyingi darajalar tavsifidan keyin yangi satrdan yoki saralab yoziladi. Saralab yozishda undan oldin nuqta tire qo‘yiladi. Oldin ko‘rsatmalar to‘g‘risidagi, so‘ngra – ilovalar (jumladan, serial hujjatning alohida sonlariga turli ilova materiallari) to‘g‘risidagi ma‘lumotlar ko‘rsatiladi. Ko‘rsatmalar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar quyidagicha: asosiy tartib birliklariga ko‘rsatmalar, bir necha yil uchun ko‘rsatmalar tarkibida beriladi. Ilovalar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar quyidagi: davriy ilovalar, nodavriy ilovalar tartibida beriladi. Yozuv tegishli so‘zlar: “Ko‘rsatkich”, “Maxsus №”, “Ilova” va h.k. dan boshlanadi.

Maxsus chiq. soni: Meditsina yangiliklari. – 2018

2019 y. mahsus chiq. soni: O‘zbek xalq taomnomasi

Asosiy tartib birligiga ko‘rsatmalar, shuningdek, mustaqil sarlavhasi bo‘lmagan va alohida raqamlanmagan davriy ilovalar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar umumlashgan shaklda beriladi.

Har bir tomga ko‘rsatkich

Har bir soniga ilova

Umuman tugallangan serial hujjatga yoki ma‘lum davr uchun serial hujjatning sonlari (chiqish soni) guruhiga bir darajali bibliografik tavsif tuzilishi mumkin.

Nafosat olami: xaftalik ro‘znoma / ta‘sischi: TDMI. – 1998, yanv. –2000. – Toshkent, 2012. – 24 polosalar. – 2012, №14-da tamomlangan.

Ikkidan ko‘p darajadan iborat ko‘p darajali bibliografik tavsifning o‘ziga xos xususiyatlari

Ikkidan ortiq darajaga ega bo‘lgan seriya ostida chiqqan nashri, bo‘limi, qismlari va h.k. larga bo‘linadigan serial hujjatga ko‘p darajali bibliografik tavsif tuziladi.

Tavsifning birinchi darajasida serial hujjatni umumiy tavsiflovchi ma‘lumotlar beriladi. Ikkinchi darajada har bir moddiy birlik guruhiga taalluqli – har bir seriya ostida chiqqan nashr va h.k.lar to‘g‘risidagi umumiy ma‘lumotlar beriladi. Keyingi darajalarda alohida moddiy birliklar – tavsif obyekti bo‘ladigan har bir seriya ostida chiqqan nashrning sonlari yoki chiqish soni to‘g‘risidagi ma‘lumotlar beriladi. Tavsifning birinchi va keyingi darajalarida bibliografik ma‘lumotlar umumiy qoida bo‘yicha beriladi:

Qo‘qon davlat universitetining xabarnomasi / OO ‘MTV. –1996–. – Qo‘qon, 2013. – ISSN 0234-5439.

Seriya «Oliy ta‘lim muammolari». – 2013–.

2013, № 1. – 250 nusxa

Seriya «Fizika, matematika». – 2013–.

2013, № 1. – 250 nusxa

Seriya «Ximiya. Biologiya». – 2013–.

2013, № 1–2. – 250 nusxa

Seriya 4, Geografiya va geoekologiya. – 2013–.

2013, № 1. – 250 nusxa

Analitik bibliografik tavsif

Hujjatni identifikatsiyalash va qidirish uchun zarur bo‘lgan hujjat to‘g‘risidagi ma‘lumot joylashgan hujjatning tarkibiy qismi analitik bibliografik tavsifning obyekti hisoblanadi.

Tarkibiy qismlarga:

- mustaqil asar;

- asarning mustaqil sarlavhaga ega qismi;

-asarning mustaqil sarlavhaga ega bo‘lmagan, lekin bibliografik identifikatsiyalash maqsadida ajratib ko‘rsatilgan qismi kiradi.

Mustaqil hujjat sifatida bosilgan tarkibiy qismga (masalan, serial nashrdan maqolaning alohida nusxasi) bir darajali bibliografik tavsif tuziladi.

Analitik bibliografik tavsif analitik bibliografik yozuvning asosiy elementi bo‘lib, u o‘z ichiga:

a) tarkibiy qismni identifikatsiyalovchi ma‘lumotlar;

- b) birlashtiruvchi element;
- v) identifikasiyalanuvchi hujjat to'g'risidagi ma'lumotni;
- g) hujjatda tarkibiy qismning joyi to'g'risidagi ma'lumotni;
- d) izohlarni oladi²⁵.

Analitik bibliografik tavsif identifikasiyalanayotgan hujjat chiqqan yoki shunga o'shah ma'lumotlar tilida yoki hujjat nashr qilingan davlatning rasmiy tilida beriladi. Matnli hujjatning tarkibiy qismi to'g'risidagi ma'lumotlar tarkibiy qism matnining tilida keltirilishi mumkin, bu holda tarkibiy qism bibliografik tavsifining va identifikasiyalanayotgan hujjatning tillari bir-biriga to'g'ri kelmasligi mumkin.

Analitik bibliografik tavsif sxemasi
Hujjatning tarkibiy qismi to'g'risidagi ma'lumotlar//
Identifikasiyalanuvchi hujjat to'g'risidagi ma'lumot. – Hujjatda
tarkibiy qismning joylashgan o'rnini to'g'risida ma'lumot. -Izohlar.

Analitik bibliografik tavsifda bibliografik tavsif sohalari orasidagi nuqta tire (. -) nuqta bilan almashtirilishi mumkin:

Marketing bozor boshqaruvi konsepsiyasi sifatida [Matn] / Ye. P. Golubkov // Marketing Rossiya va chet elda. - 2014. - №1. - B. 89-104. - Bibliogr.: 8 nom.

yoki

Marketing bozor boshqaruvi konsepsiyasi sifatida [Matn] / Ye. P. Golubkov // Marketing Rossiya va chet elda. - 2014. № 1. B. 89-104. Bibliogr.: 8 nom.

Hujjatning sarlavhaga ega bo'lmagan parchasini tavsiflashda bu parchaning asosiy sarlavhasi hujjatni tahlil qilish asosida ifodalanadi va kvadrat qavsda beriladi:

[Kundalik daftardan parchalar]

[Sevastopol shahrining karta-sxemasi]

Turli axborot manbalarida berilgan tarkibiy qismlarni turlicha o'qishda asosiy axborot manbaida ko'rsatilgan tarkibiy qism sarlavhasi muhim deb topiladi. Sarlavhaning turlicha o'qilishi izoh sohasida izohlab ketiladi. Tarkibiy qismining materialini umumiy belgilanishi

²⁵ Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Rasmiy nashr. Oz'DSt 1215:2009. - Toshkent: O'zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi, 2009.- B.62

Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. O‘z DSt 1215:2009 ning 5.2.3. moddasi asosida beriladi:

Dinne, alcun la non vedesti? [Sound recording]

*Canadian-owned paper industries [Cartographic material]*²⁶

Tarkibiy qismning parallel sarlavhasi quyidagicha beriladi:

Konfliktlar: siyosiy- huquqiy tomonlari [Matn] = Conflicts: political and law aspects.

Guitar Hits [Note] = Gitara xitlari

Tarkibiy qism sarlavhasiga tegishli ma’lumotlar O‘z DSt 1215:2009 ning 5.2.5. moddasi bo‘yicha beriladi:

IMEKOning XVI-nchi Halqaro kongressi [Matn]: [O ‘lchovlar bo ‘yicha xalqaro konferensiya, Vena, 2000 sent.]

По щучьему велению [Elektron resurs]: [русская народная сказка]

Identifikasiyalanadigan hujjat to‘g‘risida ma’lumot

Agarda indentifikasiyalanayotgan hujjatning asosiy sarlavhasi mavzuli bo‘lsa, u holda undagi so‘zlar va so‘z birikmalari qisqartirilmaydi. O‘ta uzun sarlavha uning bir qismi tushirib qoldirilib qisqartirilishi mumkin, bu holda tushirib qoldirilgan qism ko‘p nuqta bilan ifodalanadi:

// Evolyusion epistemologiya va ijtimoiy fanlar logikasi

// 1984 yilda VVR-M LIYaF reaktor ida bajarilgan asosiy eksperimentlar natijalari...

Identifikasiyalanayotgan hujjatning asosiy sarlavhasi quyidagi hollarda qisqartirilishi mumkin:

a) ko‘p tomli yoki davomli hujjatning sarlavhasi bir xil bo‘lsa:

To‘la asarlar to‘plami

Tanlangan asarlar

Biologiya fanlari arxivi

b) vaqtli hujjat (jurnal yoki gazeta) ning sarlavhasi:

Bibliogr. yozuvlar

Adabiy Rossiya

Identifikasiyalanayotgan hujjatni tavsiflashda javobgarlik to‘g‘risidagi birinchi ma’lumot keltirilishi shart. Javobgarlik to‘g‘risidagi keyingi

²⁶ Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Rasmiy nashr. Oz’DSt 1215:2009. - Toshkent: O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi, 2009.- B.64

ma'lumotlar hujjatni identifikatsiyalash uchun zarur bo'lgan hollarda berilishi mumkin:

Shoirning jodu sehri [Matn]: [kirish makola] / M.M. Mixaylovaniki

//Parallellar: shoira prozasi / Zinaida Gippius

Kshishtof Migon asari va uning umumiy kitobshunoslik nazariyasi bo'yicha adabiyotlardagi o'rni [Matn] / Ye. L. Nemirovskiy // Kitob to'g'risida fan: muammoshunoslik sharhi / K. Migon; polyakchadan O. R. Medvedeva [va boshq.] tarj. – Moskva, 1991. – B. 3–24.

Chiqish ma'lumotlari sohasida, qoidaga ko'ra, hujjatning nashr joyi va yili, tarqatilishi va (yoki) tayyorlanishi Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. O'z DSt 1215:2009 5.5. moddasi asosida beriladi. Analitik bibliografik tavsifda, odatda noshir, tayyorlovchi va tarqatuvchi to'g'risida ma'lumot tushirib qoldiriladi. Biroq, zarur hollarda (turli noshirlar tomonidan chiqarilgan bir xil sarlavhali hujjatlarni identifikatsiyalash uchun) noshir, tayyorlovchi va tarqatuvchi to'g'risidagi ma'lumotlar berilishi mumkin:

Madaniyat falsafasi va transsendental g'oyaviylik [Matn] / V Vindelband ; taqqoslash-tarj. M. I. Levinani // Tanlangan : Ong va tarix : nemichadan tarj. – Moskva, 1995.– B. 7–19.

1720 nchi yillarda Vasilevsk orolini rivojlantirish bosqichlari [Matn] / S. V. Semensov // Petrov davri shahslarda. – SPb. : Davlat Ermitaji nashriyoti, 1998. –B. 42–49.

Agar tarkibiy qism bosilgan hujjat vaqtli nashr (jurnal yoki gazeta) bo'lsa, u holda uning nashrlari ko'rsatilmaydi, hujjatni identifikatsiyalash uchun bu zarur bo'lgan hollar bundan mustasno:

// Kutubxona.uz. – 2019. – № 3(43). – B. 32–46

// Kvant elektronikasi – Kiev, 2007. – Chiqish soni 32. – B. 3–13

// Kvant elektronikasi. – Moskva, 2007. – T. 14, № 7. – B. 512–516

Analitik bibliografik tavsifda identifikatsiyalanayotgan hujjatning hajmi to'g'risida ma'lumot berilmaydi. Seriya sohasi hujjatni identifikatsiyalash uchun zarur bo'lmasa, u tushirib qoldiriladi. Identifikatsiyalanayotgan hujjatda xalqaro standart raqami mavjud holda, qoidaga ko'ra tavsifda ko'rsatiladi. Asosiy sarlavha va foydalanish qoidalari tushirib qoldiriladi:

A stylometric study of Aristoteles Metaphysics [Text] / Anthony Kenny // Bull. / Assoc. for Lit. and Ling. Computing. –1979. – Vol. 7, № 1. – P. 12–20. – ISSN 0305-9855.

A Stylometric study of Aristoteles Metapysics [Text] /Antony Kenny //Bull. /Assoc. for Lit.and Ling.Comhuting.-1997.-Vol.7,№1.-P.12-20.-ISSN 0305-9855.

Identifikasialanayotgan hujjatda tarkibiy qismning joylashgan oʻrni toʻgʻrisida maʼlumot, odatda “...dan gacha” shaklida boshdan oxirigacha qoʻyilgan raqamlash bilan ifodalanadi. Raqamlar oldidan “bet” soʻzi qisqartirilgan holda (“B.”) chiqish tilida yoki unga oʻxshash maʼlumot bibliografiyalovchi muassasa tilida beriladi; Birinchi va oxirgi sahifa raqami oʻrtasida tire (-) belgisi qoʻyiladi. Agar element raqamlanmagan sahifada bosilgan boʻlsa, uning raqami kvadrat qavs ichiga olinadi:

B. 17–28

P. 18–30

S. 12– 31

S. [1–8]

Agarda sahifalarning tartib raqamini koʻrsatish zarur boʻlsa u dumaloq qavs ichida beriladi. Toʻplam yoki serial nashrdagi boʻlimni koʻrsatishda u ham sahifalashdan keyin qavs ichida keltiriladi:

B. 3–35 (2-ki pag.)

B. 358–360 (Xronika)

B. 18– 45 (2 Boʻlim)

B. 354–387 (Ilova.)

B. 4–6 (Ilova: Angliya)

Agar tom oʻta mayda boʻlinmalarni oʻz ichiga olsa, u holda ular vergul orqali beriladi. Tom yoki chiqish sonining ikkilangan soni qiya chiziq bilan beriladi:

T.17, chiqish soni 2

Vol.18, № 1

№ 3/4

Tom yoki chiqish sonining xususiy sarlavhasi tavsifda ikki nuqtadan keyin beriladi:

Antik falsafasining genezisi, tabiati va taraqqiyoti [Matn] //Boshlanishi va bugungi kunga qadar Gʻarb falsafasi / Djovanni Reale, Dario Antiseri; italyanchadan S. Malseva tarj. – SPb., 1994. – [Chiqish soni 1: Antik davri, bob 1. – B. 3–15.

Mos kelmaslik: (Sharq haqida maqolachalar) [Matn] / B. Raushenbax // Sharq kolleksiyasi. – 1999. – № 1/3. – B. 34–49.

Darwins experimental natural history [Text] / H. J. Rheinberger, L. P. McLauch // J. Hist. Biol. – 1986. – Vol. 19, N 1. – P. 79–130.

36 yilda bir marta chempion? [Matn]: [Buyuk Britaniyaning futbol bo'yicha terma komandasi haqida] / Aleksandr Martanov // Sport-ekspress. – 2002. – 24 may.

Boris Godunov [Matn] / A. S. Pushkin // Asarlar: 3 t. – Moskva, 1986. – T. 2. – B. 432–437.

Referatlarning bibliografik tavsifi

Referatlarni tavsiflashda referatlanayotgan hujjat to'g'risida ma'lumot izohda «Kitobga referat», yoki uning boshqa tillardagi «Rev.op.» so'zlaridan keyin beriladi:

Oq gvardiyachilar yurishi tarixidan [Matn] / K. Aleksandrov // Bibliografiya dunyosi. – 1998. – № 2. – B. 94–95. – Rossiya Janubi Ko'ngillilar armiyasi va qurolli kuchlari oliy amaldorlarining bibliografik ma'lumotnomasi kitobiga referat: (oq gvardiyachilar yurishi tarixiga oid materiallar) / N. N. Rutich. – M.: Regnum: Rosiya arxivi, 1997. – 295 b.

Agar referatning sarlavhasi bo'lmasa, u holda sarlavha sifatida kvadrat qavsda "Referat", yoki uning boshqa tillardagi shakli beriladi:

[Review] [Text] / Andrew Wilson // Solanus. – 2001. – Vol. 15. – P. 157–158. – Rev.op.: Independent Ukraine: a bibliographical guide to English-language publications, 1989–1999 / Bohdan S. Winar. – Englewood: Ukr. Acad. Press, 2000. – XIV, 552 p.

Nazorat savollari:

1. Bibliografik tasvir tuzishning umumiy va xususiy metodikasi nima?
2. Bibliografik tasvir tuzishning xususiy metodikasiga ta'rif bering.
3. Bibliografik tasvir elementlari, usullari va qoidalari
4. Har turdagi nashrlarga alohida tasvir prinsiplari
5. Bir darajali tavsif metodikasi
6. Ko'p darajali tavsif metodikasi

7. Ikkidan ko‘p darajadan iborat ko‘p darajali bibliografik tavsifning o‘ziga xos xususiyatlari
8. Serial va boshqa davomli resurslarning bibliografik tavsifi
9. Analitik bibliografik tavsif usullari
10. Referatlarning bibliografik tavsifi

4-BOB. HUJJATLAR KLASSIFIKATSIYASI HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA. KLASSIFIKATSIYAGA BO‘LGAN TALAB

4.1. Hujjatlarni klassifikatsiyalashning nazariy asoslari.

Sistemali katalog

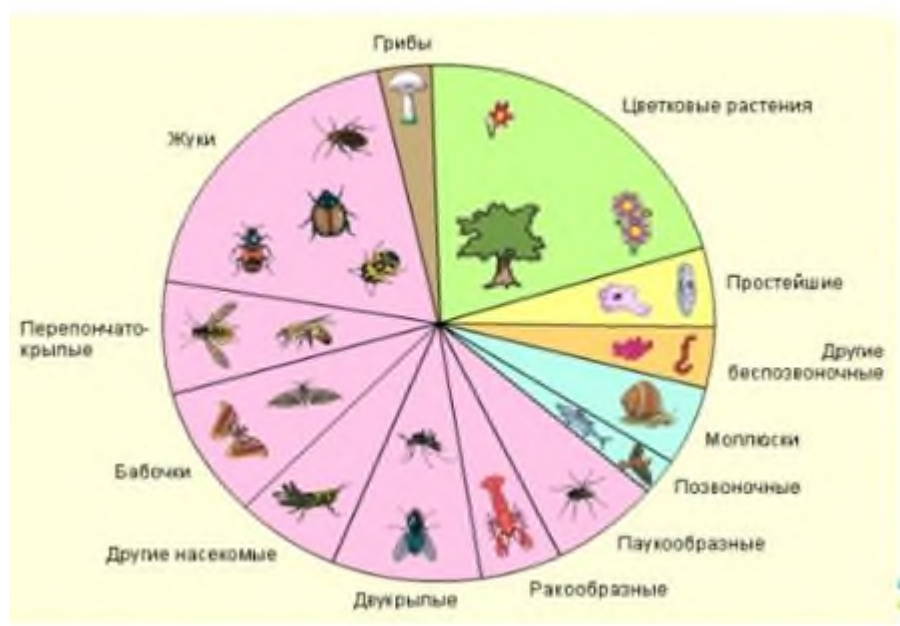
Klassifikatsiya (tasniflash) - bu bilim va faoliyatning turli sohalarida o‘rganilayotgan obyektlarning muayyan to‘plamini tegishli guruhlar (sinflar) tizimiga yo‘naltirishga qaratilgan bilimlarni tizimlashtirishning umumiy ilmiy usuli bo‘lib, ularda ushbu obyektlar ma‘lum muhim xususiyatlarga o‘xshashligi asosida taqsimlanadi²⁷.

Klassifikatsiya–sotsial hayotimizda va fanda keng tarqalgan tushunchadir. Klassifikatsiya deganda lotincha “classis” - sinf, guruh, tur va “facere” - qilmoq so‘zlariga to‘g‘ri keladi.

Klassifikatsiya atrof-muhitni, dunyoni, modda va hodisalarni o‘rganish jarayonidir. Har bir hodisa va moddalar bir qancha belgilarga ega bo‘ladi, bu belgilarga asoslangan holda hodisa va moddalar sinflarga, guruhlarga bo‘linadi, ya‘ni klassifikatsiya qilinadi.

---

²⁷ Эдельман В.А. Классификация определение и содержание/ <https://gtmarket.ru/concepts/6879>

1-rasm. Tabiatda klassifikatsiya namunalari

Masalan, D.I. Mendeleevning elementlarni ortib boruvchi atom og'irligiga ko'ra joylashtirilgan. Har bir elementlar va jismlarning birikmalaridagi barcha xossalari davriy suratda takrorlanib turadi, atom og'irligiga qonuniy ravishda bog'liq bo'ladi deb isbotlandi.

D.I. Mendeleevning elementlar davriy sistemasiga (klassifikatsiyasi) moddalarnig atom og'irligi asos qilib olingan. Bu asos ximiya fani tarixida yangi davrning vujudga kelishiga imkon berdi, moddalarning tuzilishi to'g'risidagi ta'limotning taraqqiy etishiga sabab bo'ldi.

Химическая таблица Д.И. Менделеева										M(H)		M(He)																	
										(H)																			
1	H 1.00794 ВОДОРОД									2	He 4.002602 ГЕЛИЙ	 <p>Периодический закон открыт Д.И.МЕНДЕЛЕЕВЫМ в 1869 году</p>																	
3	Li 6.941 ЛИТИЙ	4	Be 9.012182 БЕРИЛЛИЙ	5	B 10.811 БОР	6	C 12.011 УГЛЕРОД	7	N 14.00674 АЗОТ	8	O 15.9994 КИСЛОРОД			9	F 18.9984032 ФТОР	10	Ne 20.1797 НЕОН												
11	Na 22.989768 НАТРИЙ	12	Mg 24.3050 МАГНИЙ	13	Al 26.981539 АЛЮМИНИЙ	14	Si 28.0855 КРЕМНИЙ	15	P 30.973762 ФОСФОР	16	S 32.066 СЕРА			17	Cl 35.4527 ХЛОР	18	Ar 39.948 АРГОН												
19	K 39.0983 КАЛИЙ	20	Ca 40.078 КАЛЬЦИЙ	21	Sc 44.955910 СКАНДИЙ	22	Ti 47.88 ТИТАН	23	V 50.9415 ВАНАДИЙ	24	Cr 51.9961 ХРОМ			25	Mn 54.93805 МАРГАНЕЦ	26	Fe 55.847 ЖЕЛЕЗО	27	Co 58.93320 КОБАЛЬТ	28	Ni 58.69 НИКЕЛЬ								
37	Rb 85.4678 РУБИДИЙ	38	Sr 87.62 СТРОНЦИЙ	39	Y 88.90585 ИТРИЙ	40	Zr 91.224 ЦИРКОНИЙ	41	Nb 92.90638 НИОБИЙ	42	Mo 95.94 МОЛИБДЕН			43	Tc 97.9072 ТЕХНЕЦИЙ	44	Ru 101.07 РУТЕНИЙ	45	Rh 102.90550 РОДИЙ	46	Pd 106.42 ПАЛЛАДИЙ								
47	Ag 107.8682 СЕРЕБРО	48	Cd 112.411 КАДМИЙ	49	In 114.82 ИНДИЙ	50	Sn 118.710 ОЛОВО	51	Sb 121.75 СУРЬМА	52	Te 127.60 ТЕЛУР			53	I 126.90447 ИОД	54	Xe 131.29 КСЕНОН												
55	Cs 132.90543 ЦЕЗИЙ	56	Ba 137.327 БАРИЙ	* Lanthanides		72	Hf 178.49 ГАФНИЙ	73	Ta 180.9479 ТАНТАЛ	74	W 183.85 ВОЛЬФРАМ			75	Re 186.207 РЕНИЙ	76	Os 190.2 ОСМИЙ	77	Ir 192.22 ИРИДИЙ	78	Pt 195.08 ПЛАТИНА								
79	Au 196.96654 ЗОЛОТО	80	Hg 200.59 РУТУТЬ	81	Tl 204.3833 ТАЛЛИЙ	82	Pb 207.2 СВИНЕЦ	83	Bi 208.9804 ВИСМУТ	84	Po 209 ПОЛОНИЙ	85	At 209 АСТАТ	86	Rn 222 РАДОН	Li 6.941 — Относительная атомная масса, приведенная по Международной таблице 1963 года.													
87	Fr 223.0187 ФРАНЦИЙ	88	Ra 226.0254 РАДИЙ	** Actinides		104	Ku 261.11 КУРЧАТОВИЙ	105	(Ns) 262.114 (НИЛЬСБОРНИЙ)	106		107		108		109													
57	La 138.9055 ЛАНТАН	58	Ce 140.12 ЦЕРИЙ	59	Pr 140.90765 ПРАЗЕОДИЙ	60	Nd 144.24 НЕОДИЙ	61	Pm 144.9127 ПРОМЕТИЙ	62	Sm 150.36 САМАРИЙ	63	Eu 151.965 ЕВРОПИЙ	64	Gd 157.25 ГАДОЛИНИЙ	65	Tb 158.92534 ТЕРБИЙ	66	Dy 162.50 ДИСПРОЗИЙ	67	Ho 164.93032 ГОЛЬМИЙ	68	Er 167.26 ЭРБИЙ	69	Tm 168.93402 ТУЛЬИЙ	70	Yb 173.04 ИТТЕРБИЙ	71	Lu 174.967 ЛУЦИЙ
89	Ac 227.0278 АКТИНИЙ	90	Th 232.0381 ТОРИЙ	91	Pa 231.03688 ПРОТАКТИНИЙ	92	U 238.02891 УРАН	93	Np 237.04817 НЕПУТУНИЙ	94	Pu 244.0642 ПУЛТОНИЙ	95	Am 243.0614 АМЕРИЦИЙ	96	Cm 247.0703 КУРИЙ	97	Bk 247.0703 БЕРКЛИЙ	98	Cf 247.0703 КАЛИФОРНИЙ	99	Es 252.083 ЭЙНШТЕЙНИЙ	100	Fm 257.0951 ФЕРМИЙ	101	Md 258.10 МЕНДЕЛЕВИЙ	102	(No) 259.10 (НОБЕЛИЙ)	103	(Lr) 260.10 (ЛОРЕНСИЙ)

2- rasm. Kimyoviy elementlarning tasnifi

Kimyoviy elementlarning davriy tizimi (davriy jadval) - elementlarning turli xususiyatlarining atom yadrosining zaryadiga bog‘liqligini belgilaydigan kimyoviy elementlarning tasnifi. Tizim 1869 yilda rus kimyogari D. Mendeleev tomonidan o‘rnatilgan davriy qonunning grafik ifodasidir.

Ayrim hollarda sun‘iy klassifikatsiyalar ham qo‘llaniladi. Masalan, o‘simliklarning barglarini va gullarining rangi, shakliga qarab klassifikatsiyalashdan dekorativ o‘simlikshunoslikda amaliy jihatdan foydalaniladi.

3-rasm. O‘simlikshunoslikda klassifikatsiya

Demak, amaliyotda klassifikatsiyalash **asosiy** va **sun‘iyga** ajratiladi. Kutubxona bibliografiya ishida bu jarayon qanday kechadi. Kutubxonashunoslik ishining an‘naviy ish faoliyati hujjatlarni klassifikatsiyalashda asos - hujjatlarning mazmuni qilib olinadi.

Bu usul hujjatlar klassifikatsiyasiga **tabiiy** klassifikatsiya deb qarash imkonini beradi. Hujjatlarni formatiga, tiliga, chiqarilgan joyiga, betlar soniga qarab tanlab olish **sun'iy** klassifikatsiyaga misoldir. Dyuning O'nlik Klassifikatsiyasi (The Dewey Decimal Classification DDC) kitob klassifikatsiyasi sifatida, Universal O'nlik Klassifikatsiyasi esa (UO`K) bibliografik klassifikatsiya sifatida qabul qilindi. Bibliografik klassifikatsiya ham chuqur va batafsil klassifikatsiya uchun qo'llaniladi. Batafsil klassifikatsiya mikro hujjatlar uchun qo'llaniladi. Kongress kutubxonasi klassifikatsiyasi chuqur klassifikatsiyaga asosan faoliyat yuritadi. Kichik kutubxonalarining talabiga javob beruvchi va unchalik batafsil bo'lmagan klassifikatsiya Keng yoki Umumiy klassifikatsiya deyiladi. Dyuning O'nlik Klassifikatsiyasining boshlang'ich nashrlari ham shu klassifikatsiy turiga mansub bo'lgan²⁸. Kutubxona fondlari goho mahsus maqsadlarni ko'zlab, ana shunday ajratiladi, biroq odatda **hujjatlarni klassifikatsiyalash** deganda ularni mazmuniga muvofiq tarzda guruhlarga ajratish nazarda tutiladi. Faqat bilim sohalariga ko'ra guruhlarga ajratishga **matbuot asarlarini klassifikatsiyalash** deb aytiladi. Kitobxonlarni turli ehtiyojlarini qondirishda shu tarzda hujjatlarni mazmuniga ko'ra klassifikatsiyalash maqsadga muvofiqdir.

---

²⁸ Brian Buchanan, Theory of Library Classification, C. Bingley.- p. 217.

Shunday qilib, hujjatlarni bilimning muayyan sohasiga munosabati belgisiga qarab klassifikatsiyalash kitobxonlarni o‘zlariga aynan kerakli adabiyotni tanlab olishlariga imkon beradi.

Klassifikatsiyalash jarayoni Axborot resurs markazlari, Axborot-kutubxona markazlari kutubxona fondlarini har tomonlama chuqur yoritib berish, kitobxonga, kutubxonachiga unumli ishlashiga imkon yaratadi²⁹.

Kutubxona–bibliografiya ishi nazariyasi va amaliyotida hujjatlarni klassifikatsiya tushunchasi deb, aynan **sistemali** (fan sohalari bo‘yicha) klassifikatsiyaga aytiladi.

Sistemali klassifikatsiyaning asosiy hususiyatlari shundan iboratki, bunda barcha bilimlar majmuasi fan sohalarini bo‘linishiga asoslanib, alohida bo‘limlarni hosil qiladi. Bo‘lim ichida yana mayda bo‘linmalar va bo‘limchalar tashkil qilinadi. Bu bo‘linmalar har birida bilimning muayyan sohasiga tegishli masalalardan biriga doir kitoblar birlashtiriladi. Bo‘linmalar ichida yana kichik bo‘limchalar hosil qilinadi.

Klassifikatsiya bo‘limlarini umumiy tushunchadan (ya’ni bo‘limdan) xususiy, juz’iy tor ma’nodagi tushunchaga bo‘linma, bo‘linmachalarga o‘tishi **ierarxik – sistemali tartib** deyiladi. Masalan musiqa tushunchasi umumiy deb olsak, vokal musiqasi, estrada orkestri – bu xususiy tor ma’noni anglatadigan tushunchalar.

Bo‘lim, bo‘limmalar va bo‘limmachalarni ierarxik bog‘lanishi kutubxona bibliografik klassifikatsiyalar jadvallarini asosini tashkil etadi.

Sistemali kataloglar hamda Axborot - resurs markazlari, Axborot-kutubxona markazlari, kutubxonalarining fondlari ham xuddi shu klassifikatsiya asosida tuziladi. Klassifikatsiya bo‘limlarini umumiydan (bo‘limdan) juz’iyga (bo‘linma va bo‘linmachalarga) tomon bunday joylashtira borish **sistemali tartib** deyiladi. “Sistemali joylashtirish” va “sistemali katalog” degan tushunchalar shuning mantiqiy ifodasidir.

Kitoblar tokchalarda va sistemali katalogda ham bilimning har xil bo‘limlari bo‘yicha kitob va kartochkalar bo‘lim, bo‘linmalar, bo‘linmachalari tashkil qilinib umumiydan juz’iyga, yoki xususiyga tomon ketma-ket joylashtiriladi.

Umumiy va juz’iy degan tushunchalar nisbiy tushunchalardir, albatta. Masalan fizika bo‘linmasi – tabiiy fanlar asosiy bo‘limiga

---

²⁹ Ganiyeva B. Kutubxona kataloglari: O‘quv qo‘llanma. -T.: Fan, 2012.- b. 22

nisbatan juz'iydir – ayni chog'da u akustika, optika va boshqa mayda bo'linmalarga nisbatan umumiydir.

Klassifikatsiya bo'limlarini umumiydan juz'iyga tomon joylashtirish printsiptiga amal qilib, ularning nomlarida muayyan izchil tartib: bo'lim, bo'linma, bo'limcha degan tartib belgilash mumkin bo'lur edi. Biroq kutubxonashunoslik tajribasida “bo'lim” termini odatda har bir bo'linishga nisbatan qo'llaniladi, “bo'linma”, “bo'limcha” terminlari esa bo'limning tobelik ma'nosini bildirishi lozim bo'lgan hollardagina ishlatiladi. Masalan, “Akustika bo'limi” ayni chog'da bu fizika bo'limining bo'limchasi deyiladi.

Bibliografiyada hujjatlarni klassifikatsiyalash keng qo'llaniladi. Xuddi kutubxona sistemali katalogi singari bibliografik nashrlarda ham hujjatlarning tasvirlari mazmuniga qarab, bu asarlarning mavzusini ochib beruvchi rubrikalar ostida guruhlariga ajratiladi. Bibliografik nashrlarda hujjatlarni mazmuniga qarab guruhlariga ajratish hamma vaqt ham bilim sohalariga qarab klassifikatsiyalash bilan bog'layverilmaydi.

Bibliografik nashrlarning ko'pchiligida hujjatlarni predmet katalogiga yaqinlashtirib predmet asosida guruhlariga ajratish usullaridan yoki geografik belgilariga qarab, guruhlariga ajratish usulidan foydalaniladi. Bibliografiyaning turli xillarini guruhlariga ajratishning xarakteri va usullari mazkur nashrning maqsadlari bilan belgilanadi. Biroq bilimning barcha sohalariga yoki ko'p sohalariga oid matbuot asarlarini o'z ichiga oluvchi universal xarakterdagi ko'pgina bibliografik nashrlarda, shuningdek katta sohali bibliografiyalarda asarlar rubrikalar bo'yicha guruhlariga ajratiladi va rubrikalar sistemali katalogning tuzilishiga o'xshash tartibda, ya'ni bilim sohalariga qarab joylashtiriladi.

4.2. Fanlarni klassifikatsiyalash sistemali klassifikatsiyaning falsafiy metodologik asosi sifatida

Fanlar klassifikatsiyasi tarixiga murojaat qilsak, har bir davrda yaratilgan fanlar klassifikatsiyasi o'z zamonasining talablariga muvofiq ekanligini ko'rish mumkin.

Turli davrlarda yaratilgan kutubxona klassifikatsiyalari qanchalik xilma-xil bo'lmasin, ularning barchasiga xos xarakterli belgi bu birmuncha bo'lsa ham fanlar klassifikatsiyasiga asoslanganligidir. Chunki, kutubxona klassifikatsiyasining har bir bo'limi bilimning muayyan sohasiga muvofiq keladi.

Fanlar klassifikatsiyasiga materialistik dunyoqarash nuqtai nazaridan kelib chiqsak, fanlarni rivojlanishi tabiatdagi ro'y beradigan hodisalarga, tabiat, materiya, obyektiv borliqqa asoslanadi.

Idealistik dunyoqarash bo'yicha ma'lumki - ruh birlamchi, tashqi tabiat, hayot esa ikkilamchi deb hisoblangan edi. Fanning vazifasi esa tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini ochib berishdan, materiyaning harakat formalari klassifikatsiyasiga muvofiq ravishda tuzilishi lozim. Fanlar o'rtasidagi, obyektlar o'rtasidagi mavjud aloqa hamda munosabatlar fanlarning chinakam ilmiy klassifikatsiyasi tuzilishining asosini tashkil qiladi. Faylasuflar va olimlar ilmiy bilimning o'zlari yashagan davrdagi darajasini aks ettirgan fanlarning klassifikatsiyalari - sistemasini tuzganlar. Bu sistemalardan ba'zi birlari klassifikatsiyaning kutubxona-bibliografiya sistemalarini tuzishda foydalanilgan edi. Bu sxemalarni tuzuvchilar o'z sxemalarida asosiy bo'limlarning joylashish tartibini belgilaganlar va bilimlarning odatdagi, fanlarni klassifikatsiyalashning ular tanlab olgan sistemasida qabul qilingan sinflarga ajratishga muvofiq ravishda detallashtirganlar.

Matbuot asarlarini klassifikatsiyalash tarixidan.

Qadimgi dunyo va ilk o'rta asrlar

Kutubxonachilik ishi va bibliografiya taraqqiyoti tarixida kutubxona-bibliografiya klassifikatsiyasi sxemalarini ishlab chiqish katta o'rin tutadi. Juda qadim zamonlardayoq o'sha vaqtdagi mavjud kutubxonalarda qo'lyozmalarni ularning mazmuniga ko'ra bir qadar sistemalashtirilgan, qo'lyozmalar ro'yxatlari tuzilgan, bu ro'yxatlar katalog vazifasini o'tagan edi. Afsuski, kataloglarning asl nusxalari saqlanib qolmagan va ularning tuzilishi haqida o'sha davr adabiy manbalarida mavjud bo'lgan fikrlarga qarabgina muhokama yuritish mumkin. Bu manbalardan, masalan, ilgari eslatib o'tilgan mashhur Aleksandriya kutubxonasining katalogi haqida ma'lumotlar borligi ma'lum bo'ldi. Bu katalogni yunon olimi Kallimax (eramizdan avvalgi III asr) tuzgan.

Kutubxonada saqlangan qo'lyozmalarning ancha qismi (90 000 ga yaqin) batafsil ro'yxatga olingan hamda epos, lirika, tarix, falsafa va boshqa bo'limlar bo'yicha sistemaga solingan edi. Har bir bo'lim qo'lyozmaning mazmuniga muvofiq, tuzilgan bo'linmalarga ham ega bo'lgan. Qadimgi Rim kutubxonalarida eramizning dastlabki asrlarida qo'lyozmalarning tasvirlari mazmuniga muvofiq ravishda gruppalariga ajratilgan kataloglar bo'lganligi ham ma'lum.

Qadimgi dunyo kutubxonalarida foydalanilgan kutubxona klassifikatsiya sxemalari to'g'risida aniq ma'lumotlarning yo'qligi mazkur sxemalarning ilmiy darajasi haqida fikr yuritishga imkon bermaydi. Biroq, antik davrda ilmiy bilimlarning shundan keyingi taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan fanlarni klassifikatsiyalash tizimining ishlab chiqilishi (qadimgi zamonda Platon, Aristotel va boshqa faylasuflar tuzgan sistemalar) o'sha vaqtlardagi kutubxona klassifikatsiyalari ham antik davrdagi fanning yuqori darajasini aks ettirgan, deb taxmin qilishga imkon beradi. Bu taxmin haqiqatga ancha yaqin, chunki Gretsiya va Rim kutubxonalarini ilmiy tafakkur markazlaridan bo'lgan bu kutubxonalarda yirik olimlar, faylasuflar, shoirlar faoliyat yuritganlar.

Ilk o'rta asrlar davrida cherkov hukmronligi fan va madaniyatni inqirozga olib borgan bir vaqtda monastirlar va soborlar huzurida ishlab turgan kutubxonalar bekiq holda bo'lib, kishilarning juda cheklangan doirasigina ulardan bahramand bo'lar edi. Bu kutubxonalar fondlarining asosini ilohiyotga oid kitoblar, «cherkov otaxonlari»ning ijodlari tashkil etar edi. Bu kutubxonalarda qadimgi dunyo mutafakkirlarining saqlanib qolgan asarlari va o'sha vaqtlardagi maktablarda o'qitiladigan fanlarga doir dunyoviy xarakterdagi kitoblar nihoyatda oz edi. Kitoblar javonlarda yirik bo'limlar bo'yicha uncha detallashtirmasdan guruhlariga ajratilar, kataloglar esa, kitoblarning tokchalardagi o'rni ko'rsatilgan javon ro'yxatlaridagina iborat bo'lar edi.

O'sha davrdagi kutubxona klassifikatsiyasi sxemalariga o'rta asrlarda rasm bo'lib, maktab ta'limiga asos qilib olingan «etti erkin san'at» sistemasi bir qadar ta'sir ko'rsatgan edi. Bu sistema fanlarning ikki kompleksini: «trivium» (uch fandan iborat kompleks) va «kvadrivium» (to'rt fandan iborat kompleks) ni o'z ichiga oladi. Birinchi kompleksga grammatika, dialektika va ritorika, ikkinchi kompleksga - arifmetika, geometriya, muzika va astronomiya kirar edi. Bu fanlarning mazmunini o'sha davrdagi o'qimishli kishi uchun zarur deb hisoblanadigan oddiy amaliy bilimlar tashkil qilardi. Masalan, grammatika, asosan katoliklar cherkovining rasmiy tili bo'lgan lotin tilini o'rgatish bilan tugar, dialektika deganda ilohiyot mavzularida uzoq sxolastik bahs olib borish mahorati tushunilar edi.

4.3. Hujjatlarni sistemali klassifikatsiyasini tuzishda falsafiy, metodologik va texnologik jihatlar.

Sharqda klassifikatsiyaning paydo bo'lishi va shakllanishi

Markaziy Osiyolik jahonga mashhur olimlarimiz tomonidan ilmlar tasnifi (ya'ni klassifikatsiyasi) ishlab chiqilgan. Muhammad Muso Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Abdullax al-Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali Ibn Sinolar yaqin va o'rta sharqda tanilgan faylasuflar o'z asarlarida fanlar klassifikatsiyasi to'g'risida yozib qoldirganlar³⁰.

Abu Nasr Farobiy

Abu Nasr Farobiy (873-950 yillar) o'rta asr sharoitida barcha ma'lum bo'lgan fanlarning birinchi va eng mukammal tasnifini yaratdi. Uning lotin tiliga tarjima etilgan "Ilmlarni kelib chiqishi va tasnifi" (arabcha "Ixso al-ulum") risolasida "Ilmlar bir-biri bilan uzviy bog'liq holda va o'zaro yaqin munosabatdadir" degan fikrni bildiradi.

Mazkur kitobda Farobiy barcha fanlarni besh yirik guruhga ajratadi.

1. Til haqidagi ilm. Bu ilm yetti bo'limdan iborat.
2. Mantiq ilmi.
3. Matematika. Bu ilm yetti bo'limdan iborat: arifmetika, geometriya, optika, yulduzlar haqidagi ilm, musiqa ilmi, vazn haqidagi ilm, mexanika.
4. Tabiiy va ilohiy bilimlar.
5. Shaharni boshqarish haqidagi ilm, huquqshunoslik. Farobiy bilimlarni amaliy: (kasb, xunar) va nazariy: (fan) qismiga bo'ladi. U arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqani tarbiyaviy fan deb ko'rsatadi. Farobiy til, grammatika va mantiqni birinchi fanlar qatoriga qo'yadi. Chunki insonni o'z fikrini boshqalarga bildirishida va boshqalar fikrini aniq tushunib olishda bularga e'tibor berish zarur deb hisoblaydi.

Abu Abdullax al-Xorazmiy

Abu Abdullax al-Xorazmiy (vafoti 997) o'sha davrda yuqori darajada rivojlangan fanlarni ma'lum tartibga tushurish va tasnif qilishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi.

atologi va fondi: o'quv qo'llanma. –Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy

Uning bizga yetib kelgan “Mafotih al - ulum” o‘ziga xos qomusiy asar bo‘lib, o‘sha davrdagi deyarli hamma fan sohalarini o‘z ichiga qamrab olgan. Muallif O‘rta asarlardagi har bir ilm mazmunini sharhlash yo‘li orqali tushuntirib beradi. Olim ilmlarni ikkiga bo‘lib, ularga “arab – sha’riy” va “arab bo‘lmagan”larga ajratdi. “Mafotih al - ulum” (“Ilmlar kaliti”) asarida fanlarni ikki qismdan iborat qilib tuliib, birinchi qism shariat va u bilan bog‘liq arab ilmlariga, ikkinchi qism esa arab bo‘lmagan, ya’ni yunonlar va boshqa xalqlar ilmlariga bag‘ishlanadi.

Abu Abdullax al-Xorazmiy, Arastu va Abu Nosir Farobiyalar kabi fanlarni ikkiga, ya’ni nazariy va amaliy qismlarga bo‘ladi. Nazariy qism esa o‘z navbatida uchga: fizika, matematika va metafizikaga bo‘linadi. Bu bo‘linish modda va shaklning o‘zaro munosabatiga asoslanadi. Shuning uchun fizika Xorazmiy ta’kidlashicha “element va moddaga ega bo‘lgan narsalarni o‘rgatuvchi” fandır. Fizikaga olim fikricha tibbiyot, meteorologiya, kimyo, mexanika kiradi.

Faylasuf Abu Abdullax ilmlar tasnifini umumiy holda quyidagicha bo‘ladi:

- I. Arab bo‘lmagan ilmlar (yunon va boshqa xalqlar):
  1. Nazariy falsafa.
    - a) Tibbiy ilmlar – tibbiyot (tib, samoviy hodisalar – ob-havoni aniqlash, mineralogiya, alkimyo, mexanika) –quyi;
    - b) Riyoziyot ilmlari (arifmetika, handasa, ilm an-nujum, musiqa) – o‘rtanchi
    - c) Ilohiy, ya’ni metafizika – oliy ilm;
    - d) Mantiq
  2. Amaliy falsafa.
    - a) Axloq – etika (odamni boshqarish)
    - b) Uyshunoslik (uyni boshqarish)
    - c) Siyosat (shaharni, mamlakatni boshqarish)

Olim tarafidan ilmlarni alohida-alohida o‘rganish esa ularni diniy ilmga bog‘liqlikdan ozod qiladi. Abu Abdullax al-Xorazmiy o‘z tasnifida o‘sha davr an’anasi, ya’ni ilmlarni ikkiga bo‘lishni qo‘llab-quvvatlab, sha’riy va falsafiy ilmlarga ajratadi.

Birinchi guruhga Xorazmiy quyidagi fanlarni kiritadi:

1. Fiqh, musulmon qonunshunosligi.
2. Kamol , ya’ni islom ilohiyotchilik ilmi.
3. Sarfu nahv – gramatika.
4. Mahkamada ish yuritish ilmi .

5. She'riyat va mezon ilmi (metrika).

6. Tarix, ya'ni xronologiya ilmi.

Abu Ali Ibn Sino

O'rta asr boshlarida ilg'or mutafakkirlar singari **Abu Ali Ibn Sino** (980-1037) ham fanlar klassifikatsiyasi haqida fikr yuritadi. U birinchi

o'ringa tibbiyot fanlarini qo'yadi va fanlarni nazariy va amaliy qismga bo'ladi. Masalan, falsafa fanining nazariyasini kishining o'zidan tashqi borliq to'g'risidagi bilimlarni egallashdan iborat deb biladi. Amaliyotda kishi ishining faoliyati deb hisoblaydi.

Abu Ali ibn Sino fanlar tasnifiga "Aqsom ul-ulum ul-aqliya" (Aqliy bilimlar tasnifi" nomli risola bag'ishlagan. Barcha falsafiy fanlarni Ibn Sino ikki qimga bo'ladi: nazariy va amaliy

falsafa fanlari.

Birinchisi uch qismga bo'linadi:

1. Quyi darajadagi ilm, tabiatshunoslik.
2. Oraliq ilm – matematika
3. Oliy darajadagi ilm – metafizika

Ibn Sinoning fikricha, tabiatshunoslikning tarmoqlari quyidagilarga bo'linadi:

1. Tibbiyot
2. Astrologiya
3. Fiziognomika
4. Tush ta'biri ilmi
5. Tilsimot ilmi
6. Ilmi nayrang
7. Ilm al-kimyoy

Ibn Sino tasnifi bo'yicha matematika fanining asosiy qismlari to'rtta:

1. Sonlar haqidagi ilm – ilm ul-adad.
2. Geometriya ilm – xandasa.
3. Astronomiya ilm –ul –xay'a.
4. Ilm ul-musiqa.

Amaliy qismni ham uchga ajratadi:

1. Shaxs haqidagi ilm
  2. O'rganish, axloq odob, muomala, o'zaro munosabatlar haqidagi ilm.
  3. Davlatni, mamlakatni boshqarish haqidagi ilm.
- Ibn Sino tibbiyot fanlarini quyidagicha bo'ladi:
1. Butun tibbiyotga xos bo'lgan umumiy masalalar (o'sish, rang, ko'payish).
  2. Dunyo asosini tashkil etuvchi jismlar (osmon, yer, tog', suv)
  3. Paydo bo'lish, yo'qolib borish (chirish, yo'q bo'lish, o'lim)
  4. Bulut, yomg'ir, shamol-meteorologiya
  5. Organik dunyoni o'rganish
  6. Hayvonot dunyosini o'rganish
  7. Kishi ruhini o'rganish

Xulosa qilib aytganda, fanlarni klassifikatsiya qilish bilan birga fanlar sohasida yetuk va chuqur bilimga ega bo'lgan mutafakkirlar shug'ullanganlar. Bulardan dunyoda birinchi bo'lib fanlarni klassifikatsiya qilgan qadimgi dunyo Gretsiya faylasufi Arestoteldir (Arastu). Sharqda bu masalani Farobiy bilan Ibn Sino o'rta asrda original haqiqatga yaqinroq hal etishdi.

Uyg'onish davrida esa faylasuf Bekon fan klassifikatsiya Yangi davrda esa Sen-Simon va Gegellar o'z davrlariga nisbatan katta ahamiyatga va haqiqatga ega bo'lgan fanlar klassifikatsiyasini yaratdilar.

XII—XIII asrlarda G'arbiy Yevropada kutubxona klassifikatsiyalarining vujudga kelishi

XII-XIII asrlarda G'arbiy Yevropada dastlabki universitetlar vujudga kelib, ularda kutubxonalar tashkil etiladi. Universitetlar uzoq vaqt cherkov bilan mustahkam bog'langan bo'lib, cherkovda o'qitiladigan fanlar doirasini va ularni o'qitish xarakterini nazorat qilib turar edi; ilohiyot fakulteti asosiy fakultet edi. Biroq iqtisodiy shart-sharoitlarning o'zgarishi, savdo aloqalarining va ishlab chiqarishning rivojlanishi fanning dindan ajrala borishiga zamin hozirladi. Universitetlardagi kutubxonalarning fondlari sekin-asta xilma-xil tematikadagi kitoblar bilan to'la boshlaydi. XIII-XIV asrlarda, bosma dastgoh kashf qilinmasidan oldinoq, qo'lyozma kitoblarni xattotlar tomonidan ko'paytirish birmuncha ortadi.

XV asrda bosma kitoblarning vujudga kelishi universitet kutubxonalarining kengaynshiga imkon beradi. Kutubxonalardan

foydalanuvchi kishilar doirasi ham kengaydi. Ana shunday sharoitda fondlarning mazmunini ochib beruvchi kataloglarga bo‘lgan ehtiyoj ortdi. Xuddi shu davrda bilimlarni sistemalashtirishga urinib ko‘rilgan entsiklopedik xarakterdagi bosma asarlar yaratiladi. Bu entsiklopedik asarlar universitet kutubxonalarida kataloglaridagi kitoblarning sistemalashtirilishiga ta’sir etmay qololmasdi. XV asr oxirlaridan boshlab universitet kutubxonalarida kitoblarni universitetlarda o‘rganiladigan o‘quv fanlariga muvofiq tarzda sistemalashtirish qaror topdi. Kutubxona klassifikatsiyasining XVI—XVII asrlarda keng yoyilgan «fakultet sistemalari» ham xuddi shu davrga taalluqlidir. Bunday sistemalar uchun fondlarni o‘sha vaqtdagi ko‘pchilik universitetlarda mavjud bo‘lgan to‘rtta, ya’ni falsafa, meditsina, yuridik va ilohiyot fakultetlariga muvofiq ravishda to‘rt qismga bo‘lish xarakterlidir. Kitoblar bu bo‘limlar ichida alfavit tartibida yoki hech bir detallashtirilmasdan shartli nomerlar bo‘yicha joylashtirilgan.

Conrad Gesner (1516-1565)

Shveysariyalik ensiklopedist olim va bibliograf Konrad Gesner birinchilardan insoniyat tomonidan hayvonlar va o‘simliklar haqidagi ma’lumotlarni tizimlashtirgan olimlardan biri edi. Shveysariyalik olim va bibliograf Konrad Gesner (XVI asr) klassifikatsiyasi juda mashhur bo‘lgan;

Gesner bu klassifikatsiyani o‘zi tuzgan «umumiy kutubxona» degan katta bibliografiya uchun ishlab chiqqan edi. Bu asar tomlaridan birida har xil tillardagi kitoblar 250 dan ortiq bo‘linmadan iborat bo‘lgan klassifikatsiya asosida sistemali tartibda joylashtirilgan edi. K.Gesner klassifikatsiyasida maktabda o‘qitiladigan «yetti erkin san’at» sistemasiga kiradigan fanlar bo‘limlari hamda «fakultet» fanlari— falsafa, meditsina, yurisprudentsiya va ilohiyot bo‘limlari o‘ziga xos bir tarzda birga qo‘shilgan edi. K.Gesner

klassifikatsiyasi sxemasi, shubhasiz, o'z davrida juda katta voqea bo'lgan edi. Usha zamondagi bir qancha kutubxona va bibliografiya klassifikatsiyalaridan hamda birmuncha keyingi talay kutubxona va bibliografik klassifikatsiyalardan bu sxemani quyidagi xususiyatlar: bo'limlarning batafsil ishlab chiqilganligi; o'sha davrdagi yangi ilmiy masalalarni yorituvchi kitoblar uchun maxsus bo'linmalar ajratilganligi; rubrikalari keng mazmunli kitoblarni bilimning xuddi o'sha tarmog'iga doir juz'iy masalalarga bag'ishlangan tor mazmunli kitoblardan ajratishga imkon beradigan sxemaning amalda foydalanishga qulayligi, bir-biriga o'xshash tematikalarni bog'lab turuvchi juda ko'p yo'naltirgichlarning borligi ajratib turadi. Klassifikatsiyaning progressiv xarakteri yana shu narsada ifodalanardiki, unda «inson turmushi uchun foydali mexanik san'at» degan alohida bo'lim birinchi bor ajratib ko'rsatilgan edi. Bu bo'lim arxitektura va binokorlikka doir adabiyotni, kasbkorlik va hunarmandchilik haqidagi, taom tayyorlash haqidagi va texnika kompleksini tashkil etuvchi boshqa masalalarga doir adabiyotni o'z ichiga olar edi.

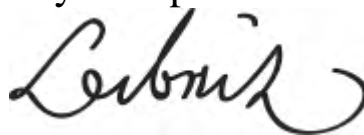
Uzoq vaqt, yirik xususiy kutubxonada ishlagan nemis idealist faylasufi Gotfried Leybnitsning (1646-1716 yillar) kutubxona klassifikatsiyasi juda mashhurdir. Garchi uning sxemasiga «fakultet sistemalari» uchun tipik bo'limlar - teologiya (ilohiyot), yurisprudentsiya, meditsina va falsafa kiritilgan bo'lsa-da, ular ancha detallashtirilgan. Bulardan tashqari, Leybnits sxemaga ikki bo'limni: beshinchi - tarix va oltinchi-aralash materiallar va umumiy kitoblar bo'limlarini kiritgan.

Gotfried Leybnits (1646-1716)

Nemis filosof va mantiqshunosi, matematik, fizik, kashfiyotchi, tarixchi va tilshunos olimi Gotfried Leybnitsning kutubxona klassifikatsiyasi juda mashhurdir.

Gannover ommaviy kutubxonasidagi G. Leybnits portreti

A handwritten signature of Gottfried Leibniz in cursive script, written in black ink.

Uning sxemasida logika, etika va siyosat bilan birga tabiiyot fanlarini, matematika va filologiyani ham o'z ichiga olgan falsafa bo'limi ancha mufassal ishlangan edi. Falsafani o'sha vaqtdagi juda ko'p ilmiy klassifikatsiyalar uchun xarakterli bo'lgan bunday talqin qilish XVIII asr oxirigacha davom etgan³¹.

G'arbiy Yevropadagi har xil universitet kutubxonalarida foydalanilgan «fakultet sistemalari» bilan bir vaqtda «fransuz sistemasi» deb atalgan sistema ham keng yoyildi; ikki asr davomida (XIX asr boshlariga qadar) Fransiyaning nashriyotlari va kitob do'konlari bibliografiyalarida hamda bosma kataloglarida ana shu sistema qo'llanilgan. Bu bibliografiya va kataloglar mashhur fransuz bibliograflari va kutubxonachilari tomonidan tuzilar edi.

«Fransuz sistemasi»ning variantlari goho juda detallashtirib yuborilar, ayrimlari 500 tagacha bo'linmani, shu jumladan nashrlarning xarakteri va tur, belgilariga qarab tashkil etilgan juda ko'p bo'linmalarni o'z ichiga oladi. «Fransuz sistemasi», «fakultet sistemalari»ga ko'p jihatdan o'xshashdir. «Fransuz sistemasida» ilohiyot, yuridik fanlar va falsafa (meditsina odatda falsafa bolimiga kiritilar edi) bolimlari asosiy o'rinda turar edi. Biroq bu sistemaning bir qancha variantlarida ayrim fanlar falsafa qismidan ajratilgan: tarix,

³¹ https://ru.wikipedia.org/wiki/Лейбниц,_Готфрид_Вильгельм#

ijtimoiy fanlar, badiiy adabiyot mustaqil bo'limlari va boshqa ayrim mustaqil bo'limlar vujudga kelgan. Keyinchalik «frantsuz sistemasi» birmuncha o'zgartirilgan holda Yevropadagi bir qancha mamlakatlar kutubxonalarida qo'llanila boshladi.

Tuzilishi o'z davridagi ilmiy bilimlar darajasiga javob bergan K. Gesner va G. Leybnits sistemalaridan farqli o'laroq «fransuz sistemasi» kitob klassifikatsiyasining amaliy vazifalari bilan ko'p darajada bog'langan hamda klassifikatsiyaning ko'p variantlarida katolitsizmning reaksiyon qarashlarini aks ettirgan edi.

Ingliz faylasufi Frensis Bekonning (1561-1626 yillar) XVII asr boshlarida tuzgan fanlar klassifikatsiyasi XVII va XIX asrlardagi kutubxona klassifikatsiyasi sxemalarining, shu jumladan, «fransuz sistemasi» eng keyingi variantlarining tuzilishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

U fanni taraqqiy ettirish uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, oradan bir yarim asr o'tgandan so'ng bu klassifikatsiya birmuncha o'zgartirilgan va to'ldirilgan holda D. Didro bilan J. L. Dalamber tomonidan nashr etilgan ko'p tomli frantsuz entsiklopediyasiga asos qilib olingan hamda feodalizmga, absolyutizmga va reaksiyon cherkov ideologiyasiga qarshi kurashda revolyutsion burjuaziyaning g'oyaviy quroli bo'lib xizmat qilgan edi.

Frensis Bekon (1561-1626)

Ingliz faylasufi Frensis Bekonning (1561-1626 yillar) XVII asr boshlarida tuzgan fanlar klassifikatsiyasi XVII va XIX asrlardagi kutubxona klassifikatsiyasi sxemalarining, shu jumladan, «fransuz sistemasi» eng keyingi variantlarining tuzilishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Frensis Bekon tuzgan klassifikatsiyada fanning XV asr ikkinchi yarmi davridayoq boshlangan jadal rivoji umumlashtirilgan ham o'rta asrlardagi sxolastik sxemalarga qarama-qarshi o'laroq tabiat hodisalarini va jamiyat hayotini o'rganishga tayanadigan fanlarga keng o'rin berilgan edi.

Biroq Frensis Bekon fanlarni ajratishda juda ko'p idealistik sistemalar uchun an'anaviy bo'lgan guruhga ajratishga- «inson ruhining qobiliyatlariga» ko'ra, biror fanning paydo bo'lishi va rivojlanishini qanday «qobiliyat»

belgilashiga muvofiq ravishda guruhlarga ajratgan edi. Frensis Bekonning qarashlariga ko'ra, bunday qobiliyat uchta: xotira, tasavvur va aql-idrokdir. Xotira inson bilimlari birinchi guruhinig-tarixning paydo bo'lishini belgilab bergan; tasavvur negizida poeziya paydo bo'lgan; aql-idrokning faoliyati fanlarning eng katta guruhni falsafani, yoki fanning o'zini vujudga keltirgan.

Bunday ajratish asossiz, tasodifiy va aslida idealistik bo'lib, u asosiy deb hisoblash lozim bo'lgan belgidan-fan predmetidan, uni o'rganish obyektidan kelib chiqmagan edi. Aksincha, bir predmet to'g'risidagi fanlar har xil gruppalariga kiritilgan edi. Masalan, tabiat tarixi (xuddi jamiyat tarixi, kashfiyotlar tarixi—«mexanik tarix» singari) birinchi gruppaga, tabiat haqidagi fanlar esa (xuddi jamiyat haqidagi, mexanik san'atlar haqidagi fanlar singari) uchinchi gruppaga kirib qolgan edi.

Frensis Bekon klassifikatsiyasida g'ayri ilmiy tushunchalarni fanlar jumlasiga kiritish hollari ham uchrab turadi. Masalan, uchinchi guruh «xudo haqidagi fan» «ijtimoiy falsafa» bilan boshlanadi, inson haqidagi fanlar bo'linmalari jumlasiga «aql-idrokli, ilohiy ruh haqida»gi bo'lim kiritilgan. Bu ziddiyatlar hamda ilmiy va diniy dunyoqarashlarni bir-biri bilan kelishtirishga urinish Frensis Bekon klassifikatsiyasi tuzilgan davr uchun tabiiydir.

Bu klassifikatsiyada fanlarni ajratishning tamomila shartliligi va subyektivligiga qaramay, unda ilmiy bilimlarni sistemalashtirishga yangicha yondoshish belgilari paydo bo'lgan edi. Frensis Bekon dunyoning evolyutsion rivojlanishi, tabiat tarixi bo'limida samoviy jismlar tarixini va dengizlar tarixini, o'simliklar va hayvonot tarixini ketma-ket joylashtiradi. Inson haqidagi fanlar bo'limida u «yakka kishi to'g'risidagi» va «jamiyatda yashovchi boshqa mavjudotlar bilan aloqador bo'lgan inson to'g'risidagi» fanlarni ajratib ko'rsatgan. Frensis Bekon o'z klassifikatsiyasiga endigina vujudga kelgan va hali mustaqil fan sifatida shakllanib bo'lmagan ilmiy bilimning ba'zi sohalarini ham kiritgan edi. Masalan u, mashinalarning texnika taraqqiyotidagi ahamiyatini oldindan payqab, «mashinalar haqidagi fanlar» gruppasini ajratib ko'rsatgan edi. O'z davrining buyuk kashfiyoti bo'lgan Frensis Bekon klassifikatsiyasidan, kutubxona klassifikatsiyasi sxemalarini tuzgan ko'p kishilar, chunonchi, XIX asrda, garchi bu vaqtga kelib u ilmiy bilimlar darajasining ancha o'sganligi tufayli juda eskirganligiga qaramay foydalanganlar.

Rossiyada kitoblarni mazmuniga qarab sistemaga solish ehtiyoji XVIII asr boshlarida paydo bo‘ladi; bu vaqtda ilmiy kutubxonalar tashkil etish yo‘lida dastlabki qadamlar qo‘yilgan edi.

Rossiyaning monastir kutubxonolari xuddi g‘arbiy Yevropadagi singari asosan shkaflar ro‘yxatlari tipidagi kataloglarga ega bo‘lib, ularda kitoblar tasviri kitoblarning shkaflarda joylashuviga muvofiq – ba‘zan formatiga, tiliga, goho, mualliflar ismlarining alfavitiga qarab guruhlariga ajratilar edi.

Peterburgda 1714 yilda Kunstkamera (Noyob buyumlar kabineti) huzurida bunyod etilgan Xalq kutubxonasida (keyinchalik u Fanlar Akademiyasining kutubxonasiga aylangan) kitoblarni joylashtirishda, shuningdek, katalogda tasvirlarni guruhlariga ajratishda «fakultet sistemasi» variantlaridan biri qo‘llanilar edi.

Fanlar akademiyasi kutubxonasida qo‘llanilgan klassifikatsiya sxemasi asosida Rossiyada birinchi marta bu kutubxona kitoblarining sistemali katalogi tuzilgan va latin tilida nashr qilingan edi³². Keyinchalik bibliograf va kutubxonachi I. Bakmeyster o‘zining «Опыт о Библиотеке»³³ degan qiziqarli asarida bu klassifikatsiyaning kamchiliklarini har tomonlama tanqid qilib, uning rasmiy xarakterini hamda detallashtirilishining cheklanganligini ko‘rsatib o‘tgan edi. Bekmeysterning o‘zi mazkur klassifikatsiyaga juda ko‘p tuzatishlar va qo‘shimchalar kiritgan edi.

XIX asrning birinchi yarmida matbuot asarlarini klassifikatsiyalashning rivojlanishi

XVIII asrning so‘nggi yillari va XIX asrning boshlarida frantsuz burjua revolyutsiyasi g‘oyalari ta‘sirida Frantsiyada yangi printsiplarga asoslangan kutubxona-bibliografiya klassifikatsiyalari tuzishga intilish yuzaga keldi. Usha davrdagi har xil loyihalarda ilohiyotni oldingi o‘rinlardan biriga qo‘yishdan keskin voz kechish g‘oyasi namoyon bo‘ladi. Ba‘zi mualliflar uchun

32

ката
deg

33

Пир
Bak

an bo‘lsa-da, taxminan 1742—1744 yillarda bosilgan. Bu
smi (nashr etilgan yili ko‘rsatilmagan) «Камерный каталог»

и Кабинете редкостей и истории натуральной Санкт-
бу asar Fanlar akademiyasining ichki kutubxonachisi Iogann
s tiliga esa Vasiliy Kostigov tarjima qilgan. Spb., 1799.

shunday tartib o'rnatishga urindilarki, bu tartib insoniyat tarixidagi bilim olish izchilligiga, olam va tabiat haqidagi bilimlardan inson hamda jamiyat haqidagi bilimlar tomon boradigan izchillikda o'rganishga mos bo'lishi lozim edi; boshqa mualliflar fanlarning har xil ehtiyojlar: moddiy va ma'naviy ehtiyojlar ta'sirida vujudga kelish izchilligini to'g'riroq izchillik deb hisoblar edilar. O'sha davrdagi ko'pdan-ko'p klassifikatsiya loyihalari uchun asos qilib olingan g'oyalarning progressiv xarakterida bo'lganligiga qaramay, ularda asosiy e'tibor fanlarni klassifikatsiya qilishga qaratilgan hamda kutubxona klassifikatsiyasi tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan masalalar yetarlicha hisobga olinmagan edi. Fransiyada reaksiya boshlanganligi va reaksiya bilan birga cherkov ta'sirining kuchayishi munosabati bilan bu sxemalar amalda qo'llanilmadi.

G'arbiy Yevropa kutubxonalarida «Fransuz sistemasi» ning eng keyiigi va ideologik jihatdan juda reaksion variantlaridan biri - J. Sh. Bryune (1810 yil) klassifikatsiyasi keng yoyildi.

Bryune fransuz revolyutsiyasidan keyin boshlagan reaksiya yangiliklarini aks ettirib kutubxona klassifikatsiyasining ilmiy bilim rivojiga bog'liqligini qat'iy suratda rad etadi va kutubxona klassifikatsiyasiga kitoblarni joylashtirish uchun qulay bo'lgan amaliy sxema deb qaraydi. U revolyutsiya davridagi sistemalarning mualliflarini «ilohiy kitoblarni» mensimaslikda ayblab, ilohiyot detallashtirilgan sinfni yana birinchi o'ringa qo'yadi. Bryune sistemasida ijtimoiy fan bo'limlari tartibsiz joylashtirilgan bo'lib, ularning o'zaro aloqasini anglab olish mumkin emas. Yurisprudentsiya bo'limi ijtimoiy fanlar kompleksidan chiqarib tashlanib, ilohiyot bo'limiga yaqinlashtirilgan edi. Bryune sistemasi Yevropada XIX asrning birinchi choragida hukmronlik qilgan reaksion g'oyaga hamohang edi. Bu sistemaning ta'siri juda katta bo'ldi va keyingi davrlardagi ko'p sistemalarning strukturasi jumladan Parijdagi Milliy kutubxona va Londondagi Britaniya muzeyi kutubxonasi hozirga qadar qo'llanayotgan sxemalarda aks etdi.

Nemis universitet kutubxonalarida XIX asrning birinchi yarmida «fakultet sistemasi»ning har xil variantlaridan ularni yanada detallashtirilgan holda foydalanganlar. 50-yillarda A. Shleyermaxerning puxta ishlab chiqilgan bibliografik klassifikatsiyasi munosib ravishda shuhrat qozondi; unda «fakultet sistema»larining asosiy bo'limlari sxemaning oxiridan joy olgan bo'lib, ulardan oldin esa umumiy bo'lim, adabiyot va san'at, tarix, matematika va tabiatshunoslik bo'limlari

joylashtirilgan edi; bundan tashqari, o'nta iqtisodiy va texnika fanlarining katta bo'limi ham kiritilgan edi.

XIX asrning birinchi yarmida rus kutubxona va bibliografik klassifikatsiyalari juda taraqqiy etdi. Naturalist olim Pavel Grigorevich Demidov o'z kutubxonasining katalogi³⁴ uchun ishlab chiqqan sxema eng dastlabki klassifikatsiyalardan biri bo'lib, bu sxema Rossiya va Yevropadagi g'oyat nodir nashrlarni o'z ichiga olgan edi. Bu sxemaning tabiiyot fanlari va texnologiya bo'limi kutubxonaning asosiy mundarijasiga muvofiq tarzda hammadan ko'ra ko'proq detallashtirilgan edi. Fanlarni bir-biridan umumiy tarzda chegaralashda Pavel Grigorevich Demidovning XVIII asr oxiri va XIX asrning boshlaridagi progressiv frantsuz klassifikatsiyalarining birmuncha ta'sirida bo'lganligi ko'zga tashlanadi.

Pavel Grigorevich Demidov o'zi qabul qilgan fanlar tartibini «bilish qobiliyatiga qarab» degan an'anaviy bo'lim bilan asoslangan bo'lishiga qaramay, u fanlarni Frensis Bekon klassifikatsiyasidagi an'anaviy ajratishdan chetga chiqqan.

Pavel Grigorevich Demidov

Ilohiyot falsafa bo'limidan chiqarib tashlangan, alohida texnologiya bo'limi ajratilgan, tarix bo'limida faqat jamiyat tarixi va geografiya qoldirilgan. Sxema yozma va og'zaki ijodiyot tarixiga, fanlar tarixi, bibliografiya, entsiklopediyaga doir adabiyotni va umumiy mazmundagi boshqa kitoblarni o'z ichiga oladigan umumiy bo'lim (Polimatiya) bilan tugallanadi.

XVIII asr oxiri va XIX asrning boshlarida Peterburgdagi Xalq kutubxonasiga asos bo'lib xizmat qilgan katta kitob kolleksiyasi sistemaga solindi. 1809 yilda A. N. Olenin Xalq kutubxonasi fondini tashkil etish va kataloglarini tuzish uchun foydalanilgan klassifikatsiyani e'lon

---

³⁴ Bu katalog 1806 yilda nashr etilgan; uning bir qismi oradan 40 yil o'tgach, bibliograf V. M. Undolskiy tomonidan quyidagi nomda nashr qilingan: «Каталог Российским книгам библиотеки Павла Григорьевича Демидова, Составленный им самим». М., 1846.

qiladi; Olenin Xalq kutubxonasida direktor yordamchisi lavozimida (keyinchalik direktor lavozimida) ishlagan. Bu asarga³⁵ soʻz boshida A. N. Olenin oʻsha vaqtda juda mashhur boʻlgan chet el klassifikatsiya sxemalarini tahlil qilib chiqqan. Bu sxemalarning asosiy kamchiligi mualliflarning bahosiga koʻra, boʻlimlarning qabul qilingan tartibi yetarlicha asoslab berilmaganligidir.

A. N. Olenin (1763 – 1843)

A. N. Olenin – Imperator ommaviy kutubxonasi direktori, Imperator badiiy akademiyasi prezidenti, археолог, rassom, yozuvchi. Uning saʼy-harakatlari natijasida Imperator ommaviy kutubxonasi tartibga keltirilib, sistemalashtirilgan. Kutubxonaning ishiga Olenin zamonasining eng yaxshi yozuvchi va shoirlari - Krilov, Gnedich, Batyushkovich, Delviglarni jalb qildi

A. N. Olenin oʻz sxemasida «bir bilimdan ikkinchisiga» quyidagicha mantiqiy «oʻtishni» belgilab bergan:

I. Fanlar

Aqliy fanlar:

1. Ilohiyot
2. Huquqshunoslik
3. Falsafa
4. Tarix

Tabiiyot fanlari:

5. Tabiatshunoslik tarixi
6. Tabiblik (meditsina)
7. Fizika
8. Ximiya

Aniq fanlar:

9. Matematika

II. Sanʼat:

1. Mexanik sanʼat
2. Erkin sanʼat
3. Soʻz sanʼati

III. Filologiya:

1. Tilshunoslik
2. Poligrafiya
3. Tanqid

Bu sxemada fanlarning mantiqiy oʻzaro aloqasi boʻlimlarning joylashuvida aks ettirilgan: oxirgi «aqliy fanlar» tarix - boʻlimi «tabiiyot fanlari»-tabiatshunoslik tarixining birinchi boʻlimiga oʻtish

---

³⁵ Оленин А.Н.. Опыт нового библиографического порядка для Санкт-Петербургской имп. библиотеки. Пб., 1809.

bo'lib xizmat qiladi; matematika tabiiyot fanlari va aniq fanlardan «san'atlar»ning birinchi bo'limiga - mexanik san'atga o'tishdir. So'z san'ati - oxirgi gruppaga - tilshunoslik bilan boshlanadigan «filologiya»ga o'tishdir.

Fanlarning bunday tartibi birmuncha sun'iy tartiblilikiga qaramasdan fanlar keskin uzilishlarsiz bamisoli yaxlit bir butunni tashkil etadigan sxema tuzish g'oyasi qiziqish uyg'otadi. Klassifikatsiya sxemalarining an'anaviy tuzilishan chetga chiqish, chunonchi meditsina, tabiatshunoslik tarixi, fizika va boshqa fanlarning falsafadan ajratilishi ham diqqatga sazovordir.

XIX asr birinchi choragining oxirlarida Moskva universiteti kutubxonasining fondlari sistemalashtirilgan edi. Kutubxonaga rahbarlik qilgan professor F. F. Reyss o'zi tuzgan klassifikatsiyani bu ishga asos qilib oldi. Reyss sxemasining mantiqiy strukturasi, garchi muallif so'z boshida klassifikatsiyaning vazifalari va sistemali katalog haqida to'g'ri fikrlarni aytgan bo'lsa-da, ilmiy sxema deb bo'lmaydi. F. F. Reyss «ikki tomga bo'lish» degan rasmiy printsipini, ya'ni har bir tushunchani izchillik bilan ikkiga ajratishni klassifikatsiyaga asos qilib olgan edi. U hamma fanlarni «ilohiy va «bashariy» fanlarga bo'ladi, «bashariy» fanlar yana «sezishga moyil bo'lmagan fanlar»ga va «sezsa bo'ladigan fanlar»ga bo'linadi; «sezsa bo'ladigan fanlar», «moddiy narsalar haqidagi» hamda «ilohiy narsalar haqidagi» fanlarni va boshqa fanlarni o'z ichiga oladi. Bunday bo'lishning sun'iyliigi ko'rinib turibdi: u fanlarning ko'p tomonlama aloqalarini hech bir ochib berolmaydi.

Biroq bu sxemaning ijobiy tomonlari ham bor edi: u har xil turdagi nashrlar-lug'atlar, o'qish kitoblari, kartalar, jadvallar va boshqalar uchun ko'p bo'linmalarga ega edi. Unda arab raqamlaridan va lotin hamda yunon alfavtlari harflaridan tuzilgan bosqichli indekslar sistemasi yaxshi ishlab chiqilgan edi.

1843 yilga kelib «План расположения библиотеки...» ni tuzgan K. K. Foygt Qozon universiteti kutubxonasida original klassifikatsiya sxemasini ishlab chiqqan edi. U o'z sxemasiining muqaddimasi rus va chet el klassifikatsiyalari eng muhim sxemalarining muntazam va tanqidiy obzorini bergan. K. K. Foygt sxemasining asosiy g'oyasi - inson bilimining yaxlitligidir. Muntazam sharhda ta'riflab berilgan bu to'g'ri fikr A. N. Oleninning fikriga nisbatan birmuncha chuqurroq va to'laroq fikr bo'lsa-da, afsuski, sxemada aniq aks ettirilmagan edi.

K. K. Foygt fanlarni «insonning ehtiyojlariga qarab» ajratishni sxemaga asos qilib olgan edi. U insonning moddiy zaruratini

(ehtiyojlarini) belgilovchi narsa deb bilib, asosiy bo‘limlar sxemasini ishlab chiqdi; bu sxemada birinchi o‘rinni «oziq-ovqat» ehtiyoji bilan bog‘liq bo‘lgan «Sanoat» bo‘limi olgan, so‘ngra «Harbiy ish» («tashqi xavfsizlik» ehtiyoji) «Yurisprudentsiya» («ichki xavfsizlik» ehtiyoji) va hokazolar kiradi.

Fanlarni «inson ruhining qobiliyatlariga qarab» ajratish qanchalik shartli bo‘lsa, ularni «insonning ehtiyojlariga» qarab ajratish ham shunchalik shartlidir. Masalan, K. K. Foygt tarixni «izzat-nafs» ehtiyoji bilan, tabiiyot fanlarini - «sinchkovlik» ehtiyoji bilan bog‘laydi; bu - Foygt fanlarining haqiqiy kelib chiqishini, ularning ijtimoiy praktika bilan, kishilarning ishlab chiqarish faoliyati bilan aloqasini tushunmaganligidan dalolat beradi.

XIX asrning birinchi yarmida klassifikatsiyaning kitob do‘konlari bosma kataloglari uchun mo‘ljallangan bibliografik sxemalari ham ishlab chiqildi.

Bu davrdagi rus klassifikatsiya sxemalarining ko‘pchiligiga xos xususiyat mazkur sxemalar mualliflarining «fakultet» va «frantsuz» sistemalari qoidalaridan chetga chiqishga intilishlari edi; «fakultet» va «frantsuz» sistemalarida ilohiyot, albatta yetakchi o‘rinda turar, juda ko‘p mustaqil fanlar falsafaga kiritilar edi. Klassifikatsiya tuzilishining yangi formalarini izlash, uning mantiqiy asosini belgilash XIX asr birinchi yarmidagi rus klassifikatsion fikrning dolzarbligini xarakterlab beradi.

Bu intilishlar akademik K. E. Berning klassifikatsiyasida ifodalab berilgan bo‘lib, u Fanlar akademiyasining Peterburgdagi chet el ‘limiga mo‘ljallangan edi³⁶. K. E. Ber fanlarni ularning mazmuniga muvofiq ravishda dunyoning taraqqiy etish tarixini aks ettiradigan izchillikda: anorganik tabiat haqidagi, organik tabiat haqidagi, inson haqidagi, jamiyat haqidagi fanlar tartibida joylashtirishga urinib ko‘rgan edi. Uning klassifikatsiyasi umumiy mazmunga ega bo‘lgan uchta bo‘lim bilan boshlanadi:

I	Bibliografiya va adabiyot umumiy tarixi.
II	Umummilliy va poligrafik kitoblar (entsiklopediyalar, yunonistonlik va rimlik mualliflarning kitoblari).
III	Tilshunoslik
IV	Matematika

³⁶ Lotin tilida 1841 va 1908 yillarda bosib chiqarilgan; ruscha tarjimasida: К. Э. В е р, Система классификации 11-го отделения библиотеки Российской Академии наук.

V—VII	Tabiatshunoslik
VIII	Antropologiya yoki inson tanasi va ruhi to‘g‘risidagi ta‘limot
IX—XII	Tarix va geografya, siyosat va huquq, iqtisod va texnologiya
XIII—XIV	San‘at va nafis adabiyot
XV—XVI	Ilohiyot va falsafa
XVII	Meditsina
XVIII	Harbiy ish va dengiz ishi
XIX	Arxitektura. Binokorlik
XX—XXI	Qo‘lyozmalar va kutubxona kataloglari

K. E. Ber klassifikatsiyasida fanlarning mantiqiy silsilasini yaratishga harakat qilingan. Tabiat haqidagi fanlar umumiy tabiatshunoslik-fizika va ximiya (V) bo‘limi bilan boshlanadi, so‘ngra anorganik tabiat haqidagi-geologiya va minerologiya (VI) fanlari bo‘limlari va organik tabiat haqidagi (VII) fanlar bo‘limlari keladi. Antropologiya, umumiy fiziologiya va psixologiya alohida bo‘lim - inson haqidagi fanlar (VIII) bo‘limi qilib ajratilgan hamda jamiyat haqidagi fanlar kompleksiga (IX—XII) o‘tish bo‘lib xizmat qiladi. San‘at va adabiyot mustaqil bo‘limlar qilib berilgan.

K. E. Ber nazariy va amaliy fanlarni yorituvchi adabiyotni, masalan, ximiya hamda ximiya texnologiyasiga doir kitoblarni, nazariy va texnikaviy fizikaga doir kitoblarni birlashtirishdek murakkab masalani hal etishga birinchi bo‘lib kirishgan edi. Biroq u amaliy jihatdan maqsadga muvofiqligiga asoslanib, mustaqil taraqqiy etgan fanlarni (masalan, meditsina, harbiy ish va dengiz ishi, arxitekturani) alohida bo‘limlarga ajratgan.

Bu sxema yaxshilab bezatilgan. Sxemaning bo‘limlari va bo‘linmalari aniq bosqichli indekslar bilan ko‘rsatilgan: asosiy bo‘limlari raqamlar bilan, bo‘limchalar - latin alfavitining bosh harflari bilan, bundan keyingi bo‘linmalar - kichik latin harflari, ba‘zan yunon harflari bilan ifodalangan.

K. E. Berning o‘z davridagi ilg‘or ilmiy qarashlarini aks ettirgan va amalda foydalanishga yetarli darajada moslashtirilgan sxemasi XIX asr birinchi yarmidagi kutubxona klassifikatsiyalarining eng yaxshilari jumlasiga kiritilishi mumkin.

Kutubxona klassifikatsiyasining boshqa sxemalari (XIX asr oxiri va XX asr boshlari)

Kutubxona klassifikatsiyasining xuddi shu davrda tuzilgan va e'lon qilingan boshqa sxemalari birmuncha kamroq yoyildi. Garchi ulardan ayrimlari o'nli klassifikatsiyaga nisbatan ma'lum ustunlikka ega bo'lsada (o'nli klassifikatsiyada bo'limlar bir qadar mantiqiy joylashtirilgan edi), o'nli klassifikatsiya ustun turardi; chunki boshqa klassifikatsiyalar indekslarining tuzilishi nisbatan oddiy bo'lib, beso'naqay va foydalanishga noqulay edi.

Ko'pchilik sxemalarda indekslarni kombinatsion tuzilish usuli (Ch. Ketter, D. Braun, G. Bliss sxemalarida va ayniqsa Sh. Ranganatan sxemasida) o'z ifodasini topdi. Tekshirilayotgan mualliflarining sxemalar tuzilishini fanning zamonaviy darajasiga yaqinlashtirishga intilishlariga qaramay, bu sxemalarning hammasida ayniqsa ijtimoiy-siyosiy adabiyot bo'limlari strukturasi burjua dunyoqarashining cheklanganligi aks etgan.

Ch. Ketter klassifikatsiyasi

XIX asrning oxirgi o'n yillarida amerikalik kutubxonashunos Ch. Ketter sxemasi vujudga keldi. Unda asosii bo'limlarning joylashish izchilligi o'nli klassifikatsiyadagiga qaraganda ancha mantiqiyroqdir: tarix va ijtimoiy fanlar, tilshunoslik hamda adabiyot bo'limlari bir-biriga yaqinlashtirilgan, meditsina amaliy fanlardan ajratilib, tabiiyot fanlari bo'limidan keyin keladi, binokorlik ishi va sanoat ishlab chiqarishi bo'limlari bir-biridan ajratilgan.

Ch. Ketter o'z klassifikatsiyasini har xil ko'lamdagi - juda kichik, 1000 jilddan kam kitobga ega bo'lgan kutubxonalardan tortib, fondida bir necha yuz ming jild kitob bo'lgan yirik kutubxonalarning ham foydalanishiga qulay qilishga intilgan edi. Ketter bo'limlarning katta-kichikligi har xil bo'lgan sxemalarning oltita variantini e'lon qilgan; birinchi variant faqat 11 ta yirik bo'limni o'z ichiga oladi. Navbatdagi har bir variant o'zidan oldin kelgan variantni rivojlantiradi.³⁷

Ch. Ketter sxemaning sekin-asta detallashtira borish imkoniyatini yaratish uchun bosqichli indekslarni qo'lladi, biroq Ketter sxemasida indekslar latin alfaviti harflarining birikmasidan iboratdir. Bu hol har bir bo'limda 10 dan ortiq bo'linma (latin alfavitida 26 harf bor) tuzishga imkon bergan, lekin ayni vaqtda talaffuz qilish qiyin

---

³⁷ So'nggi, yettinchi, eng mukammal variat tugallanmay qolgan.

bo‘lgan va esda yaxshi qolmaydigan indekslarning hosil bo‘lishiga olib kelgan. Ana shu nuqson, shuningdek sxema e‘lon qilingan vaqtga kelib (1891—1893 yillar) AQShning ko‘pchilik kutubxonalari o‘nli klassifikatsiyani qo‘llay boshlaganligi fakti Ch. Ketter sxemasidan Amerika kutubxonalarining juda oz foydalanishkga sabab bo‘lgan.

Ch. Ketter sxemasi diqqatga sazovordir. Bu sxemada «kengaytirish» usuli qo‘llanilishi ijobiy bahoga loyiqdir. Umumiy klassifikatsiya asosida bo‘linmalarining katta-kichikligi har xil bo‘lgan sxemalarning bir qancha variantlarini, ishlab chiqish, shubhasiz, ratsional g‘oyadir, chunki u fondining hajmi turlicha bo‘lgan kutubxonalarda umumiy (asos qilib olingan) sxemani qo‘llanishga imkon beradi. Ch. Ketterning xizmati yana shundaki, u kutubxona klassifikatsiyasi tarixida birinchi bo‘lib sxemaga aniqlagichlarning yetarli darajada batafsil jadvallarini (geografik aniqlagichlar va forma aniqla-gichlarni) kiritdi³⁸. Birmuncha keyingi davrdagi sxemalarni tuzuvchilarning hammasi bu samarali g‘oyani rivojlantiradilar, bo‘limlarni mazmun va shaklning ayni bir xildagi belgilariga ko‘ra detallashtirishga imkon beruvchi aniqlagichlarni yaxshilab ishlab chiqash usullarini qidiradilar.

AQSh Kongressi kutubxonasining klassifikatsiyasi

XIX va XX asrlar bo‘lag‘asida AQShda Kongress kutubxonasi uchun klassifikatsiya sxemasi ishlab chiqilgan bo‘lib, u hozir Amerika qo‘shma Shtatlarining ilmiy kutubxonalarida keng tarqalgan. Bu vaqtga kelib, 1800

yilda asos solingan Kongress kutubxonasida kitob fondi ancha ko‘paydi va shu sababli uni batafsil klassifikatsiya qilish zarurati paydo bo‘ldi.

³⁸ Ch. Ketter kutubxona klassifikatsiyasining dastlabki sxemalari 1879 yildan, ya‘ni o‘nli klassifikatsiyaning ikkinchi variantidan ancha oldin e‘lon qilina boshlagan edi.

Klassifikatsiya sxemasini kutubxonaning Ch. Martel rahbarligidagi bir gruppaga xodimlari tuzgan. Ish boshlangan chog‘da asosiy bo‘limlarning sxemasi belgilab olingan edi. Keyinchalik har bir bo‘limni bilimning

muayyan sohasidagi mutaxassislar gruppasi mustaqil ravishda detallashtirgan. Bu guruhlar bir-biridan alohida-alohida ishlab, ayni bir masalani ko‘pincha har xil hal qildi. Masalan, mamlakatlar

bo‘yicha bo‘lish har xil bo‘limlarda har xil izchillikdagi xilma-xil texnik usullar bilan hal etildi. Bo‘limlarni detallashtirish darajasida ham bir xillik yo‘q. Bo‘limlarning maydalashtirilishi kutubxonada biror sohaga doir adabiyotning bor-yo‘qligiga muvofiq keladi. Natijada bo‘limlar juda notekis detallashtirilgan, binobarin, butun sxema yaxshi bog‘lanmagan sohali klassifikatsiya sxemalari yig‘indisidan iborat bo‘lib qolgan³⁹.

Kongress kutubxonasi sxemasida o‘ziga xos indekslar qo‘llanilgan. Asosiy bo‘limlar lotin alfavitining bosh harflari bilan belgilangan. Sxema umumiy bo‘lim (A indeksi) bilan boshlanib, undan keyin falsafa, tarix, geografiya va ijtimoiy fanlar (B-L indeksleri) san‘at, tilshunoslik va adabiyot (M-P), aniq fanlar (Q) keladi, meditsina, qishloq xo‘jaligi va texnika (R-T), shuningdek harbiy ish va dengiz ishi (L-Y) alohida bo‘lim qilib berilgan.

Sxema strukturasi konkret bilim sohasiga doir kitoblar soniga bog‘liqligi ayniqsa tarix bo‘limlari kompleksining tuzilishida namoyon bo‘lganki, biz buni yuqorida ko‘rsatib o‘tgan edik:

S	Tarix fanlari
D	Tarix va o‘lkashunoslik (umuman Amerika mamlakatlaridan boshqa hamma mamlakatlarning ham tarixi va o‘lkashunosligi)
Ye	Amerika (AqShdan tashqari)

³⁹ Ganiyeva B.I. Axborot-kutubxona katalogi va fondi: O‘quv qo‘llanma.-Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2017.-B.60

F	AqSh
---	------

Mantiqiy tuzilishdan voz kechish hamda Amerika bilan AQShni alohida-alohida bo‘limlar qilib ajratish Kongress kutubxonasida Amerika to‘g‘risidagi kitoblar boshqa mamlakatlar haqidagi kitoblardan, AQSh haqidagi kitoblar Amerikaning boshqa mamlakatlari haqidagi kitoblardan ko‘proq ekanligiga asoslangan.

Hamma bo‘limlardagi bo‘linmalar bo‘lim indeksiga latin alfavitining ikkinchi bosh harfini qo‘shish yo‘li bilan hosil qilingan, masalan:

T	Texnika
TYe	Yo‘l ishi
TN	Qurilish

Bundan keyingi detallashtirish indeksning dastlabki ikki belgisiga raqamli birikmalar qo‘shish bilan hosil qilinadi; raqamli birikmalar har qaysi bo‘linmaning tartib o‘rnini ko‘rsatadi. Masalan, TN-123 indeksi bo‘linmaning qurilish bo‘limi bo‘linmalari qatorida bir yuz yigirma uchinchi o‘rinni egallashini ko‘rsatadi. Kongress kutubxonasi sxemasining indeksleri belgilarning (harflar va raqamlarshshg) birga qo‘shilishi jihatidan ham, tuzilish usuli (dastlabki belgilarning bosqichli, keyingilarining nomerli bo‘lishi) jihatidan ham aralash sxemadir.

Kongress kutubxonasi nashr etadigan bosma kartochkalarda AQShda juda keng tarqalgan ikkita klassifikatsiya sxemasining - o‘nli klassifikatsiyaning va Kongress kutubxonasi klassifikatsiyasining indeksleri ko‘rsatiladi.

Jorj Braun klassifikatsiyasi

Ingliz kutubxonashunosi Jorj Braun XX asr boshlarida juda o‘ziga xos, ammo umuman yaxshi chiqmagan va amalda foydalanish noqulay bo‘lgan kutubxona klassifikatsiyasi sxemasini yaratib, uni «predmet klassifikatsiyasi» deb atagan edi. Braun bilimning asosiy sohalari bo‘limlarini dunyoning anorganik tabiatdan inson va jamiyatga tomon evolyutsiyasini aks ettiradigan izchillikda joylashtirgan; ammo u bunda tabiat taraqqiyotini idealistik tushunishga asoslangan edi. Masalan, Jorj Braun anorganik tabiat haqidagi fanlarga «materiya»,

haqidagi fanlar deb qaragan, inson va jamiyat haqidagi fanlarni insonda aql-idrok mavjudligi bilan bog‘lagan edi.

Asosiy bo‘limlar sxemada latin harflari bilan belgilangan; bir guruhdagi fanlar bo‘limlariga bir necha bosh harflar qo‘yilgan. Keyingi bo‘limlar uch xonali raqamli (tuzilishiga ko‘ra o‘nli indekslar o‘xshash) indekslar bilan ifodalangan. Jorj Braun texnikaga doir fanlar, meditsina, san‘at degan alohida bo‘limlar hosil qilishdan voz kechib, bu fanlarning ayrim sohalarini ularga tegishli nazariy fanlar bo‘limlariga kiritgan edi.

Masalan, mexanika bo‘limidan keyin sxemada mexanika bilan aloqador «amaliy» fanlar (texnika) san‘at, yorug‘lik fizikasi (optika) bo‘limidan keyin - yoritish texnikasi bo‘limi, tovush fizikasi (akustika) bo‘limidan keyin - muzika va qo‘shiq bo‘limlari keladi. Shunday qilib, go‘yo «predmet komplekslari» yaratilgan yorug‘lik» predmeti, «tovush» predmeti bilan bog‘liq bo‘lgan barcha bilim sohaları shu kompleksga kiritilgan edi.

Jorj Braun nazariy va amaliy fanlarni bir-biriga yaqinlashtirish haqidagi to‘g‘ri fikrni rasman amalga oshirib, texnikaga oid fanlar, san‘at meditsinaning tabiiy komplekslarini buzgan. Braun anqlagichlar xususida yoki ularning, mualidek «kategoriyalar» xususida ham shunchalik noizchildir. Sxemada «kategoriyalar»ning bitta jadvali berilgan bo‘lib, u juda xilma-xil va tasodifiy tartibda joylashtirilgan 1000 ta tushunchani o‘z ichiga oladi.

G.Bliss va Shiali Ranganatan klassifikatsiyasi

XX asrda yaratilgan chet el kutubxona klassifikatsiyasi sxemalaridan eng mashhurlari G. Bliss (AqSh) va Sh. Ranganatan (Hindiston) sxemalaridir.

Nyu-York shahar kollejining kutubxonachisi G. Bliss, qat‘iy ilmiy klassifikatsiya zarur deb jar solsa-da, haqiqatda fanlarning qat‘iy izchilligini belgilab bermaydi. Uning klassifikatsiyasiga alternativlik printsiipi, ya‘ni bo‘lim uchun sxemada nazarda tutilgan bir necha o‘rindan mazkur kutubxona sharoitidaeng samarali joytanlashprintsiipi asos qilib olingan. G. Bliss sxemasida bunday alternativ yechimlar juda

ko'p, masalan, psixologiya bo'limi yo falsafa bo'limiga kiritilishi, yoxud, antropologiya va ijtimoiy fanlar o'rtasida mustaqil bo'lim qilib ajratib qo'yilishi mumkin; texnika bo'limini fizika bo'linmalari qatoriga yoki amaliy fanlar bo'limiga joylashtirsa bo'ladi.

Alternativ yechimlar printsnpndan bir me'yorda foydalanmaslik G. Bliss sxemasini barqarorlikdan mahrum etadi: bilimning ayrim eng muhim sohalari bo'limlari unda muayyash o'ringa ega emas.

Etika din bo'limiga kiritilgan, «Revolyutsiya» rubrikasi «sotsial buzg'unchilik» rubrikasi bilan yonma-yon joylashtirilgan. «Past xalqlar», «past irqalar» degan terminlar qayta-qayta ishlatilgan. Tabiiy tanlanish va yashash uchun kurashning biologik qonunlariga ijtimoiy taraqqiyot omillari deb qaraladi.

Burjua kutubxonashunosligida G. Bliss klassifikatsiyasiga ko'pincha haddan tashqari yuqorn baho beriladi, biroq amalda bu klassifikatsiyadan juda kam foydalaniladi.

Atoqli hind kutubxonachisi **Shiali Ramamrita Ranganatan**ning asarlari mashhurdir. Ranganatan ko'p yillar davomida Madorasdagi universitet kutubxonasiga rahbarlik qilgan va keksayib qolganligiga qaramay, xalqaro kutubxonachilik tashkilotlarida katta ish olib bordi. Ranganataning kutubxona ishining muammolariga doir asarlari kutubxonaning jamiyat hayotidagi roli haqida progressiv fikrda ekanligidan dalolat beradi.

Shiali Ramamrita Ranganatan (1892-1972)

Shiali Ramamrita Ranganatan (1892-1972) hind kutubxonashunos

olimi. Axborotlashtirish va kutubxonashunoslik sohasida faoliyat yuritgan olim, professor. Londondagi Oliy kutubxonachilik maktabini tugatgan. Hindistondagi yirik kutubxonalarni birlashtirib, 1933 yilda tashkil etilgan kutubxonachilik assotsiatsiyasini boshqargan.

- Kitoblar, ulardan foydalanishlari uchun xizmat qiladi;
- Har bir kitobxonga o'z kitobini taqdim etish kabi kutubxonashunoslikning muhim qoidalarini yaratgan. U faset

klassifikatsiyasi nazariyasini yaratib, (Ikki nuqta yordamida klassifikatsiyalash) mazkur klassifikatsiya zamonaviy klassifikatsiya nazariyasining yaratilishiga ta'sir ko'rsatgan.

Ranganatanning ilmiy ishlari kutubxona klassifikatsiyasi va sistemali katalog sohasidagi tadqiqotlar bilan ko'proq bog'liqdir.

Ranganatan ishlab chiqqan va birinchi bor 1933 yilda e'lon qilingan «Bayon alomati yordamida klassifikatsiyalash» degan asarida klassifikatsiya qilinayotgan asarlar tematikasiga muvofiq keladigan barcha tushunchalar uchun oldindan rubrikala belgilangan «sanama» sxemalar usulidan qat'iyon voz kechadi. «Universal o'qli klassifikatsiya»da keng foydalanilgan indeksni kombinatsion tuzish usulini Ranganatan yanada rivojlantirdi. Uning sxemasida 26 ga asosiy bo'lim ko'rsatilgan (keyingi nashrlarida bo'limlarning soni ko'paytirilgan). Bu bo'limlarning sxemada qabul qilingan izchilligi qiziqish tug'dirmaydi. U ko'p jihatdan Braun va Bliss sxemalariga o'xshaydi, binobarin, asosiy qatorning ilmiyligi muammosiga uncha ahamiyat bermaydi. U asosiy e'tiborini bilimning asosiy sohalari bo'limlarini detallashtirish masalalariga qaratadi.

Ranganatan har bir asosiy bo'lim doirasida bir necha jadval tuzib chiqadi, bu jadvallar mazkur bilim sohasini turlicha nuqtai nazardan aks ettiradigan bo'linmalarni o'z ichiga oladi.

Ranganatan birinchi iashrda bu jadvallarni «xarakteristikalar» deb ataydi, keyinchalik ularga «fasetlar» (bilimning shu sohasi qarab chiqilishi mumkin bo'lgan nuqtai nazarlar) deb nom beradi. Masalan, ximiya bo'limida ximiyaning asosiy masalalari bo'lgan moddalarning belgisi va elementlarning birikish usullarining jadvallari (fasetlari) berilgan. O'simlikshunoslik bo'limida o'simliklar turlarining o'simlik xizmati tarkibiy qismlarining, qishloq xo'jalik ekinlarini parvarish qilish usullari geografik belgisining fasetlari bor. Meditsina bo'limida odam tanasi organlari bemorlarni davolash ularga qarash ilmiy muammolari usullari nuqtai nazaridan tuzilgan jadvallar berilgan.

Fasetlarning bo'linmalari raqamli belgilarga ega. Kerakli tushuncha indeksi asosiy bo'limning harfiy ifodasiga tegishli fasetlar jadvallaridan olingan ifodalarni qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi. Raqamli ifodalar har xil belgilar yordamida, ko'pincha bayon alomati yordamida birlashtiriladi; xuddi shu narsa «Bayon alomati yordamida klassifikatsiyalash» sistemasining nomini belgilab bergan.

Ranganatan klassifikatsiya sxemasi foydalanish uchun juda murakkab sxema bo'lib chiqdi va keng yoyilmadi. Uning

klassifikatsiyalashga doir asararida mnsol uchun keltirilgan ba'zi bir indekslar umumiy aniqlagichlar va faset belgilarnikg har xil jadvallaridan olingan 25-30 belgidan iboratdir. Indeks ayrim elementlari tartibining murakkabligi va shartliligi, indekslar tarkibiga bu elementlarni bog'lab turuvchi har xil qo'shimcha belgilarning kirtilishi indekslarni kutubxonachi uchun ham, katalogdan foydalanadigan kitobxon uchun ham murakkablashtirib qo'yadi.

Ranganatan o'zining bundan keyingi asarlarida fasetli klassifikatsiya g'oyasini ishlab chiqishni davom ettiradi. Bilimning xilma-xil sohalarini fasetlar bo'yicha bo'lishni tartibga solish yo'llaridagi izlanishlarida u matbuot asarlarini klassifikatsiya qilishning o'ziga xos standarti bo'lib xizmat qilishi lozim bo'lgan umumiy «fasetli formula»ni qo'llanish mumkin deb o'ylaydi. Har bir asar bu formulaga muvofiq quyidagi besh nuqtai nazardan qarab chiqilmog'i lozim: konkret tushuncha (bilim sohasi, predmet, masala), modda (material), energiya (jarayon, harakat), fazo (geografik nuqtai nazar), zamon (davr, vaqt, yil). Ranganatan xuddi mana shu besh hadli formulaga yopishib olmay, fasetlarni standartlashtirish g'oyasining o'ziga alohida e'tibor beradi. Chet el kutubxonashunoslarining ko'pchiligi bu g'oyani qo'llab-quvvatlamodalar, biroq fasetli formulaning birmuncha boshqacha variantlarini belgilab olmodalar.

Fasetlarga qarab klassifikatsiyalash printsipti, shubhasiz, kutubxona fondi mundarijasini ochib berishdan iborat bu jarayonni tartibga solish yo'lini ko'rsatadi, klassifikatsiya sxemasi tuzilishiga qonuniy tus berish imkonini tug'diradi. Biroq bilimning xilma-xil sohalarini bo'limlarini qismlarga ajratishning umumiy formulasi topilishi dargumon. Ranganatan va umumiy fasetli formula degan bu g'oyani ishlab chiqayotgan chet el kutubxonashunoslari xilma-xil fanlar o'rganadigan obyektlar o'rtasida chuqur sifat tafovuti borligini anglamayotirlar. Masalan, ijtimoiy fanlar bo'limlarida ijtimoiy hayot hodisalarini uchun tabiat hodisalarini yoki ishlab chiqarishning texnologik jarayonlarni tadqiq etuvchi farqlar bo'limlaridan mutlaqo boshqa nuqtai nazarlarda bo'linmalar tashkil etish zarurati paydo bo'ladi.

Ranganatan ilgari surgan bir qancha qoidalarning bahsli xarakterda ekanligiga qaramay, uning klassifikatsiyalash sohasidagi asarlari chet el kutubxonashunosligida katta voqeadir.

XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asrning boshlarida Rossiyada kutubxona klassifikatsiyasi

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya kutubxonalari qo‘llangan sxemalarida katta o‘zgarishlar yuz bermadi. Yirik kutubxonalar bundan oldinroq klassifikatsiya sxemalari tuzilgan va endigina ularning kamko‘stini qisman tuzatmoqda edi. Rossiyada kitoblarni sistemalashtirishning bu davrdagi nazariy va amaliy masalalari hozircha kam o‘rganilganligini aytib o‘tish kerak. Kutubxona klassifikatsiyasi masalalariga qiziqish XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida sezilarli darajada kuchaydi. Matbuot sahifalarida o‘nli klassifikatsiya haqida, Xalqaro bibliografiya institutining ishi haqida ma’lumotlar paydo bo‘ldi, Usha vaqtda Rossiyada chiqqan ba’zi bir bibliografik nashrlarda kitoblar tasviri o‘nli klassifikatsiya indeksleri bilan birga berilar edi. Usha vaqtda Rossiyaning revolyutsiyadan ilgari atoqli kutubxonashunosi va bibliografi N. A. Rubakin o‘zining «Среди книг»⁴⁰ («Kitoblar orasida») degan katta asari uchun mukammal bibliografik sxema tuzdi. Bu sxema XIX asr birinchi yarmidagi filosof va sotsiolog O. Kontning fanlar klassifikatsiyasi ta’sirida tuzilgan edi.

Ogyust Kontning fanlar klassifikatsiyasida fanlar mantiqiy qatorining «murakkablikning oshib borishi va umumiylikning kamayib borishi»

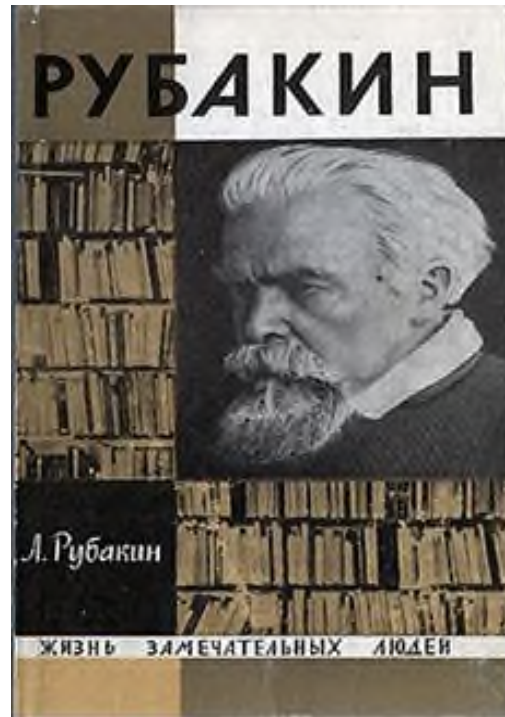
⁴⁰ N. A. R u b a k i n. Среди книг. Опыт обзора русских книжных богатств в связи с историей научно-философских и литературно-общественных идей, 2-nashri, 1—3-tomlar, «Nauka», 1911—1915. Birinchi nashri 1906 yilda bir tom bo‘lib chiqqan.

tartibida bo'lishi g'oyasi ifodalangan bo'lib, N. A. Rubakinni shu g'oya o'ziga jalb qilgan edi. Bu g'oya utopik sotsializmning taniqli namoyandalardan biri Sen-Simondan olingan bo'lib, **Ogyust Kont** (1798 —1857) klassifikatsiyasida buzilgan shaklda berilgan, biroq bu sxema Kontga tabiat haqidagi: olam haqidagi, anorganik tabiat haqidagi, organik tabiat haqidagi fanlarning mantiqiy qatorini belgilashga imkon bergan edi. O. Kont sxemasi fanlar bilan tugallanar edi. Fanlarning mana shu so'nggi guruhi bo'linmalarini ishlab chiqishda O. Kontning reaksion qarashlari ayniqsa ko'proq aks etgan edi.

Nikolay Aleksandrovich Rubakin (1862-1946) o'z bibliografik klassifikatsiyasida hamma fanlarni teskari tartibda joylashtirgan: birinchi o'ringa sotsial turmush haqidagi fanlarni, so'ngra organik tabiat haqidagi, anorganik tabiat haqidagi va, nihoyat, bilish usullari haqidagi fanlarni va falsafani qo'ygan. Uning fikricha, bunday tartib kitobxonga avvalo unga yaqinroq bo'lgan hodisalar haqidagi (jamiyatdagi o'zaro munosabatlar haqidagi), so'ngra esa bir qadar umumiy va bir qadar mavhum fanlar haqidagi kitoblarni berishga imkon tug'dirar edi.

Nikolay Aleksandrovich Rubakin (1862-1946)

N.A. Rubakin klassifikatsiyasi bir necha ayrim kutubxonalarning bosma kataloglarida materialni sistemalashtirishga birmuncha ta'sir etdi. Kutubxonalarning amaliy ishi uchun bu klassifikatsiya uncha yaroqli bo'lib chiqmadi. Ayniqsa ijtimoiy fanlar bo'limlarida mayda bo'linmalarning juda ko'payib ketganligi, bo'linmalarning aniq ifodalangan bosqichlari yo'qligi, bo'limlarning sarlavhalari juda ko'p so'zlar vositasida berilganligi, indekslarning yo'qligi ana shunga olib kelgan edi.

O'nlik klassifikatsiyadan foydalanish rus kutubxonachilarini tobora ko'proq qiziqтира bordi. Matbuotda shunday maqolalar paydo bo'ldiki, ularning avtorlari Rossiyaning shahar va zemstvo kutubxonalarida qo'llanilayotgan haddan tashqari qisqa, kam ishlangan klassifikatsiya sxemalarining qoniqarsizligini ta'kidlab o'tar edilar. B. S. Bodnarskiy, Ye. N. Dobrjinskiy, P. A. Unde-Popov o'nli klassifikatsiyani qo'llanishning aktiv targ'ibotchilari edilar. Boshqa kutubxonashunoslar garchi bu klassifikatsiyaning amaliy jihatdan qulayligini tan olsalar-da, uning ilmiy jihatdan asossizligini ko'rsatib o'tganlar. Usha yillarda o'nli klassifikatsiyaning qisqartirilgan tarjimalari (asosan uning ikkinchi varianti) mamlakatda birinchi bor nashr etildi. Sekin-asta bu klassifikatsiya Rossiya kutubxonalarida amalda ham qo'llanila boshladi. 1917 yilga kelib Moskva, Petrograd va boshqa shaharlarning ko'pchilik kutubxonolari o'nli klassifikatsiyadan foydalanardi, uning indeksleri mamlakatimizda chiqqan bir qancha bibliografik nashrlarda qo'llanilardi.

XX asr boshlaridagi rus kutubxonachilari orasida o'nli klassifikatsiyaga nisbatan zid fikrlar qaror topdi. Bir tomondan, o'nli indekslarning amaliy jihatdan qulayligi e'tirof etildi, boshqa tomondan, asosiy bo'limlarning va ular bo'linmalarining izchilligi, fanning o'sha vaqtdagi darajasiga javob bermasligi qattiq tanqid qilindi. Bu o'nli indekslardan foydalangan holda klassifikatsiya sxemalari tuzishga olib keldi, biroq bu sxemalar o'nli klassifikatsiyaning mantiqiy tuzilishiga muhim tuzatishlar kiritar edi. Kutubxonachilik sohasining taniqli arbobi

P. M. Bogdanov shunday sxemalarning bir necha variantlarini ishlab chiqdi. Bogdanov ishlab chiqqan sxemalarda muhim ustunlikka ega bo'lishiga qaramay asosiy klasslarning izchilligi o'nli klassifikatsiyaga nisbatan mantiqiyroqligi, ularda rus kutubxonasi amaliy ehtiyojlari hisobga olinganligi, ijtimoiy fan bo'limlarining bir qadar ilmiy tarzda ishlab chiqilganligi sababli bu sxema amalda keng yoyilmadi.

Bu – o'nli klassifikatsiyaning Rossiya kutubxonalarida qisman qo'llanila boshlaganligi, uning indeksleri rus kutubxonachilariga yaxshi tanishligi va ko'nikib qolingan indekslerni o'zgartirish nomaqbul bo'lib ko'ringanligi bilan izohlanadi.

Nazorat savollari:

1.Hujjatlar klassifikatsiyasi haqida umumiy tushuncha.
Klassifikatsiyaga bo'lgan talab

2.Hujjatlarni klassifikatsiyalashning nazariy asoslari. Sistemali katalog

3.Fanlarni klassifikatsiyalash sistemali klassifikatsiyaning falsafiy metodologik asosi sifatida

4.Hujjatlarni sistemali klassifikatsiyasini tuzishda falsafiy, metodologik va texnologik jihatlar

5-BOB. KUTUBXONA-BIBLIOGRAFIK KLASSIFIKATSIYA NASHRLARI

5.1. O‘zbekiston Respublikasi kutubxona – bibliografik klassifikatsiyasi

Universal O‘nlik klassifikatsiya Sobiq Ittifoq mafkurasiga, ayniqsa ijtimoiy – gumanitar adabiyotlarni tavsiflashda to‘la javob bermasligi nuqtai nazaridan yangi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasini yaratishga kirishildi. «Kutubxona-bibliografik klassifikatsiya» (KBK) jadvali tayyorlandi va quyidagi nashrlarda chop etildi:

1. 1960-68 yillarda KBK jadvalining ilmiy kutubxonalar uchun mo‘ljallangan birinchi to‘liq nashri 25 ta (30 ta kitobdan iborat) bosildi.
2. 1970-72 yillarda ilmiy kutubxonalar uchun qisqartirilgan varianti 5 ta chiqishda (7 ta kitobdan iborat) nashr etildi.
3. 1978 yilda ommaviy kutubxonalar uchun bir jildlik nashri bosmadan chiqdi. Ikkinchi nashri 1984 yilda bosmadan chiqdi.

1988 yil Toshkentda «O‘zbekiston nashriyotidan» shu nashrni o‘zbek tilidagisi chop etildi. 1978 yilda Bolalar kutubxonalari uchun yangi nashri bosildi. Shu kitob 1986 yilda o‘zgartirilgan va to‘ldirilgan holda ikkinchi qayta nashr etildi. 1980-84 yillarda viloyat kutubxonalari uchun mo‘ljallangan to‘rtta kitob nashrdan chiqdi.

2004 yil «O‘zbekiston Respublikasi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi»si (KBK) yaratildi. Barcha universal klassifikatsiyalar singari «O‘zbekiston Respublikasi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi»si (KBK) ham ilm-fan rivojlanishining muayyan darajasini aks ettiribgina qolmay, shu bilan birga barcha bo‘limlarda respublikamizning milliy xususiyati, milliy mafkura, milliy siyosat, milliy iqtisod va fanlarni rivojlanishidagi jahon tajribalari hamda yutuqlari hisobga olinib tuzilgan. U 2004 yil “O‘zbekiston” nashriyoti tomonidan p.f.n., prof. Ergash Yo‘ldoshevich Yo‘ldoshev muharrirligi ostida bir guruh kutubxonashunos olimlar tomonidan nashr etilgan⁴¹.

Mazkur jadvalni tayyorlashda tuzuvchilar rus tilida 1997 yilda Moskvada chop etilgan «Библиотечно-библиографическая классификация: рабочие таблицы для массовых библиотек» jadvaliga asoslanib, undagi ayrim xususiyatlarni saqlab qolishga harakat qilganlar. Masalan, asosiy yirik bo‘limlarning qatorlari, ularning to‘ldirilishi, bo‘limlarning nomlari, ularning ketma-ketligi

---

⁴¹ O‘zbekiston Respublikasining Kutubxona - bibliografik klassifikatsiyasi: Ommaviy kutubxonalar uchun jadval. - T.: Istiqolol, 2003. - B.8-16

saqlangan holda asosiy bo'linishlarning mazmuni nafaqat o'zgargan, balki ko'p bo'limlar, jumladan ijtimoiy siyosiy bo'limlar butunlay yangidan tuzilgan. Yangi nashrda namunaviy bo'linishlar jadvallari kengaytirilgan, hududiy, namunaviy bo'linishlar jadvallari, kutubxonachilar uchun tuzilgan uslubiy ko'rsatmalar esa yangidan ishlanib, tarix, siyosat, iqtisod va boshqa ayrim bo'limlar butunlay o'zgartirilgan.

Eng avvalo jadvalda respublikamizning milliy xususiyatlari, milliy mafkura o'z aksini topgan.

«O'zbekiston Respublikasi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi»ning falsafiy-metodologik prinsiplari obyektivlik va taraqqiyot, ilm fan va voqelik hodisalariga asoslangan. Bu prinsiplar materiya turlari va uning harakat shakllari klassifikatsiyasiga muvofiq ilm-fanning subordinatsiyasida quyidan yuqoriga, oddiydan murakkabga o'tishda o'z ifodasini topgan. KBK oraliq ko'chuvchi fanlarni, obyektiv muayyan strukturali darajada o'rganadigan, fanlarni ilm-fan diffensiyasi va integratsiyasining tobora kuchayib borayotgan jarayonlarini o'z ichiga oladi. Hozirgi davr uchun xos bo'lgan ijtimoiy muammolar va qonuniyatlar: jahonda turli sotsial tuzumga mansub davlatlarning tinch-totuv yashashi, tabiat va inson muammosi, jahon raketa-yadro urushining oldini olish uchun kurash va boshqa masalalar KBKda o'z ifodasini topdi.

Unda fondlar tizimigina emas, balki fanlar o'rganayotgan obyektlar tizimi, ilmiy tushunchalar, muammolar, fanlarga emas, balki ijtimoiy tuzum dalillari, voqealari va muammolari, amaliy faoliyat sohalari, san'at turlari mavjud. Jadvalda matbuot asarlarining vazifasi, ularning turi va nashr shakllari aks ettirilgan.

Ko'pgina belgilar: o'rganish obyekti, tadqiqot usuli, bilish maqsadi, obyektning xossalari, jarayonlari, munosabatlari, hududi, tarixiy davri va va hokazolar jadvallarning bo'limlarga va kichik bo'limchalarga bo'linishi uchun asos qilib olingan. Bo'linishning yanada chuqurroq bosqichlarida ba'zan nomlarning alfaviti va shu kabilar bo'yicha tushunchalarning joylashuvi qo'llaniladi. Shu bilan birga KBKda o'sha bir tushunchalarning joylashuvini belgilar asosida ta'riflash imkoniyati ko'zda tutilgan bo'lib, bu esa matbuot asarlarining mazmunini yanada chuqurroq aks ettirish imkoniyatini beradi.

Ushbu jadval ommaviy kutubxonalarning fondlarini, sistemali katalog va kartotekalarni tashkil qilish, shuningdek, nashriyotlarda foydalanish uchun mo'ljallangan bo'lib, uning asosiy vazifasi –

hujjatlarning mazmunini ochib berishdan va ularni bilimning qaysi sohasiga oidligini aniqlash va shu tariqa kitobxonning kutubxona fondlaridan foydalanishini mumkin qadar yengillashtirishdan iborat. Bugungi kunda Jadvalning asosiy qatorlari fan tarmoqlari bo'yicha birlashishi, bo'limlarning mantiqiy tuzilishi har bir bo'limning boshqa bo'limlar bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Barcha kutubxonachilik jadvallari kabi O'zb R KBKsi ham asosiy jadvallar va yordamchi jadvallar apparatidan iborat.

Asosiy jadvallarda barcha bilimlar tartibli tarzda, o'zaro bog'liq ravishda tuziladi. Asosiy jadvalning har bir bo'limi bilim sohasini yoki shu sohaga tegishli masalalardan birini aks ettiradi va u ma'lum shartli belgilar – indekslar bilan ifodalanadi. Bo'limning nomi (so'zli ifodasi) va uning shartli belgisi klassifikatsiyali bo'linma deb ataladi.

Demak, klassifikatsiya bo'linmasini quyidagi sxemada aks ettirish mumkin:

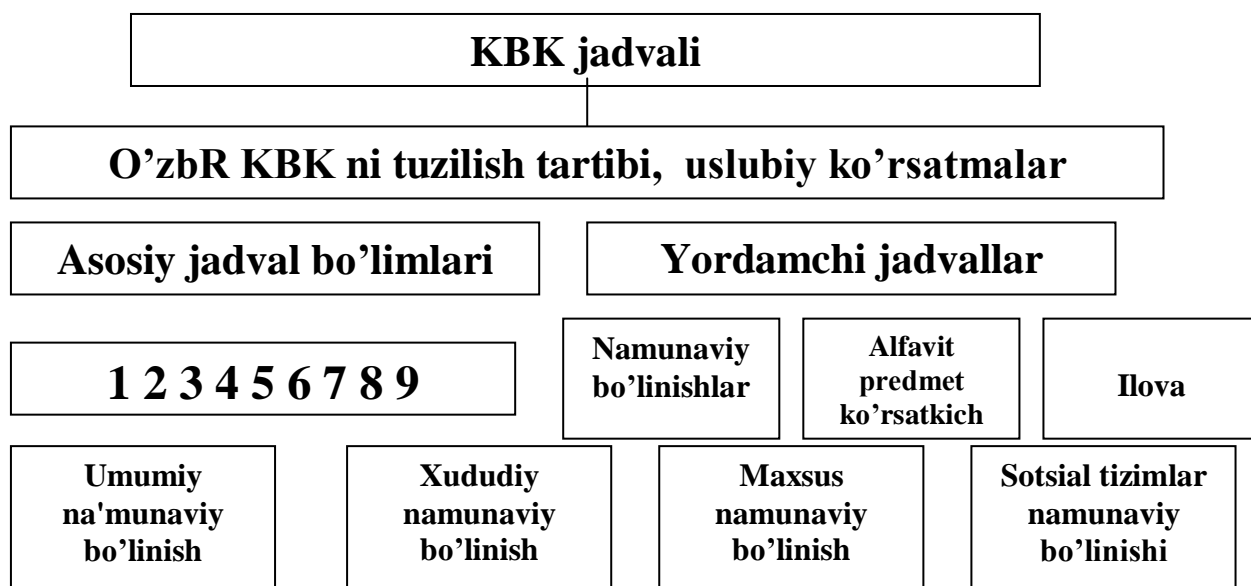

KBK jadvalining indeksleri raqamli yoki raqamlar va harflar birikmasidan iborat shartli belgilardir. Masalan:

63.3 (5O'zb) L 6	<i>Tarixiy muzeylar. Tarixiy yodgorliklar, ularni himoya qilish</i>
63.3	Tarix (Bu bo lim butun dunyo yoki bir necha mamlakatning tarixiga oid adabiyotlarni to'plash uchun mo'ljallangan).
(5O'zb)	O'zbekiston hududiy bo'linishi
L 6	Tabiat, tarix va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish masalalari. Muzeylar. Ko'rgazmalar. Arxivlar. (umumiy nanamunaviy bo'linish)

Bu misolda asosiy bo'lim 63.3 bilan birgalikda (5 O'zb) raqam va harfli namunaviy bo'linish ishlatilgan. Demak, 63.3 (5 O'zb) L 6 indeks bilan bo'limning so'zli ifodasi (tarix) birgalikda – klassifikatsiyali bo'linmani tashkil qiladi.

Sistemali katalogda muvofiq tarzda bo‘limlar, bo‘linmalar va bo‘limchalar hosil qilinadi. Bo‘linmalarning mazmunini tushuntirib beradigan matn keltiriladi. Yuqorida ko‘rsatilgan **63.3 Tarix** bo‘limining tushuntirishida «Bu bo‘lim butun dunyo yoki bir necha mamlakatning tarixiga oid adabiyotlarni to‘plash uchun mo‘ljallangan» degan matn berilgan. Jadvalning asosiy qatorlari fan tarmoqlarining o‘zaro birlashishi, hamda bo‘limlarning boshqa bo‘limlar bilan bog‘liqligi ahamiyatli ekanligini ko‘rsatadi.

KBK jadvallarining asosiy qatori arab raqamlari bilan belgilangan va quyidagicha joylashgan⁴²:

1	Umumilmiy va sohalararo bilimlar
2	Tabiiy fanlar
3	Texnika. Texnika fanlari
4	Qishloq xo‘jaligi va o‘rmon xo‘jaligi
5	Sog‘liqni saqlash. Meditsina fanlari
6/8	Ijtimoiy va gumanitar fanlar
9	Universal mazmunli adabiyotlar

Kutubxonashunoslik va bibliografiyashunoslik nazaryasida va ish tajribasida hujjatlarning klassifikatsiyasi tushunchasi deb aynan sistemali (fan sohalari bo‘yicha) klassifikatsiyasiga aytiladi.

⁴² O‘zbekiston Respublikasining Kutubxona - bibliografik klassifikatsiyasi: Ommaviy kutubxonalar uchun jadval. - T.: Istiqolol, 2003. - B.10

Sistemali klassifikatsiyaning asosiy hususiyatlari shundan iboratki, bunda barcha bilimdar majmuasi fan sohalarining bo‘linishiga qarab, alohida bo‘limlarni hosil qiladi. Bo‘lim ichida yana kichik bo‘linmalar va bo‘limchalar tashkil qilinadi, bu bo‘limlarning har birida muayyan sohaga tegishli masalalardan biriga doir kitoblar jamlanadi. Bo‘linmalar ichida yanada kichik bo‘limchalar hosil qilinadi.

Klassifikatsiyali bo‘linmalarga yo‘naltirgichlar berilgan, ayrim holatlarda «qaralsin» yoki «shuningdek qaralsin» degan qisqacha yozuv shaklida ham yo‘naltirgichlar uchraydi, undan keyin indeks va bir-biriga yaqin mavzu bo‘limining nomi ko‘rsatiladi.

«Qaralsin» yo‘naltirgichi kerakli tushunchani bu bo‘linmada emas, balki boshqa yo‘naltirilgan bo‘linmadan qaralishi kerakligini ko‘rsatadi. Masalan:

65.9 (5 O‘zb) 26 Moliya. Pul muomalasi. Kredit

□ *Moliya huquqi 67.400 (5 O‘zb) 2 dan qaralsin*

58 Meditsinaning amaliy sohalari

□ *Sud psixiatriyasi 56.14 dan qaralsin*

□ *Sport meditsinasi 75.0 dan qaralsin*

«Shuningdek qaralsin» yo‘naltirgich esa bir tushunchani boshqa bo‘limlar, rubrikalar bilan bog‘lanishini ko‘rsatadi. Masalan:

66.34 (5 O‘zb) O‘zbekiston mustaqilligi sharoitida siyosiy

ahvol.

Shuningdek qaralsin 63.3 (5 O‘zb) 641 O‘zbekistonni mustaqil davlatga aylantirish uchun yo‘l tutishi

□ *Demografiya 60.7 dan qaralsin*

□ *Ekologiya 28.081 dan qaralsin*

□ *Sotsial ekologiya 60.55 dan qaralsin*

Klassifikatsion bo‘linma yo‘naltirgichlar bilan bir qatorda muayyan bo‘linma mazmuniga qanday masalalar kiritilishi uslubiy ko‘rsatmalar bilan ham to‘ldiriladi. Bunda bo‘linmaning nomi va indeksi quyuq qora shriftda ajratib ko‘rsatiladi, yo‘naltirgichlar esa to‘rtburchak belgi bilan ko‘rsatiladi.

Jadvallarning har bir bo‘linmasiga alohida boshqalardan farq qiluvchi indeks beriladi. Hujjatlarni sistemalashtirish va sistemali kataloglarni tashkil qilish ishida indekslar muhim rol o‘ynaydi. Kitoblar ana shu indekslarga qarab kitob tokchalariga, kartochkalar esa – katalog qutilariga qo‘yiladi.

Asosiy bo‘limda 1 dan 9 gacha raqamlar ichida yirik bilim sohalari joylashgan. Birinchi bo‘lim «**1. Umumilmiy va sohalararo**

bilimlar»ga ajratilgan, qolgan barcha bilimlar majmui umumlashtirilgan sinflarga bo'lingan. Bu sinflar quyidagilarga birlashtiriladi:

«**2. Tabiiy fanlar»** izchilligi o'rganilayotgan anorganik, so'ngra organik fanlar materiya harakatining ayrim shakllari shu fanlarning klassifikatsiyasiga mosdir. Bu izchillik kutubxonashunoslik jadvallarida ham tabiiy fanlarning ketma-ketligi materiya harakat formasiga munosib ravishda oldin jonsiz tabiat, so'ngra jonli tabiat fanlari joylashgan. Tabiiy fanlarning asosiy bo'linishlari quyidagicha.

20 Umuman tabiiy fanlar

22 Fizika-matematika fanlari

24 Ximiya fanlari

26 Yer haqidagi fanlar

28 Biologiya fanlari

«**3. Texnika. Texnika fanlari»** amaliy bilim tarmoqlari o'rtasida yetakchi bo'lgan, insonni jonsiz tabiatga ta'sir etuvchi bilim sifatida amaliy fanlar boshida o'z o'rnini topadi. Texnika fanlarining asosiy bo'linishlari quyidagicha:

30 Umuman texnika va texnika fanlari

31 Energetika

32 Radioelektronika

33 Konchilik ishi

34 Metallar texnologiyasi. Mashinasozlik. Uskunasoziq

35 Ximiyaviy texnologiya. Ximiyaviy ishlab chiqarishlar

36 Oziq – ovqat ishlab chiqarish

37 Yog'och texnologiyasi. Yengil sanoat ishlab chiqarishi.

Fotokino-texnika. Poligrafiya ishlab chiqarishi.

38 Qurilish

39 Transport

Shuningdek, bu bo'limda maxsus namunaviy bo'linishlar ham mavjud

Texnologik kichik bo'limlarda materiallarni detallashtirish uchun maxsus namunaviy bo'linishlar:

-1 Nazariy asboblari. Tadqiqotlar

-2 Mahsulotni loyihalash

-3 Xom ashyo materiallari. Materialshunoslik

-4 Korxonalar

-5 Asbob – uskunalari

-5-05 Asbob – uskunalarni avtomatlashtirish

-6 Ishlab chiqarish jarayonining tashkil etilishi

- 7 Texnik nazorat
- 9 Mahsulot. Tovarshunoslik

Mashinalar, apparatlar, asbob-uskunalar, inshootlar va boshqa qurilmalar to'g'risidagi materiallar detallashtirish uchun maxsus namunaviy bo'linishlar:

- 01 Nazariya. Tadqiqot
- 02 Loyihalash
- 03 Materiallar
- 04 Detallar, tarmoqlar, sistemalar
- 05 Avtomatlashtirish
- 06 Ishlab chiqarish texnologiyasi. Qurilish texnologiyasi
- 07 Sinab ko'rish
- 08 Montaj, ishlatish, ta'mirlash
- 09 Rekonstruksiyalash va modernizatsiyalash

«4. Qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi» jonli tabiat qonunlarini qo'llaydigan, o'simlik va hayvonot olamini yoritadigan bilim sohasidir. Uning asosiy bo'linishlari quyidagicha:

- 40 Qishloq xo'jaligining tabiiy-ilmiy va texnikaviy asoslari
- 41/42 O'simlikshunoslik
- 43 O'rmon xo'jaligi
- 44 O'simlikni himoya qilish
- 45/46 Chorvachilik
- 47 Ovchilik xo'jaligi. Baliqchilik xo'jaligi
- 48 Veterinariya

«5. Sog'liqni saqlash. Meditsina fanlari» bo'limining asosiy bo'linishlari quyidagicha:

- 51 Sog'liqni saqlashning tashkil etilishi. Gigiena. Epidemiologiya
- 52 Umumiy patologiya. Meditsina virusologiyasi, mikrobiologiyasi va parazitologiyasi. Farmakologiya
- 53/57 Klinik meditsina
- 58 Meditsinaning amaliy tarmoqlari

«6/8. Ijtimoiy-gumanitar fanlar» bo'limi katta bo'limlardan biri bo'lib bu bo'limning asosiy bo'linishlari quyidagicha:

- 60 Umuman ijtimoiy fanlar
- 60.5 Sotsiologiya
- 60.6 Statistika
- 60.7 Demografiya
- 63 Tarix
- 65 Iqtisod. Iqtisodiy fanlar

- 66 Siyosat. Siyosiy fanlar
- 67 Davlat va huquq. Yuridik fanlar
- 70/79 Madaniyat.Fan. Maorif
- 80/84 Filologiya fanlari. Badiiy adabiyot
- 85 San'at
- 86 Din
- 87 Falsafa
- 88 Psixologiya

Ushbu bo'limda shuningdek ayrim bo'limlarga taalluqli maxsus namunaviy bo'linishlar ham mavjud.

«**9. Universal mazmundagi adabiyotlar**» bo'limining asosiy bo'linishlari quyidagicha.

- 91 Bibliografik qo'llanmalar
- 92 Ma'lumotnoma nashrlar
- 93 Seriyalar. To'plamlar
- 95 Serial nashrlar

Namunaviy bo'linishlar⁴³

Namunaviy bo'linish yordamchi jadvallarning bir bo'limi bo'lib, namunaviy bo'linishlar o'z navbatida Umumiy namunaviy bo'linishga (UNB); Hududiy namunaviy bo'linishga (HNB); Maxsus namunaviy bo'linishga (MNB); Sotsial tizimlar namunaviy bo'linishiga (STNB) ajratiladi.

Umumiy namunaviy bo'linishlarning jadvali tematik fan tarixi; ilmiy va madaniy aloqalar va formal-bibliografik qo'llanmalar, ma'ulmot nashrlari; to'plamlar va hokazo bo'linishlariga ega. UNB kiril alfavitining kichik harflari bilan belgilanadi. U asosiy takrorlanadigan bir xil tushunchalarni: nashrning shakli, turi, kimlar uchun mo'ljallangani va shu kabi ikkinchi darajali belgilarni aks ettirishda qo'llaniladi. Masalan:

1. « v » fanning falsafasi va uslubiyotlari (metodologiyasi) – har bir sohada fanning falsafasi va uslublari uchun qo'llaniladi.

Namunaviy bo'linishning mazmuni bilan asosiy bo'lim tushunchasi bir xil bo'lgan holda umumiy namunaviy bo'linish qo'llanilmaydi.

---

⁴³ O'zbekiston Respublikasining kutubxona - bibliografik klassifikatsiyasi: Ommaviy kutubxonalar uchun jadval. - T.: Istiqolol, 2003. - B. 16

Masalan: «88v — *Psixologiya falsafasi*» tushunchada, "v - fanning falsafasi" namunaviy bo'linish shu 87 falsafa bo'limida qo'llanishi mazmunan to'g'ri kelmaydi.

2. «v 6» *Izlanishning umummilliy usullari*

Masalan: 60.7 (5 O 'zb) v 6 «*O'zbekiston aholisini harakat shakllarini statistik usullar bilan izlanishi*» tushunchasi quyidagi indeks bilan ifodalanadi: 60.7 - *Демография*

(5 O'zb) - *O'zbekistonning ma'muriy bo'linishi*

« v 6» - *Izlanishning umummilliy usullari (UNB)*

3. « g » *fanning tarixi. Fan arboblari.*

Bu *UNB* ilmiy kashfiyotlar va ixtirolar tarixiga doir adabiyotlarini yoritish uchun har bir sohada qo'llaniladi.

22.6 g *Astronomiya tarixi*

Lekin, ma'lum mavzu uchun asosiy bo'limda mustaqil indeks mavjud bo'lsa, unda namunaviy bo'linish qo'llanilmaydi. Masalan:

74.03 *Xalq maorifining tarixi* indeksiga ham « g » - fanning tarixi tushunchasi qo'shilmaydi.

« g » *UNB* biror bo'limda ilm-fan arboblari to'qrisidagi adabiyotni ajratib ko'rsatishda keng qo'llaniladi. qaysi sohaga tegashli bo'lsa, shu bo'limning o'zida ko'zga ko'ringan arbobning familiyasi asosiy indeks bilan birga « g » ishorasi yoziladi. Masalan:

5g (5 O'zb) *Ibn Sino*

«5» *Meditsina* bu erda asosiy bo'lim indeksi « g » fan arbobi (*UNB*)

(5 O 'zb) *Markaziy Osiyo hududiy namunaviy bo'linishi.*

Boshqa misol: 22. 14 g (5 O 'zb) *Al - Xorazmiy*

3. «ya 7» - darslik, qo'llanma

«ya 7» *UNB* lar ichida kengroq ishlatiladi. Masalan:

Kutubxona kataloglari darsligi 78.37 ya73 indeksini oladi. Bu erda:

78.37 - *Kutubxona kataloglari*

ya 73 - *Oliy 'quv yurtlari uchun darslik* ekanini bildiradi.

Hududiy namunaviy bo'linishlar indekslanadigan mavzuning hududiy chegarasini aniqlash uchun qo'llaniladi. Hududiy namunaviy bo'linishning shartli belgisi sifatida kichik qavslar ichiga olingan 0 dan 9 gacha raqamlar hamda kiril alfavitining harflari qabul qilingan.

HNB jadvallarda yer yuzi hududi va ekvatoriyasiga mansub bo'lgan barcha joylar ko'rsatiladi. HNB jadvallarning deyarli barcha asosiy bo'linishlari fizik-geografik belgi bo'yicha ajratilgan: butun dunyo (Yer sharini, unda mavjud hamma narsalar bilan yerni anglatadi), dunyo qit'alari (quruqlik), Dunyo okeani, Dunyo qit'alari an'anaviy izchillikda - Evropa, Osiyo, Afrika, Amerika, Okeaniya bilan Avstraliya tarzida joylashtirilgan. HNB dunyoning hozirgi siyosiy xaritasini aks ettiradi. Kattaligi va ijtimoiy tuzumidan qat'iy nazar, hamma mamlakatlar nomlariga qarab dunyo qit'alari doirasida o'z nomlari alfaviti va hududiy bo'linishlari mamlakatlar doirasida o'z nomlarining alfaviti bo'yicha joylashgan.

(4) Evropa

(4 Avs) Avstraliya

(4 Alb) Albaniya

Ma'lumki, o'zbek xalqining avlod-ajdodlarini o'tmishi bilan bog'liq bo'lgan tarixiy davri Markaziy Osiyo tarkibida o'rganildi. Jadvallarda Osiyoning shartli belgisi (5) raqami bilan ko'rsatilsa, unga mamlakatlarni boshlang'ich harflarini ko'rsatish yo'li bilan kerakli indeks hosil qilinadi. Masalan: **(5 Irq) Iroq, (5 Ern) Eron, (5 Qoz) Qozo'iston** va h.k. shu qoidadan kelib chiqib O'zbekistonning hududiy belgisi **(5 O'zb)** deb yoziladi.

Maxsus namunaviy bo'linishlar jadvalning ayrim bo'limlari uchun mo'ljallangan. MNB lar bilim sohasini detallashtirish uchun ishlatiladi. Shartli belgisi defis – raqam bilan birga ishlatiladi. Bu namunaviy bo'linish jadvalning mo'ljallangan bo'limidagina qo'llaniladi, ammo boshqa bo'limlarda o'z ahamiyatini yo'qotadi.

Bu namunaviy bo'linish jadvalning mo'ljallangan bo'limidagina qo'llanilishi mumkin, ammo boshqa bo'limlarda o'z ahamiyatini yo'qotadi. Masalan, **O'simlikshunoslik** bo'limida qo'llaniladigan *-2 qishloq xo'jalik o'simliklarining turlari yoki gruppalarining biologiyasi*. Boshqa bo'limda, aytaylik, **46. Maxsus chorvachilik** bo'limida *-2 qishloq xo'jalik bo'limidagi mazmunini yo'qotadi va butunlay boshqacha nomlanib,*

-2 Qishloq x'jalik, chorvachilikning turlari yoki gruntlarining biologiyasi degan ma'noni anglatadi.

Indekslandigan asarning mazmunini yoritishda bir nechta namunaviy bo'linishlardan foydalanish zarur bo'lsa, ular quyidagi ketma-ketlik bilan belgilanadi: avvallo asosiy indeks, undan keyin

maxsus namunaviy bo‘linish, undan keyin hududiy namunaviy bo‘linish qo‘shiladi.

Masalan:

47.2 -4	<i>Baliqlarni boqish va saqlash tushunchasida</i>
47.2	<i>Baliqchilik</i>
- 4	<i>Boqish va saqlash</i> (MNB)

47.2 -4 (50‘zb)	O‘zbekistonda baliqlarni hovuz sharoitida boqish va saqlash
47.2	<i>Baliqchilik</i>
- 4	<i>Boqish va saqlash</i> (MNB)
(50‘zb)	<i>O‘zbekiston</i> (HNB)

Maxsus namunaviy bo‘linishlar asosiy jadvallarning faqat bir nechta bo‘limlari uchun ishlangan va faqat shu bo‘lim mazmunini yanada xususiy tushunchalar jihatidan kengaytirib ko‘rsatish uchun qo‘llanadi. MNB jadvalning quyidagi bo‘limlari uchun ishlangan:

Texnika bo‘limida 2 xil;

- **42 Maxsus o‘simlikshunoslik;**
- **46 Maxsus chorvachilik;**
- **63 Tarix;**
- **65. 2/4 Maxsus va sohali iqqisod;**
- **81 Tilshunoslik;**
- **84 Badiiy adabiyot** kabi bo‘limlarda maxsus namunaviy bo‘linishlar mavjud.

Sotsial tizimlarning namunaviy bo‘linishi sotsial tizimlarning belgisiga qarab hujjatlarni belgilash uchun mo‘ljallangan. STNB ning shartli belgisi arab raqamlari oldiga apostrof qo‘yilganidir.

Nazorat savollari:

1. «Kutubxona-bibliografik klassifikatsiya» (KBK) jadvalining asosiy vazifalari.
2. Maxsus namunaviy bo‘linishlar jadvalining maqsad va vazifasi.
3. Namunaviy bo‘linishlar jadvallariga xarakteristika bering.
4. Umumiy namunaviy bo‘linishlar nima?
5. Maxsus namunaviy bo‘linishlarning mohiyati nimadan iborat?
6. Sotsial tizimlarning namunaviy bo‘linishi xususiyatlari.

6-BOB. HUJJATLARNI SISTEMALASHGA QO‘YILADIGAN TALAB VA QOIDALAR

KBK indekslashi kutubxona fondlarini muntazam ravishda joy-joyiga qo‘yish uchun sistemali katalog va kartotekalar tashkil qilish hamda ularga alfavit-predmet ko‘rsatkichlar tuzish uchun qo‘llaniladi. KBK da indekslash uchun raqamli harfli belgilar qo‘llanadi. Arab raqamlaridan tashqari nuqta, qo‘shnuqta, defis, kichik qavs, egri chiziq ishlatiladi. Umumiy va hududiy namunaviy bo‘linishli jadvallarda kiril alfavitining kichik va bosh harflari qo‘llaniladi. Indekslish tizimida har bir belgi o‘z o‘rniga, vazifasiga va o‘zining ma’nosiga ega.

Hujjatlarni sistemalashga qo‘yiladigan talab va qoidalar:
Sistemalashdagi asosiy talablar:

1. Hujjatning asosiy mazmunini aniqlash. Bunda indekslanadigan mavzuning asosiy, xususiy mazmunini aniqlab, jadvalning qaysi bo‘limiga ajratishni bilganimizdan so‘ng, unga asosiy bo‘limning indeksini qo‘yamiz. Mavjud resursning janri, shakli yoki qaysi kitobxonga mo‘ljallanganligi keyinchalik hisobga olinadi. Masalan, "Kutubxonachilik ishi tarixi" kimga mo‘ljallanganligidan qat‘iy nazar birinchi navbatda, asosiy mazmuni bo‘yicha kutubxonachilik 78.33 bo‘limida yoritiladi. Keyinchalik bu kitob darslik ekanligini umumiy namunaviy bo‘linishdan foydalanib "ya73" oliy o‘quv yurtlari uchun darslik ekanligi ko‘rsatiladi, boshqacha qilib aytganda nashrning yo‘nalishi, kim uchun mo‘ljallanganligi belgilab qo‘yiladi. Bunda mazkur kitobning indeksi quyidagicha ifodalanadi: **78.33 ya73**

2. Hujjatning mazmuni boshqa bo‘limlar bilan chegaralanishiga qarab indekslash. Agar hujjat bir necha sohalarga taalluqli bo‘lsa, uning bitta asosiy bo‘limini aniqlab, boshqa bo‘limlar bilan chegarasini ajratib olish kerak bo‘ladi, chunki ana shunda ortiqcha takroriy aks ettirishga yo‘l qo‘yilmaydi. Bitta tushuncha boshqa sohada qo‘llaniladigan bo‘lsa, o‘sha qo‘llaniladigan bo‘limning indeksi asosiy bo‘lib xizmat qiladi yoki indekslanadigan mavzuning, predmetining aspektiga qarab (qaysi tarmoqda aks ettirilishiga) indeks tanlash ko‘zda tutilgan.

Masalan, *O‘lkashunoslikka, geografiyaga doir adabiyotlar* 26.89 indeksida masalan: "**O‘zbekiston bo‘ylab yo‘l ko‘rsatgich**" kitob 26.89 (50‘zb)+75.81(50‘zb) indeksini olsa, "O‘zbekiston iqqisodiy geografiyasi" kitobini asosiy indeksi "65.049(50‘zb)" Bo‘limida yoritiladi, ammo qo‘shimcha ravishda 26.89 O‘lkashunoslik bo‘limida ko‘rsatilmaydi, chunki bu kitobni asosiy mazmuni iqtisod sohasiga bag‘ishlangan. Lekin "Mamlakatlar va xalqlar" kitobida Afrika o‘lkasini

va tarixini o'rganadigan ma'lumotlar mavjud bo'lganligi uchun, uning indeksi ikkita bo'limda: 26.89(6) + 63.5(6) yoritiladi.

Adabiyotni hududiy jihatdan ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'lgan har bir bo'limda o'z o'lkasi (viloyat, shahar, tuman, qishloq) to'g'risidagi adabiyot uchun bo'limga ajratiladi. Shu narsani eslatib o'tish kerakki, o'lkashunoslik adabiyoti maxsus ajratilgan rubrikalardangina emas, balki tarmoq bo'limining tegishli kichik bo'limlarida ham yig'iladi. Masalan, Farg'ona haqida o'lkashunoslik adabiyoti 26.3 (5 O'zb-2 Far) indeksi ostida yig'iladi.

Kitoblar bilan bir qatorda maqolalar, qo'lyozma materiallari, fotosuratlar va shu kabilar aks ettirilgan o'lkashunoslik kartotekasi bo'lgan taqdirda sistemali katalogning maxsus bo'limchalarida maxsus umumiy xarakterdagi o'lkashunoslikka oid adabiyotnigina "Toshkent viloyatining qishloq xo'jaligi" va boshqa rubrikalar yig'ish mumkin, bunday hollarda sistemali katalogning o'lkashunoslik bo'limchalaridan o'lkashunoslik kartotekalarga albatta havola beriladi.

Oraliq xarakteriga ega bo'lgan fanlar talab ehtiyojlari sababli vujudga kelgan sohalarga qaraydi: chunonchi, astrofizika astranomiya, biofizika biologiyaga, ximiyaviy texnologiya texnika fanlari bo'limiga qaraydi. Ko'p tomlik kitoblar umumiy mazmuniga qarab sistemalashtiriladi, xarakterli sarlavhalarga ega va ular uchun qo'shimcha tavsiflar tuzilgan ayrim tomlar esa o'z mazmuniga muvofiq takroriy aks ettiriladi.

Olimlar, yozuvchilar, rassomlar, davlat va jamoat arboblari va shu kabilarning hayoti hamda faoliyatiga oid adabiyot klassifikatsiyaning tegishli tarmoq bo'limlariga qaraydi. Faoliyati ilm-fanning ko'pgina sohalari bilan bohliq bo'lgan ensiklopedist olimlar masalan: Ibn Sino, Umar Hayyom, Al-Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy va boshqalar haqidagi adabiyot 72.3 (5 O'zb) bo'limida yoritiladi.

Masalan, Mahmud Qoshg'ariy-tilshunos "*Devonu lug'atit turk*" asarini turkiy qavmlar etnografiyasi, tarixi, geografiyasi, etnogenezisini o'rganishdagi tarixiy ahamiyati **63.3(5 O'zb) 454** bo'limida qo'shimcha ravishda ko'rsatiladi. Shu bilan birga ayrim fan sohasining tarixiga doir kitoblar shu sohaning o'z indeksini oladi va "g" fan tarixi (UNB) bilan yoziladi. Masalan: Ximiya fanining tarixi 24 g, "*Mendeleevning davriy sistemasi*" **24 g Mendeleev** indeksini oladi.

Abu Ali Ibn Sinoning "Tib qonunlari" asari **5g Ibn Sino** indeksini oladi. Lekin Abu Ali Ibn Sinoning "*Kitob ash shifo*" falsafiy

entsiklopediyasida falsafa, logika va boshqa aniq fanlarga doir masalalar yoritilganligi uchun bu asarning to'la indeksi

72.3(5O'zb) +87.3(5 O'zb) g Ibn Sino

Ko'p qirrali olimlarning ilm-fanning faqat bir sohasidagi faoliyatiga oid kitoblari klassifikatsiyasining tegishli bo'limchalarida aks ettiriladi. Chunonchi A.Navoiy she'riyati to'g'risidagi tadqiqot adabiyotshunoslikning kichik bo'limiga kiritilishi lozim. Mabodo shaxs faoliyatining turli sohalarda o'zini namoyon etgan bo'lsa, u vaqtda uning haqidagi adabiyot uchun asosiy o'rin ushbu shaxs asosan bog'liq bo'lgan yoki u eng ko'p mashhur bo'lib kelgan faoliyat turi ko'rsatilgan kichik bo'limda beriladi. Masalan: Leonardo de Vinchi to'g'risidagi adabiyot uchun asosiy o'rin "85.143(3) chet mamlakatlarning rassomlik san'ati" indeksi bo'ladi.

Ba'zan kitoblarda shaxs faoliyatining ayrim tomoni yoritiladi. Bu esa uning biografiyasi fakti sifatidagina qiziqish tug'diradi. Bunday xarakterdagi kitoblar mazkur shaxs to'g'risidagi adabiyot yig'ilgan asosiy bo'lim indeksini oladi.

Hujjatlarni sistemalashtirish - hujjatning mazmuni va boshqa belgilariga qarab kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi bo'lim va bo'limchalari bo'yicha taqsimlashdir. Sistemalashda hujjatlarga bir xil yondoshishni ta'minlash va bir qarorga kelishda xilma-xillikni soqit etish uchun sistemalashtirish maxsus ishlab chiqilgan qoidalar, nizomlar, asosida o'tkazilib u **umumiy** va **xususiy** uslublarga bo'linadi.

Sistemlashtirish uslublarining vazifasi iste'molchiga axborot-kutubxona muassasasi fondini maqsadga muvofiq bir xilda ifodalanishini ta'minlash va ularni tokchalariga qo'yib chiqish sistemali katalog va kartotekalarga taqsimlashdan iborat.

Sistemalashning **umumiy uslublari** deb hujjatni hamma sohalari bo'yicha sistemalashtirishdan talab etiladigan qoida va usullarga aytiladi.

Xususiy uslublar – bilimning muayyan sohasini sistemalashtirishdagi talab va qoidalarga aytiladi. Xususiy uslublar umumiy uslublar asosida tuziladi.

Umumiy uslublarni bilish hujjatlarning sistemalashtirish jarayonini tartibga soladi va osonlashtiradi.

Nazorat savollari:

1. Hujjatlarni sistemalashga qo'yiladigan talab va qoidalar

2. Hujjatning asosiy mazmunini aniqlash
3. Hujjatning mazmuni boshqa bo‘limlar bilan chegaralanishiga qarab indekslash.
4. Sistemlashtirish uslublarining vazifasi
5. Sistemalashning umumiy usublari nima
6. Xususiy uslubga xarakteristika bering

7-BOB. SISTEMALASHTIRISH JARAYONLARI. INDEKSLASH

Sistemalashtirish ishini har tomonlama o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, u o‘zaro bog‘liq bo‘lgan jarayon va ishlar sistemasidan iboratdir. Shuningdek, har bir jarayon o‘zining xususiy vazifalariga bo‘linib, aniq natijalar bilan tugallanadi. Sistemalashtirishni shunday tushunish, sistema ishining aniq xarakterini belgilashga imkon beradi. Bu esa oldiga qo‘yilgan vazifalarni sifatli hal qilishni ta‘minlaydi.

Sistemalashtirishda kutubxonachi barcha ma‘lumotlarni albatta sistemaga solingan hujjatning o‘zidan oladi, shuning uchun hujjatni o‘zini ko‘rmay turib sistemalashtirib bo‘lmaydi.

Sistemlashtirishning umumiy usullari quyidagi aniq jarayonlardan iborat:

1. Sistemalashtirish obyekti hisoblangan hujjatlarni tahlil qilishdan;
2. Klassifikatsiya qarorini qabul qilishdan;
3. Sistemali katalogni APK ga predmet rubrikalarini tuzishdan;
4. APKning predmet rubrikalari va klassifikatsiya indekslarini tahrir qilishdan;
5. Klassifikatsiya qarorini rasmiylashtirishdan iborat.

Birinchi jarayon - hujjatni tahlil qilish, u bilan tanishib chiqish va mazkur hujjatning klassifikatsiya belgilarini ko‘rsatish va baholashdan iboratdir. hujjatni tahlil qilish bosqichi eng muhim va mas‘uliyatli bosqich bo‘lib, uni tahlil qilish uchun esa asar bilan batafsil tanishib chiqish kerak. Kitob bilan tanishishda titul varag‘idagi ma‘lumotlar yaxshi natija beradi. Garchi bu ma‘lumotlar sistemalashtirish uchun yetarli bo‘lmasada, ammo asos bo‘lib xizmat qiladi. Tabiiyki sistemalovchini e‘tibori kitobning sarlavhasiga qaratiladi. Chunki bir xil nashrlar asosiy sarlavhasining o‘zi ham kitobning asosiy mazmunini yoritib berishi mumkin.

Masalan: Yangi tarix
Tabiatshunoslik
Fizika kursi va shu kabilar

Sarlavhaga taalluqli ma'lumotlar kitobning mazmuni, uning qanday kitobxonlarga mo'ljallanganligi haqida dastlabki umumiy tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Sarlavhalar goho bir qarashda kitob mazmunini ochib bermaydi. Masalan: "Yechilgan jumboq" yoki "Ertadan kechgacha" (Tabiat mo'jizalariga bag'ishlangan) kitoblari va boshqalar. Bunday sarlavhalar asosan kitobxonning diqqatini jalb qilish va ularni qiziqtirish maqsadida qo'yilgan. So'nggi yillardagi axborot ma'lumotlarini tadqiq qilish shuni ko'rsatadiki, ko'pincha ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan maqolalarning sarlavhalari mazmuni bilan go'yo teskari proporsional bo'lib qolmoqda. Shuningdek ilmiy ommabop kitoblarning, monografiyalarning sarlavhalari ham umumlashtirilganligi uchun asarning mazmunini tezda sarlavhadan aniqlab olish qiyin.

Kitob xarakteristikasini belgilashda kitobni chop etgan nashriyotining qaysi sohaga ixtisoslashganligining ham ahamiyati bor. Masalan: "O'qituvchi" nashriyoti, "Fan", G'ofur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot va san'at nashriyotlari ma'lum yo'nalishdagi adabiyotlarni chop etishga ixtisoslashtirilgan.

Kitobning so'z boshi va nashriyot annotatsiyasi, annotatsiya qilingan katalog kartochka maketi, kitobning mavzusi va qanday kitobxonlarga mo'ljallanganligini ochib beruvchi axborotlar qimmatli ma'lumotlar hisoblanadi. Kitobning mundariyasi, ba'zan esa kirish qismi, xotima, ilova, adabiyotlar ro'yxati ham kitobning mazmunini yoritishda zarur manbalardan bo'lib xizmat qiladi.

Kitobning mazmuni haqida aytib o'tilgan ma'lumotlar dastlabki umumiy tushuncha beradi. Kutubxonachi bularni hammasini tahlil qilish asosidagina uzil-kesil xulosaga keladi. Sistemalovchi nashrning mazmuni bilan tanishish, predmetni asosiy mavzusini, asosiy sohasini, tadbiq qilish sohasini, vazifasi va kitobxonlar uchun maqsadi va g'oyaviy yo'nalishini quyidagilarni aniqlab beradi. Shunday qilib, hujjatni tahlil qilish natijasi o'laroq erkin usulda dastlabki klassifikatsiya xulosalari shakllandi.

Vazifa - erkin og'zaki usulda dastlabki klassifikatsiya xulosasini ifodalash.

Bosqichlari:

- a) Hujjat bilan bevosita tanishmoq;

- b) Klassifikatsiya belgilarini aniqlash;
- v) Klassifikatsiya belgilarini baholash, yetakchi belgilarni ajratish;

g) Dastlabki klassifikatsiya qarorini ta'riflash. Sistemalovchi bibliografik tavsiflar bilan emas bevosita hujjat bilan ishlaydi. Ba'zan ko'rsatilgan yordamchi qo'llanma va qoidalar bilan birga, hujjat o'rnida chet tilda yozilgan referatdan foydalanish mumkin.

Hujjat bilan tanishish, ya'ni hujjatlarning ma'lum turlari xususiyatlarini hisobga olishda maxsus dastur bo'yicha olib borilgani foydalidir. Shunday qilinmasa hujjatning ba'zi zarur xususiyatlarini tasodifan tushirib qoldirish mumkin. Sistemalovchi kitobning qayta nashr etilgan yoki etilmaganligi to'g'risidagi ma'lumotga e'tibor beradi.

Ro'yxatga kiritilgan manbalar va adabiyot sistemalovchiga kitobni kiritish lozim bo'lgan bilim tarmog'i haqidagi qarorlarining to'g'ri yoki noto'g'riligini tekshirish imkonini beradi. Bunda kitobda berilgan klassifikatsiya indekslarini e'tibor bilan tekshirib chiqadi. Agar ular mazkur axborot-kutubxona muassasasida qabul qilingan jadvallar bo'yicha qo'yib chiqilgan bo'lsa, sistemalovchi ulardan klassifikatsiya qarorini qabul qilish jarayonida foydalanishi mumkin.

Boshqa klassifikatsiya jadvali bo'yicha ko'rsatilgan indeksdan, kerakli axborot ma'lumotlarni olishda qo'shimcha manba sifatida foydalanadi. Tahlil qilish jarayonida klassifikatsiya jadvallaridan, axborot fondidan, alfavit va sistemali kataloglardan foydalanadi. Zarur bo'lganda sistemalovchi maslahatchiga murojaat qilishi mumkin.

Sistemalovchi nashrning mazmuni bilan tanishib chiqqach quyidagilarni aniqlab beradi: predmetning asosiy mavzuini, predmetni o'rganish nuqtai nazarini, bilim sohasini, predmetni foydalanish va tadbiiq qilish sohasini, vazifasi hamda kitobxonlar uchun maqsadi, hujjatning g'oyaviy yo'nalishini ko'rsatib beradi.

Sistemalovchi aniqlagan klassifikatsiya belgilarini uning ahamiyatiga qarab bir sistemaga soladi. Birinchi o'ringa hujjatning mazmunini ifodalab beruvchi asosiy belgini qo'yadi. Jarayon quyidagi dastlabki klassifikatsiya qarori erkin, og'zaki shaklda ifodalanadi. Hujjatlarni sistemalashtirish mutaxassislarini amaliy malakaga ega bo'lishlarini talab etadi. Dastlab hajmi katta va mavzusi murakkab kitoblar bilan tanishish ko'p vaqt sarflashni talab qiladi.

Xilma-xil mavzudagi kitoblarning mazmuni bilan doimiy ravishda tanishib borgan sistemalovchi mutaxassislar ma'lumot nashrlardan, entsiklopediyalardan, lug'atlardan keng foydalanishi zarur. Shu sababli

sistemalovchilar yetarlicha keng ilmiy, ma'naviy saviyaga ega bo'lishi, vaqtli matbuotda yoritilib turadigan yangi ilmiy ma'lumotlar bilan qiziqishi, ijtimoiy hayot, fan va texnika, adabiyot hamda san'at sohasidagi so'nggi yangiliklardan xabardor bo'lib borishi lozim. Hujjatlar har tomonlama va batafsil tahlil qilinganidan keyingina sistemalashning ikkinchi jarayoniga o'tishi mumkin.

Ikkinchi jarayon — klassifikatsiya qarorni qabul qilishdan hamda dastlabki klassifikatsiya qarorini klassifikatsiya indekslarga aylantirishdan iborat.

Zarur klassifikatsiya indekslarini qidirish kutubxonada qabul qilingan klassifikatsiya jadvallari asosida olib boriladi.

Sistemalovchi indekslash ishi bilan shug'ullanganda klassifikatsiyani xizmat jadvalidan uslubiy apparatdan va APK (Alfavit predmet ko'rsatkichi) dan foydalanadi.

Markazlashtirilgan klassifikatsiya indeksleri bo'lmagan holda bu jarayon quyidagi bosqichlardan:

a) Zarur indekslarni saqlab qolish;

b) Tayyor uslubiy qarorlardan foydalanish, uslubiy apparatga murojaat qilish;

v) To'liq indeks tuzishdan iborat bo'ladi.

Indekslni qidirishni ikki usul bilan bajarish mumkin: dastlabki qarorni klassifikatsiya jadvallari (Bosqichma-bosqich chuqurlashtirish yo'li) bilan, muntazam solishtirish yo'li, yoki APK jadvallari bo'yicha jadvallarda asosiy jadvalardan foydalanish yo'li bilan APK indekslni to'g'ridan-to'g'ri (jadvallarga solishtirmasdan) foydalanish qat'iy taqiqlanadi. Chunki bu uslubiy xatolarga yo'l qo'yishga olib keladi (bunda sistemalovchi o'zini uslubiy apparat jadvalaridan butunlay ajratib qo'yadi). Birinchi usulda sistemalovchi birinchi asosiy bo'limlarga murojaat qiladi va eng qulay yoki ma'qul bo'linmani tanlaydi.

Shundan keyin uning ichidagi bo'limchalar bilan tanishib chiqadi. Ba'zan esa boshqa qidirish (yoki tekshirish)ning xoxlagan bosqichida oldingi bosqichlariga qaytish mumkin. Birinchi usulda sistemalovchi jadvallarni tez o'rganib oladi, ularning ichki tuzilishini anglaydi. Shu bois usulni qo'llash, zamonaviy jadvallar bilan ishlashda juda ma'quldir.

Kitoblardagi klassifikatsiyalangan indekslarga tanqidiy yondoshish lozim, chunki ularni jadvallar bo'yicha tekshirib chiqish zarur bo'ladi. Sistemalovchining dastlabki xulosasi va kitobdagi indeks orasida tafovut yuzaga kelganda qayta tahlil qilish lozim. Ko'pincha kitobdagi maketda

sistemalovchi topgan, to'ldirilgan klassifikatsiya belgilari ko'rsatilmay qolib ketadi. Masalan: "lug'at" yoki "darslik" kabi tushunchalarga namunaviy belgilar qo'yilmagan bo'lishi mumkin. Ularni indeksda shunday aks ettirish kerakki, foydalanib turilgan jadvallardan tekshirib chiqilgandan so'ng namunaviy bo'linishning ishlatilishi ma'lum bo'lsa, bunday holda namunaviy belgini ham qo'yish kerak bo'ladi. Misol: "Kutubxona kataloglari" kitobning maketida "78.37" indeks yoziladi. Bu misolda "Talabalar uchun darslik ya 73" namunaviy belgi kutubxonachi tomonidan aniqlab yoziladi.

Qaror qabul qilish jarayonida hujjatni asosiy bo'limdagi indeksi, boshqa bo'limlar bilan chegaralanishi yoki bog'lanishi, namunaviy bo'linishlardan kerakli darajada foydalanishga e'tibor qaratiladi.

Jarayonning natijasi quyidagicha to'liq indeks bir yoki bir necha indekslardan tuzilishi mumkin. Asosiy bo'lim indeksni tanlashga alohida ahamiyat beriladi, chunki u fanlarni sistemali joylashganda kitobni fondga saqianadigan joyini aniqlab beradi.

Uchinchi jarayon — Alfavit predmet ko'rsatkich (APK) ning predmet ruknini tuzish va rasmiylashtirish.

Qabul qilingan klassifikatsiya qarori asosida APK predmet ruknini tuzish va rasmiylashtirish, bu ish jarayonida tasdiqlangan klassifikatsiya qarori bilan muvofiqlashgan to'liq indeksda qayd etilgan predmet rukni alfavit-predmet ko'rsatkichini tuzish va rasmiylashdan iboratdir.

Predmet ruknini tuzish va shakllantirish uchun klassifikatsiya jadvalining atamaları ishlatiladi. Atamalarni o'zaro bog'liq usul - zanjirli uslub usulida tuzish maqsadga muvofiqdir. Predmet rukni alfavit-predmet ko'rsatkichini tuzish va rasmiylashtirish ijodiy jarayondir.

APK sistemali katalogning mazmuniga muvofiq tuziladi, ya'ni ko'rsatkich adabiyot mavjud bo'lgan barcha tushunchalarni o'z ichiga olishi kerak. APK birinchi bosqichdayoq to'ldiriladi, so'ngra faqat yangi mavzu bo'yicha predmet ruknini o'ziga qo'shadi.

APKda bilimning etakchi tarmoqlari shu sohaga oid tushunchalar hamda o'rganadigan asosiy obyekt bo'lib qolgan predmetlarning nomlari umumiy alfavit tartibida keltiriladi.

Allergiya	52.5
Alpinizm	75.82
Alfavit katalogi	78.37
Amortizatorlar	34.448
Anabioz	28.081.2
Konstruktiv	22.12

Kimyoviy	24.4
Matematik	22.16

Ko'rsatkichning har bir rukni alohida kartochkaga yozib qo'yiladi, chunki kartochkalar katalog qutichalarda alfavit tartibida joylashtirilgan vaqtda ko'rsatkichning kartochkali shakli juda qulay bo'ladi.

Alfavit - predmet ko'rsatkichning asosiy vazifasi - kitobxonga sistemali katalogdan foydalanishda so'roq qo'llanmasi sifatida xizmat qilishdir.

To'rtinchi jarayon - klassifikatsiya indekslarini tahrir qilish jarayoni predmet rukni APK ning sifatini yaxshilash, pirovard natijada - kitobxonlarga xizmat qilishni yaxshilash demakdir. Tahrir qilishni tashkil etish masalalarini muntazam olib borish zarur. Uning predmeti va texnologiyasi kuzatib boriladi.

Tahrir qilish jarayoni turlicha bo'ladi, chunki u kutubxonadagi sistemalovchilarning soniga, yangi olingan kitoblar hajmiga, ularni ishlash sharoitiga bog'liq. Katta bo'lmagan kutubxonada bitta sistemalovchi bo'lsa tahrir qilish ham uning zimmasiga yuklatiladi.

O'z mazmuniga qarab tahrir qilish texnikaviy hamda uslubiy bo'lishi mumkin. Texnikaviy nazoratli tahrir qilishning maqsadi klassifikatsiya indekslarini yozish va shakllantirishda xatolarni yo'qotishdan iborat. Bu ish har bir kutubxonada to'liq olib borilishi kerak. Klassifikatsiya qarorini chiqarish jarayonida yangi xodimlarni ham o'rgatish jarayoniga jalb qilib turish shart.

Albatta texnik tahrir qilish jarayonida muayyan uslubiy, sifati past xatolar uchrab turadi. Ular tezda topiladi va tuzatiladi.

Uslubiy sistemalash hujjatni chuqur tahrir qilishni taqozo etadi va tanlab olib bajariladi. Tegishli jarayonda uslubiy tahrir qilish dasturiga ega bo'lish maqsadga muvofiq. Bu esa sohali, sohalararo yig'ma kompleks muammolarni va uslubiy mazmunga ega bo'lgan alohida masalarii o'z ichiga olishi mumkin. Masalan, sistemali katalogda bir necha marta aks etishi, sistemali katalogda hududiy belgilarni aks etishi va boshqalar.

Tahrir qilishning ko'p usul va yo'llari ma'lum. Masalan, ko'pgina xatolar indeksni o'qish jarayonida topiladi.

Beshinchi jarayon - klassifikatsiya qarorini rasmiylashtirish. Bu jarayon kartochkalarga to'liq indeks va katalog indekslarini qo'yib chiqishni o'z ichiga oladigan texnik jarayondir.

Kutubxonachi kitoblarni tokchalarga sistemali joylashtirganda va sistemali katalogdagi o'rnini belgilashda qo'yilgan indeksga moslaydi.

Indekslar vazifasi jihatidan quyidagilarga ajratiladi:

- a) to'liq indeks
- b) katalog indeks
- c) shifr indeks

To'liq indeks kitobni boshqa bo'limlar bilan bog'lanishini (shartli belgilar ishorasi orqali) ko'rsatadi. Agar resurs bir necha bo'limda yoritiladigan bo'lsa, uning to'liq indeksi (+) ishorasi bilan birlashtirilgan ana shu barcha bo'linmalarning indekslarini o'z ichiga olgan bo'ladi. Birinchi o'rinda resursning asosiy mazmunini yoritadigan va resursning tokchadagi o'rniga muvofiq keladigan indeks qo'yiladi, qolgan indekslar ularning son qiymatiga mos izchillikda joylashtiriladi.

Bu indeksda birinchi o'rinda indeksning o'zi 1-to'liq tavsif kartochkani katalog indeksida ham yoziladi. Kataloglarda boshqa qo'shish (+) bilan yozilgan indekslar qo'shimcha bo'limlarda qo'shimcha kartochkalar yordamida yoritiladi. Bu esa qo'shimcha kartochkadagi tavsifga to'la muvofiq keladi. Bu erda qo'shimcha tavsif va qo'shimcha kartochkani farqlash kerak. Qo'shimcha tavsif alfavit katalogida qo'shimcha muallifga, sarlavhaga va hokazolarga tuziladi. Qo'shimcha kartochka esa sistemali katalogda qo'llaniladi. Qo'shimcha kartochkada tavsif o'zgarmsdan faqat katalog indeksi o'zgaradi va indeks kartochkaning sistemali katalogdagi o'rnini belgilaydi.

To'liq indeks ma'lumot xarakteriga ega bo'lib, undan muayyan resursning tavsifi yozilgan barcha kartochkalarni topish lozim bo'lgan hollarda (masalan tuzatish, kiritish yoki ularni keyinroq bosilib chiqqan resurs tavsifi bilan almashtirish uchun) foydalaniladi. Shu sababli to'liq indeks faqat asosiy kartochkani o'ng tomondagi pastki burchakda shuningdek, alfavit katalogi asosiy kartochkasining old tomonida ko'rsatiladi. To'liq indeks resursning o'zida ko'rsatilishi shart emas, lekin ba'zi bir kutubxonalarda to'liq indeks titul varag'iining orqasida qayd etiladi.

Kartochkaning pastdan uch satr tagiga to'liq indeksni yozish tavsiya etilmaydi, sababi u kitobxonga yaqqol ko'rinadigan joyda bo'lishi lozim. Agar bibliografik yozuv kartochkada bir necha satrni tashkil qilsa, to'liq indeksni odatdagidan ko'ra yuqoriroqqa yozish mumkin. Ammo bibliografik yozuvning so'nggi satri bilan to'liq indeks orasida bir satrga teng ochiq joy qolishi kerak. Katalog kartochkalarini qo'shimcha kartochkalarga qo'lda rasmiylashtirayotganda to'liq indeks qo'yilmaydi. Ammo kartochkalar nusxasini ko'paytirish zarur bo'lib qolganda esa

barcha yo'llar bilan alfavit va sistemali kataloglar uchun hamma kartochkalarda to'liq indeksni saqlab qolish maqsadga muvofiqdir.

Resursni katalogda aks ettirish haqidagi qarori resursning to'liq indeksida ifodalanadi, shuning uchun to'liq namunaviy bo'linishlarni qo'llanishiga ham e'tibor berish kerak. Resursning mazmuniga mos keladigan namunaviy bo'linish tartib bo'yicha birinchi indeksda yoziladi. Shu tufayli indekslash jarayoni to'liq indeks yozishdan boshlanadi, keyingi indeks katalog indeksi bo'lib hisoblanadi.

Katalog indeksi kartochkani katalogdagi o'rnini ko'rsatadi va kartochkaning chap tomonidagi pastki burchagiga yoziladi. Bu indeks asosiy kartochkada birinchi bo'lib yozilgan indeks bilan bir xil yoziladi.

Qo'shimcha kartochkalardagi tavsiflar ham asosiy kartochkadagi tavsifga muvofiq keladi, lekin katalog indeksi o'zgarib boradi. Har bir kartochka qaysi katalog bo'limi uchun mo'ljallangan bo'lsa, katalog bo'limi uchun o'sha bo'limning indeksi yoziladi.

Resursni takroriy aks ettirish shart bo'lmaganda to'liq indeks bilan katalog indeksi bir xil keladi.

Ko'rib chiqqan to'liq indeks va katalog indekslaridan keyin 3 shifr indeksini aniqlab olamiz.

3-shifr indeks yoki tokcha indeksi resursni tokchalarga joylashtirilishi lozim bo'lgan bo'limni bildiradi. Shifr indeksi 2 qismdan iborat - bo'lim indeksi va avtor (muallif) belgisidan. Avtor belgisi avtor jadvallariga muvofiq familiyasining dastlabki bo'g'inlari yoki sarlavhaning birinchi so'zi bilan belgilanadi. Avtor belgilari resurslarning bir bo'lim ichiga alfavit tartibida joylashtirishni osonlashtiradi. Shifr indeksi kitobni muqovasida, titul varag'ida hamda mazkur resursning tavsifi berilgan kartochkalarining chap tomonidagi yuqori burchagiga qo'yiladi. Shifr indeksi resurs bo'limda yoritilishidan qat'iy nazar, doimo o'zgartirilmay bir xil yoziladi, demak katalog indeksining o'zgarib borishi shifr indeksiga ta'sir qilmaydi, chunki shifr indeksi kartochkaning katalogdagi o'rnini bildiruvchi ko'rsatkich bo'lib xizmat qila olmaydi. Kartochka sistemali katalogni qaysi bo'limida qo'yilishidan qat'iy nazar uning shifri o'zgarmaydi. Bu esa resursni tokchalardan tezda topib olish imkonini beradi, chunki resursning hamma nusxalari tokchanning bir joyiga qo'yiladi. Shu bois kitobxon va kutubxonachi doimo kitobni bitta shifri bo'yicha izlaydi va uni tez fursatda topib oladi.

Resursni takror aks ettirish zarurati bo'lmaganda to'liq indeks, katalog va shifr indeksi bir xil bo'ladi. Asosiy kartochkada shifr indeksi

bilan katalog indeksi ba'zida to'la mos kelmasligi mumkin, chunki katalogda tushunchalar kengroq yoritiladi, tokchada esa unchalik katta ruknlar bo'lmaydi.

Asosiy kartochka

87.60	Ahmadov M.A.
N 53	Ma'naviy taraqqiyot va oila tarbiyasi [Matn]/ M.A.
	Ahmadov; Mas'ul muharrir T.Usmonov.- T.: Abdulla
	Qodiriy nom. xalq merosi nashriyoti, 2021.-190 b.
87.60	87.60+74.9

Qo'shimcha kartochka

87.60	Ahmadov M.A.
N 53	Ma'naviy taraqqiyot va oila tarbiyasi [Matn]/ M.A.
	Ahmadov; Mas'ul muharrir T.Usmonov.- T.: Abdulla
	Qodiriy nom. xalq merosi nashriyoti, 2021.-190 b.
74.9	87.60+74.9

Nazorat savollari:

1. Sistemlashtirishning umumiy usullari qanday jarayonlardan iborat
2. Birinchi jarayonning bosqichlarini keltiring.
3. Alfavit - predmet ko'rsatkichning asosiy vazifasi.
4. Indekslar vazifasi jihatidan turlari
5. To'liq indeksga xarakteristika
6. Katalog indeksi vazifasi
7. Shifr indeksi turlari

8-BOB. UNIVERSAL O‘NLIK KLASSIFIKATSIYA JADVALINING YARATILISH TARIXI

AQShda 1876 yilda «O‘nlik klassifikatsiya» (O‘K) kutubxona bibliografik amaliyotida yirik hodisa bo‘lgan sistemaning birinchi nashri e‘lon qilindi. O‘nlik Klassifikatsiyaning tuzuvchisi yirik kutubxonashunos M.Dyui (1851-1931) edi.

Melvil Dyui (1851-1931)

Melvil Dyui (1851-1931) - O‘nlik Klassifikatsiya muallifi. AQSh ning ko‘zga ko‘ringan kutubxonashunos olimlaridan biri. Melvil Dyui ishtirokida Kolumbiya universitetida birinchi kutubxonachilik maktabi tashkil etildi. Keyinchalik P. Otle va A. Lafonten Dyui klassifikatsiyasini takomillashtirib Universal O‘nlik klassifikatsiyani yaratdilar. 1876 yil Filodelfiyada Dyui tashabbusi bilan kutubxonachilarni konferensiyasi tashkil etiladi.

Dyui institut bilimlar majmuini 10 qismga bo‘lgan. Klassifikatsiya nomini shundan olgan bo‘lib, u asosiy bo‘limlarini quyidagi tartibda joylashtirgan:

Umumiy asarlar
Falsafa
Din
Sotsiologiya
Tilshunoslik
Tabiiy fanlar
Amaliy fanlar
Nafis san‘at

Asosiy 10 ta bo‘limning har biri klassifikatsiyalashning ikkinchi qismini tashkil qilib, yana u 10 ga bo‘linidi; 2-bosqichning har bir bo‘limi o‘z navbatida yana 10 ta bo‘linmaga bo‘linadi. Bo‘limlarni bo‘lishning o‘nlik printsipini Dyui nashr etmagan biroq, u buni ilk bor ana shunday ko‘lamda va izchillikda qo‘llagan. Dyuining xizmati o‘nlik

indekslarni kashf etganligidir. O'nlik Klassifikatsiyaning asosiy qatorlari va undan keyingi bo'linmalari quyidagi ko'rinishga egadir.

000	Umumiy asarlar
100	Falsafa
200	Din
300	Sotsiologiya
400	Tilshunoslik
500	Tabiiy fanlar
600	Amaliy fanlar
700	Nafis san'at
800	Adabiyot
900	Tarix

O'z navbatida har bir bo'lim quyidagicha bo'lingan. Masalan:

500	Tabiiy fanlar
510	Matematika
520	Astronomiya
530	Fizika
540	Ximiya
550	Geologiya
560	Pomontologiya
570	Biologiya
580	Botanika
590	Zoologiya

LA CLASSIFICATION DÉCIMALE						
INDICES COMPOSÉS DÉTAILLANT L'ANALYSE CLASSIFICATRICE						
MATÉRIEL [0/9]	RELATION	LIENS (-)	TEMPS	FORME (-)	LANGUE =	
0 GÉNÉRALITÉ	0 GÉNÉRALITÉ	(4) EUROPE	*11 - de 1600 à 1700	(01) THÉORIE DE	=	
1	1	(48) ANGLETERRE	*12 - de 1700 à 1800	(02) PRATIQUE DE	= 2 ANGLAIS	
2	2	(63) ALLEMAGNE	*13 - de 1700 à 1800	(03) ANCIENNE DE	= 3 ALLEMAND	
3	3	(66) SUISSE	*14 - de 1700 à 1800	(04) MODERNE DE	= 4 FRANÇAIS	
4	4	(63) ITALIE	*15 - de 1800 à 1850	(04) MODERNE DE	= 5 ITALIEN	
5 SCIENCES NATURELLES	5 SCIENCES NATURELLES	(5) AFRIQUE	*16 - de 1850 à 1900	(05)	= 6 ESPAGNOL	
6 SCIENCES HUMAINES	6 SCIENCES HUMAINES	(6) ASIATIQUE	*17 - de 1700 à 1800	(06)	= 7 LATIN	
7 BEAUX-ARTS	7 BEAUX-ARTS	(8) AMÉRIQUE DU NORD	*18 - de 1800 à 1850	(07)	= 8 GREC	
8 LITTÉRATURE	8 LITTÉRATURE	(8) AMÉRIQUE DU SUD	*19 - de 1800 à 1850	(08)	...	
9 MÉTIERS & MANÈGES	9 MÉTIERS & MANÈGES	(9) Océanie		(09)	...	
7. ART	8 LITTÉRATURE	(44) FRANCE	*17 XVIII^eS.	(04) CONFÉRENCE	= 5 ITALIEN	

Soit: 7 LES ARTS
 :8 Dans une RAPPORT avec la LITTÉRATURE
 (44) EN FRANCE
 * 17e Au XVIIIe SIÈCLE
 (04) CONFÉRENCE
 = 5 EN ITALIEN

7 : 8 (44) * 17e (04) = 5.

DISPOSITION DANS LES FICHES.

A. Pour le classement PRINCIPAL 8:7

B. Pour le classement COMPLÉMENTAIRE

8:8 (44) * 17e (04) = 5

4-rasm. Fransuz tilida UO'Kni indeksini shakllantirish sxemasi⁴⁴

O'nlik indekslar klassifikatsiyalash sistemaning oson egallanishini ta'minlaydigan, ular kengayadigan, sistemadan fond hajmi turlicha kutubxonalarda differentsiiallashgan holda foydalanish imkonini beradi. Aynan mana shular, O'nlik Klassifikatsiyaniig keng tarqalishiga olib keldi. Biroq, Dyui o'nlik printsipini rasman qo'llagan, bu klassifikatsiyaning sun'iyiligini, doilmiyiligini yanada chuqurlashtirdi. Masalan, «400 Tilshunoslik» va «800 Adabiyot» bo'limlarida u alohida til, hamda alohida adabiyotlarni ajratgan. U shunga muvofiq, 490 va 890 indekslariga yetgach, ikkinchi bosqich bo'linishlari nihoyasiga yetgach, u bir rubrikalarni «kichik tillar» va «kichik adabiyotlar» deb atadi, hamda tillar va adabiyotlarni endi klassifikatsiyaning uchinchi bosqichida ajratishda taklif qildi. O'nlik Klassifikatsiyada bunday misollar talaygina.

O'nlik Klassifikatsiya sanab o'tiladigan klassifikatsiyalash tipiga kiradi. Dyui standart tugallanma printsipini kiritdi, ya'ni bir xil belgilarga muvofiq ajratilgan turli bo'limlarning bo'linmalariga indekslarning bir xil tugallanmasini kiritdi⁴⁵. Masalan, lug'atlarning

⁴⁴ Пояснительная схема формирования индекса Универсальной десятичной классификации на французском языке, 1920 г. Универсальная десятичная классификация - https://ru.qaz.wiki/wiki/Universal_Decimal_Classification

⁴⁵ Introduction to Library and Information Science//en.wikibooks.org. -2015.-p.83

indeksi doimo 03, vaqtli nashrlarniki 05 da tugaydi. Misollardan ko‘rinib turibdiki, indeks bir raqam yoki ikki belgili raqam bilan ifodalanishi kerak bo‘lganda Dyui uni 3 raqamiga aylantirish uchun 0 yoki 00 qo‘shgan. Masalan, 5 o‘rniga 500, 51 o‘rniga 510; shu tufayli indekslar yaxlit raqamlar izchilligida joylashadi. Bu tokchalarda kitoblarni va katalogda kartochkalarni joylashtirishni soddalashtirish maqsadida qilingan.

5-rasm. Losseau uyi kutubxonasida qo‘llanilgan UO‘K⁴⁶

O‘nlik indekslar klassifikatsiyalash sistemasining oson egallanishini ta‘minlaydi, ular mnemonik, kengayadigan, sistemadan fond hajmi turlicha kutubxonalarda diferentsiiallashgan holda foydalanish imkonini beradi. Aynan mana shular Universal O‘nlik klassifikatsiyaning keng tarqalishiga olib keldi.

Formal, geografik vat il bo‘linmalarini standartlash shu yo‘sinda amalga oshirilgan. Dyui shuningdek, klassifikatsiyalash jadvallariga tuziladigan APKning ahamiyatini to‘g‘ri baholay bildi. XIX asrning 70 yillarida APK yaratish g‘oyasi yangilik emasdi, biroq Universal O‘nlik klassifikatsiyaning chiqishi bilan APK klassifikatsiya jadvallarining tarkibiy qismi bo‘lib qoladi.

Universal O‘nlik klassifikatsiya Dyui hayotlik chog‘ida 12 marta nashr etildi. AQShda hozirgi kunda ham uning kengaytirilgan va to‘ldirilgan nashrlari chiqmoqda. 13-nashridan Dyui vafotidan keyin (1932) birinchi nashridan boshlab Universal O‘nlik klassifikatsiyaga aniqlagichlarning mustaqil jadvallari kiritilgan.

⁴⁶ Универсальная десятичная классификация, используемая в библиотеке дома Losseau. Универсальная десятичная классификация - https://ru.qaz.wiki/wiki/Universal_Decimal_Classification

Klassifikatsiyalash strukturasi yangidan-yangi o'zgartirishlar kiritish hozirgi kunda ham davom etmoqda. Klassifikatsiya mazmuniga ham o'zgartirishlar kiritilmoqda.

Universal O'nlik klassifikatsiya dunyosining ko'p mamlakatlarda qo'llanilmoqda. Biz uchun O'nlik Klassifikatsiyaning asosiy ahamiyati shundaki, u «Universal o'nlik klassifikatsiya» (UO'K) ga asos qilib olingan.

Universal O'nlik klassifikatsiyaning tuzilishi XIX asr oxirida Bryusselda tashkil qilingan xalqaro bibliografiya instituti (XBI) ning faoliyatiga bog'langan. Institut «Universal bibliografik repertual», ya'ni barcha mamlakatlarda, barcha tillarda nashr etilgan fanning barcha sohalaridagi adabiyotlarining bibliografik ko'rsatkichini tuzishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yogan edi. Bunday ishni amalga oshirish xalqaro miqiyosda foydalanishga yaroqli bo'lgan fanning barcha sohalarini qamrab oladigan mufassal klassifikatsion sistemani yaratishni talab etdi.

XBI mutaxassislari ishlab chiqqan klassifikatsiyaga O'nlik Klassifikatsiya asos qilib olindi, chunki o'nlik indeklash xalqaro yagona til bo'lib, bundan tashqarii jadvallarni mufassallashtirish imkonini ham berardi. O'nlik Klassifikatsiya jiddiy qayta ishlandi. 1927 yildan boshlab XBI shuningdek, turli mamlakatlarda turli tillarda nashr etiladigan bu mustaqil ahamiyatga ega bo'lgan, qayta ishlangan klassifikatsiya nashrlari (UO'K) «Universal o'nlik klassifikatsiya» nomini oldi. Universal O'nlik klassifikatsiyada O'nlik Klassifikatsiyaning asosiy qatori saqlab qolingani, biroq birinchi va ikkinchi bosqich indekslarining ko'rinishi o'zgartirilgan uch va ikki belgili indekslardan nollarni chiqarib tashlangan. Universal O'nlik klassifikatsiya indekslarini insoniyat bilimlari majmuini bir deb faraz qilib, o'qli kasr tarzida tushunish kerak. Indeksni yaxshiroq idrok etish maqsadida har bir uch raqam keyingilaridan nuqta bilan ajratiladi.

8.1. Universal O'nlik Klassifikatsiyaning zamonaviy nashrlarini asosiy qatori

0	Umumiy bo'lim
1	Falsafa
2	Din
3	Ijtimoiy fanlar
4	Bo'lim 1972 yilda XHF (hujjatlar barcha xalqaro

	federatsiya) qaroriga muvofiq bo'shatilgan va uning tarkibi 8-bo'limga o'tkazilgan
5	Mateamtika. Tabiiy fanlar
6	Amaliy fanlar
7	San'at. Sport
8	Tilshunoslik. Adabiyotshunoslik. Badiiy adabiyot
9	Tarix. Geografiya

Universal O'nlik klassifikatsiya anchagina mufassallashtirilgan, rubrikalarning ayrim nomlariga aniqlik kiritgan, biroq asosiy o'zgartirishlar klassifikatsiya strukturasi taaluqlidir. XBI aniqlagichlar umumiy va analitik ajratkichlarning butun bir sistemasini ishlab chiqqan. Jadvalda Universal O'nlik klassifikatsiyaning eng ko'p qo'llaniladigan tanitish belgilari bo'lgan umumiy aniqlagichlari ko'rsatilgan. Universal O'nlik klassifikatsiya tashkil topgan vaqtdayoq, ko'p aspektli klassifikatsiya xarakterlarini kasb etdi va butun dunyoda klassifikatsiyalash nazariyasi va praktikasining rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Universal O'nlik klassifikatsiya dunyoning ko'p malakatlaridagi kutubxonalarda, bibliografik va axborot muassasalarida, nashriyotlarda qo'llaniladi. XHF Universal O'nlik klassifikatsiyani fanning zamonaviy taraqqiyoti darajasiga yaqinlashtirish, shuningdek uni izlovchilik sifatlarini oshirish maqsadida unga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritadi. XHF «4 Tilshunoslik» bo'limini «8 Adabiyotshunoslik. Badiiy adabiyot» bo'limiga o'tkazib uni bo'hatdi. Shu tufayli filologiya fanlarining kompleksini birlashtirishga erishildi, bo'shagan joy tabiatshunoslik va texnikaning yangi rivojlanayotgan sohalari uchun ajratib qo'yildi.

8.2. Universal O 'nlik klassifikatsiya strukturasi

Universal O'nlik klassifikatsiya axborot manbalarni va hujjatlarni klassifikatsiya qilishda xalqaro klassifikatsiya hisoblanadi. Bu sistema fan va texnikaning barcha bo'limlarini aks ettirishda universal xalqaro sistemadir. Unga fan va texnika erishayotgan barcha yangiliklarni jadval strukturasi jiddiy o'zgarishlarsiz doimo to'ldirib, kiritib boradi. Bo 'limlarni o'zaro aloqasini aks ettirish ham boshqa klassifikatsiyaga qaraganda bir qator yutuqlarga ega. Bo'limlarni aks ettrish uchun faqatgina arab raqamlaridan foydalaniladi. Ular barcha xalqlar uchun tilidan, qanday alfavitdan foydalanishlaridan qat'iy nazar barcha uchun

tushunarlidir. Bu Universal Oʻnlik klassifikatsiyani xalqaro, barcha xalqlar uchun foydalanish mumkin boʻlgan sistemaga aylantirdi.

Ilk Universal Oʻnlik klassifikatsiya jadvali 1905 yil Bryuselda fransuz tilida nashr etilgan. 1927-1933 yillarda 2-qayta nashri fransuz tilida. 3-xalqaro nashri nemis tilida norma va standartlar nashriyoti tomonidan 1934-1953 yillarda nashr etilgan. 4-xalqaro nashri ingliz tilida, 5-nashri fransuz tilida, 6-nashri yapon tilida, 7-nashri ispan tilida. 1958 yilda 8-nashri nemis tilida nashr etilgan.

Universal Oʻnlik klassifikatsiyaning rivojlantirish bilan XHF (Xalqaro Hujjatlar Federatsiyasi) shugʻullangan. 1950 yildan bugunga qadar XHF Fan va texnika taktibini hisobga olgan holda Universal Oʻnlik klassifikatsiyaga oʻzgartirishlar kiritib boradi. XHF tomonidan maxsus nashrlar chiqariladi. «DP-Notes» va «P-Notes» (Proekti predlojeniy) «Takliflar loyihasi» va «Takliflar». Bu nashlarda turli mamlakatlardan UOʻK jadvaliga tashkilotlar tomonidan, olim va mutaxassislar tomonidan indekslarga kiritilishi mumkin boʻlgan oʻzgartirishlar, toʻldirishlar haqidagi taklif mulohazalar chop etiladi.

Bu takliflar 6 oy ichida boshqa mutaxassislar, tashkilotlar tomonidan rad etilmasa, kuchga kiradi va XHFning maxsus «Extensions and Corrections to the UDC» (UOʻK ga oʻzgartirishlar va qoʻshimchalar) nashrida chop etiladi. Yiliga ikkita soni chiqadi. 3 yillik seriya hisoblanadi. 6ta son.

Biror boʻlimiga qachon oʻzgartirish kiritiladi.

Fan va texnika tartibining bugungi kundagi mazmun mohiyatini toʻliq aks eta olmagan indekslardagina qayta koʻrib chiqiladi. UOʻKni stabillashtirish, yaʼni muqobillashtirish maqsadida indekslar oʻzgarishi, qayta koʻrilishi haqidagi takliflar toʻliq annotatsiyalangan holda, asoslangan holda qabul qilinadi.

Sobiq sovet tuzumining 1962 yil 11-may 445-qaroriga muvofiq «Mamlakatda fan, texnika axborotlarini yaxshilash chora tadbirlari» qarorlaridan soʻng 1963 yildan ilmiy-texnika jurnallar, ilmiy-axborot tashkilotlarida, ilm-texnika kutubxonalarida barcha nashrlarni UOʻK asosida klassifikatsiya qilina boshlandi. Bugungi kunda Universal Oʻnlik klassifikatsiya yagona Xalqaro universal sistemadir. 50 dan ortiq mamlakatlarda qoʻllaniladi. Universal Oʻnlik klassifikatsiyaning rivojlantirishda Xalqaro Hujjatlar Federatsiyasi yetakchi tashkilot hisoblanadi. Universal Oʻnlik klassifikatsiyani taraqqiy ettirish borasida bugungi kunda ham bir qator ishlar qilinmoqda. Bunda turli davlatlardan mutaxassislar qatnashadilar. Rossiya, Germaniya, Buyuk

Britaniya, AQSh, Yaponiya, Polsha kabi davlatlar, shuningdek xalqaro tashkilotlar o‘z hissalarini qo‘shadilar.

Pol Otle (Paul Otlet) (1868-1944)

UO‘K ni faqat Yevropa emas, Lotin Amerika mamalakati, Afrika, Osiyo, Avstraliya ham qo‘llagan. Uning targ‘ibotida Xalqaro bibliografik institutining (XBI) ilmiy kotibi **Pol Otle** hissa qo‘shgan.

UO‘K anchagina mufasallashtirilgan rubrikalarning ayrim nomlariga aniqlik kiritilgan, biroq asosiy o‘zgartirishlar klassifikatsiya strukturasi taaluqlidir. XBI aniqlagichlar – umumiy va analitik ajratkichlarning butun bir sistemasini ishlab chiqqan. Jadvalda UO‘Kning eng ko‘p qo‘llaniladigan tanitish belgilari bo‘lgan umumiy aniqlagichlari ko‘rsatilgan.

Belgi « + » (Biriktirish) Присоединение
Hujjatni mazmunini bitta indeks ochib bermasa, hujjatda ikki yoki undan ortiq masala yoritilgan bo‘lsa, talaffuzda «va»

7+8	San‘at va adabiyot
622+669	Tog‘ ishi va metallurgiya
(7+8)	Shimoliy va Janubiy Amerika

Belgi « / » (Tarqalish) Распространение.
Hujjatning mazmuni o‘nlik qatorida ketma-ketlikda joylashgan bo‘lsa, bir nechta izchil joylashuvchi alohida tushunchalarni qamrab oluvchi yangi tushuncha indeksini hosil qilishi kerak.

615/618	Kasalliklar, ularning oldini olish, davolash
592/599	Sistematik zoologiya

Belgi «:» (Munosobat). Talaffuz munosabatida Dastlabki tushunchalar o'rtasidagi aloqani aks ettiruvchi yangi tushuncha indeksini yaratish lozim.

61:34	Sud meditsinasi
016	Tarmoq bibliografiyasi
016:677	To'qimachilik sanoati bibliografiyasi
31	Statistika
31:63	Qozog'iston statistikasi

Forma aniqlagichlari

(031) Ensiklopediya

622 (031) Tog' ishlari bo'yicha ensiklopediya

Umumiy aniqlagichlar qavsda yoziladi.

Aniqlagichlar yordamida turli xil hujjatlarni, adabiy yoki grafik materiallarini, vaqtli va davomli nashrlarni gruppalash mumkin.

Masalan:

512 (075)	Ingliz tilidan o'quv qo'llanma
52 (091)	Institut astronomiyasi
53 (063)	Fizikadan s'ezd materiallari
54 (054)	Ximiyadan jurnal maqolalari
54 (05)	Ximiya jurnali

Til aniqlagichi belgi « = » (tenglik) Talaffuzi tenglik

= 20	Ingliz tili
= 30	Nemis tili
58	Botanika
58=20	Ingliz tilida botanika
58 (031)	Botanikadan spravochnik
58(031)=20	Ingliz tilida botanika spravochnigi
=00	Bir necha tillarda belgisini anglatadi
53 (031)=00=20=30	Fizikadan spravochnik ingliz va nemis tillarida
=82	Rus tilidagi materiallar
=089.2	Esperanto

Forma shakl aniqlagichi belgisi (0)

(03)	Ensiklopediyalar
(04)	Broshyura, disk
(05)	Jurnal, gazeta, kalendar
(07)	Математика для преподавания учебных пособий
(084)	Grafik va tasviriy san'at materiallari

Joy aniqlagichi ( ) qavs (geografik)

(100)	Dunyo
(4/9)	Dunyo mamlakatlari
(4)	Yevropa
(5)	Osiyo
(6)	Afrika
(9)	Avtraliya, Okeaniya
621.311(410)	Buyuk Britaniya elektstantsiyalari
382(44:100)	Frantsiya va boshqa mamlakatlarning savdo aloqalari

Nazorat savollari:

1. Universal o'nlik klassifikatsiya jadvalining yaratilish tarixi
2. M.Dyui faoliyati
3. Universal O'nlik klassifikatsiya strukturasi
4. Universal O'nlik klassifikatsiyaning rivojlanishida Xalqaro Hujjatlar Federatsiyasi tutgan o'rni

9-BOB. SISTEMALI KATALOGNI TASHKIL QILISH

9.1. Sistemali katalogni tashkil qilish jarayoni to'g'risida umumiy tushuncha

Sistemali katalogni tashkil qilish matbuot asarlarini klassifikatsiyalashning bundan oldingi jarayoni bilan bevosita bog'liqdir. Klassifikatsiyalash paytida kelingan xulosaga binoan tasvirlar bu katalogda gruppalariga ajratilib, uning bo'limlari, bo'limchalari va mayda bo'linmalari hosil qilinadi. Biroq sistemali katalogni yaratish ishining mazmuni bu bilan tugamaydi. Uni vujudga keltirish jarayonida kutubxonachidan o'ylab bir xulosaga kelishni talab etuvchi ko'pgina amaliy masalalar yuzaga keladi. Bo'limlar va ularning bo'limchalarini joylashtirish tartibini kitobxonlarga tushunarli qilib qo'yish, tematika jihatidan bir-biriga yaqin, ammo bilimning turli sohalariga taalluqli bo'lgan bo'limlar o'rtasidagi bog'lanishni yoritib berish, katalogning barcha bo'linmalarini aniq chegaralash, har bir bo'linma ichidagi tasvirlar tartibini aniqlab olish kerak.

Bu hamda boshqa masalalarni hal etish, eng yaxshi asarlarni propaganda qilish va kitobxonga kerakli kitobni tanlab olishda aktiv yordamlashish maqsadida katalogda kutubxona fondi mazmunini yoritishning eng samarali metodlarini aniqlab olish *sistemali katalogni tashkil qilish jarayonining* mazmunini tashkil etadi; bu jarayon quyidagi qismlarni o'z ichiga oladi.

1. Katalog bo'linmalarini vujudga keltirish, ya'ni tasvirlarni bo'limlar, bo'limchalar va mayda bo'linmalar bo'yicha gruppalariga ajratish.

2. Tasvirlarni har bir bo'linma ichiga joylashtirish.

3. Katalogni rasmiylashtirish – bo'linmalar mazmunini ochib berish va ajratgich kartochkalar yordamida ular o'rtasidagi tematik bog'lanishni aniqlash.

4. Katalogdan foydalanishni yengillashtiruvchi qo'llanmalar yaratish.

5. Sistemali katalogni tahrir qilish.

Katalog bo'linmalarini vujudga keltirish

Klassifikatsiyalash paytida bir xil katalog indeksini olgan matbuot asarlari tasvirlarining gruppasi sistemali katalogning mustaqil bo'linmasini tashkil etadi. Kutubxona fondini mustaqil to'ldirib borish jarayonida katalog bo'linmasiga yangi keltirilgan kitoblarning tasvirlari kiritiladi, yo'qolgan yoki fondan chiqarilgan kitoblar esa o'z vaqtida

katalog hisobidan o‘chirib tashlanadi. Bundan shu narsa ravshan bo‘lib turibdiki, sistemali katalog bo‘linmalarini vujudga keltirish – kutubxona mavjud bo‘lib turgan hamma vaqt mobaynida uzluksiz davom etadigan jarayondir.

Shuni nazarda tutib, katalog tuzish paytida unga yangi keltirilgan kitoblarga mo‘ljallangan kartochkalarni shunchaki kiritib qo‘yish bilan cheklanish yaramaydi, katalog bo‘limlari va bo‘limchalarini vujudga keltirishga chuqur o‘ylagan holda yondoshish zarur. Kitob fondi orta borgan va bo‘linmalardan har birida shunga muvofiq tarzda tasvirlar soni ko‘paya borgan sari bir vaqtlar qabul qilingan bo‘linmalarni maydalash yetarli bo‘lmay qolishi, qo‘shimcha ravishda detallashtirishni (masalan, umumiy va analitik aniqlagichlardan foydalanish yo‘li bilan) taqazo qilishi mumkin.

Bo‘limlarni vujudga keltirish jarayonida sistemali katalogni matbuot asarlarining tasvirlari bilan to‘ldirib borish haqida bosh qotirilar ekan, katalogda har bir kartochkaning o‘rnini ko‘rsatib turadigan uning pastki qismining chap tomondagi burchagida joylashgan katalog indeksini unutmazlik kerak. Shuning uchun agar kitobning ilgari o‘tkazilgan klassifikatsiyasiga o‘zgartishlar kiritish talab etiladigan bo‘lsa, uning kitob va kartochkalardagi indekslariga ham tuzatishlar kiritish lozim. Shunday qilib katalogning bir bo‘linmasiga hamisha bitta katalog indeksiga ega bo‘lgan, muayyan bo‘linma indeksiga mos keladigan kartochkalar quyiladi.

Tasvirlar orasida: *asosiy tasvirlar* (kitob tokchalarining xuddi o‘sha bo‘limiga qo‘yiladigan kitoblar uchun), *qo‘shimcha tasvirlar* (asosiy mazmuniga ko‘ra boshqa bo‘linmalarga o‘tkazilgan, lekin bu yerda ham qo‘shimcha tarzda aks ettirilgan kitoblar uchun) va *analitik tasvirlar* (asarlarning tomlaridan, tuplamlardan yoki vaqtli nashrlardan olingan maqola hamda boshqa materiallar uchun) bo‘lishi mumkin. Fondga muayyan masalaga doir mavjud matbuot asarlari mazmunining bir xilligi bu tasvirlarni birlashtirishga sabab bo‘lgan.

Katalogda hamma bo‘linmalar o‘z indekslariga va rubrikalarning jadvallardagi joylashuv tartibiga muvofiq tarzda joylashtiriladi. Bo‘lim ichida aniqlagichlar yordamida tuzilgan bo‘linmalar aniqlagichsiz xuddi shu indeksga ega bo‘lgan bo‘limdan bevosita keyin joylashtiriladi. Agar bir bo‘limda har xil aniqlagichlar yordamida tuzilgan bo‘linmalar uchrab qolsa, ularni quyidagi tartibda joylashtirishni tasviya etamiz:

aniqlagichsiz indeks

shakl aniqlagichlari bo‘lgan indeks

geografik aniqlagichlari bo‘lgan indeks
munosabat aniqlagichlari bo‘lgan indeks
analitik aniqlagichlari bo‘lgan indeks

Kitoblar tasvirlarini har bir bo‘linmaning ichiga joylashtirish

Sistemali katalogni to‘g‘ri tuzish uchun bir bo‘linmada birlashtirilgan tasvirlarni joylashtirish tartibi muhim ahamiyatga ega. Tasvirlarni ancha samaraliroq joylashtirish masalasi ko‘pincha kutubxonada matbuoti sahifalarida muhokama qilinadi va kutubxonalar tomonidan turlicha hal etiladi.

Katalogning bir bo‘linmasiga qo‘yilgan *tasvirlarni joylashtirishning alfavit tartibi* ma‘lum ustunliklarga ega. Bu tartib har bir kitobning tasviri tutadigan o‘rinni aniq belgilab beradi, bir avtorning muayyan masalaga doir hamma asarlarini bir joyga to‘plashni ta‘minlaydi, kitobxon kitobning nomini aniq eslay olmagan, avtorning, ismi va otasining ismini bilmagan, binobarin, alfavit katalogdan foydalana olmaydigan hollarda unga kerakli kitoblarning tasvirlarini qidirib topish imkonini beradi. Tasvirlar alfavit tartibida joylashtirilganda kutubxonachi muayyan bo‘linmada ma‘lum asarning aks ettirilgan yoki aks ettirilmaganligini tez tekshirish imkoniyatiga ega bo‘ladiki, bu narsa katalogni tahrir qilishda g‘oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni ta‘kidlab o‘tish kerakki, bunday tartib sistemali katalogning kitobxonaga kitob tanlashda yordamlashishdan iborat bo‘lgan vazifasiga to‘la ma‘noda javob bermaydi. Tasvirlar alfavit tartibida joylashtirilgan paytda ilmiy jihatdan juda qimmatli kitoblar muayyan bo‘linning oxiriga, uncha qimmatli bo‘lmagan kitoblar esa bo‘linning oldiga chiqib qolishi mumkin. Kitobxonlar esa hamisha ham butun bo‘linma, mundariyasi bilan tanishavermaydilar, ko‘pincha bo‘linmaning boshida joylashgan bir qancha tasvirlarni ko‘zdan kechirish bilan cheklanib qo‘ya qoladilar.

Ba‘zan kitob avtorini va sarlavhasini emas, balki nashr etilgan yilini asosiy belgi deb bilib, tasvirlarning alfavit tartibi o‘rniga *teskari xronologik* tartib qo‘llaniladi. Bu tartib qo‘llanilganda nashrlar xronologiyasi kamaya borib, dastlab oxirgi yilda nashr etilgan kitoblarning, so‘ngra undan oldingi yillarda nashr qilingan kitoblarning tasvirlari joylashtiriladi va hokazo. Kitobxonning birinchi galda har bir bo‘linmada yangi kitoblar tasvirini, go‘yo fanning hozirgi darajasini aks ettiruvchi tarvirini uchratishni, tasvirlarni joylashtirishning bunday tartibini, alfavit bo‘yicha joylashtirish tartibidan ustunligi deb hisoblaydilar. Aslida esa kitobning nashr etilgan yili hamisha ham

uning yozilgan vaqtiga to'g'ri kelavermaydi so'nggi yillarda chiqqan kitoblar orasida qayta nashr etilgan kitoblar oz emas va ularni birinchi o'ringa chiqarib qo'yishni asosli bir narsa deb bo'lmaydi. Ayni vaqtda tasvirlarni nashr etish yilining teskari xronologiyasida joylashtirish katalogni tashkil qilishda ham, undan foydalanishda ham ko'p amaliy noqulayliklarni keltirib chiqaradi.

9.2. Sistemali katalogni rasmiylashtirish.

Ajratkich kartochkalar

Sistemali katalogdan oqilona foydalanish ko'p jihatdan uni chuqur o'ylab, puhtalik bilan rasmiylashtirishga bog'liqdir. Undagi mavjud bo'limchalarni aniq ajratib chiqish, katalogning murakkab pog'onali strukturasi kitobxonga tushunarli qilish, umumiy bo'lim bilan uning bo'linmalari o'rtasidagi, bilimning turli sohasiga oid bir-biriga yaqin tematik bo'linmalar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishni ko'rsatish zarur. Shuni aytish kerakki, sistemali katalogning ilgari aniqlangan bir qancha afzalliklarga ega bo'lgan kartochka formasi bu katalogni rasmiylashtirishda amaliy jihatdan ba'zi qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Kitob shaklidagi bosma sistemali kataloglarning tekstiga zarur eslatmalar va tushuntirishlarni kiritish, yirik bo'limlar va juz'iy bo'limchalarning sarlavhalari uchun har xil shriftlarni qo'llanish, poligrafiya jihatidan bezatishning boshqa hususiyatlaridan foydalanish oson bo'ladi. Kartochkali kataloglarda rasmiylashtirish imkoniyati juda cheklangan bo'lib, ularda ajratqich kartochkalar asosiy rol o'ynaydi, bu kartochkalarga kitobxon uchun kerakli hamma tushuntirishlar joylashtiriladi.

«Yana qaralsin» formasidagi har tomonlama yo'naltirgichlar qo'llaniladi.

Agar ikkita bo'lim tematikasini bir-biri bilan to'la-to'kis bog'lanib ketgan deb bo'lmasa, bu yo'naltirgich formasini qo'llanib bo'lmaydi, ammo bunda muayyan masalaga oid adabiyot boshqa bo'limda aks ettirilganligini ko'rsatish kerak. Masalan, qishloq xo'jalik iqtisodiyoti va mashinasozlik iqtisodiyoti bo'limlarini «yana qaralsin» formasidagi yo'naltirgichlar bilan bog'lab qo'yish noto'g'ri bo'lur edi, chunki bu bo'limlarning tematikasi xilma-xil bo'lib, kitobxon qishloq xo'jalik iqtisodiyoti masalalariga qiziqib turgan bir paytda uni nima uchun mashinasozlik iqtisodiyoti bo'limiga yo'llayotganliklari kitobxonga tushunarsiz bo'lib qolar edi. Bu bo'limlar o'rtasidagi bog'liqlik mashinasozlikka oid umumiy bo'limda ko'rsatilgan qishloq xo'jalik

mashinasozligi iqtisodiyotiga nisbatangina ifodalanmog‘i kerak. Bunday holda yo‘naltirgichning boshqa formasi qo‘llaniladi – tegishli masalaning nomi keltirilib, shu masalaga oid adabiyot qaysi bo‘limdan qidirilishi lozim bo‘lsa, o‘sha bo‘limning indeksi ko‘rsatib qo‘yiladi.

Ajratkich kartochkalarni rasmiylashtirish

Yo‘naltirgichlarning ko‘rsatib o‘tilgan hamma turlari ajratkich kartochkalarda ham keltiriladi. Kitobxonlarning sistemali katalog strukturasi bilib olishiga va o‘zlari uchun kerakli bo‘limchani topa olishiga yordam beradigan bo‘limlarning sarlavhalari, asosiy bo‘linmalar hamda yo‘naltirgichlarning ro‘yxatlari ajratkich, kartochkalarni aniq rasmiylashtirishni talab etadi.

Kitobxonlarga sistemali katalogdan foydalanishda yordamlashish

Sistemali katalogni juda puxta va chuqur o‘ylab rasmiylashtirish kitobxonga hamma vaqt ham uning uchun kerakli bo‘limni qidirib topish imkonini beravermaydi. Fondning mantiqiy jihatdan yoritilishida yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan barcha afzalliklarga ega bo‘lgan sistemali tartib kitobxondan klassifikatsiya sxemasini yaxshi bilishni, o‘zini qiziqtirgan temani qidirib topa olishni, umumiy bo‘limdan uning bo‘limchalariga izchillik bilan o‘tishni talab qiladi. Kutubxona katalogdan foydalanishni osonlashtirish uchun bir qancha qo‘llanmalar ishlab chiqishi kerak; bu qo‘llanmalar orasida sistemali katalogka doir *alfavit-predmet ko‘rsatkichi* ko‘proq ahamiyatga ega.

Alfavit-predmet ko‘rsatkich

Bu ko‘rsatkich kutubxona klassifikatsiyasi jadvallariga ilova qilingan xuddi shunday ko‘rsatkich bilan ko‘pgina umumiy tomonlarga ega. Alfavit-predmet ko‘rsatkichining jadvallarga ilova qilingan ko‘rsatkichidan farqi faqat uning vazifasidadir – jadvallarga ilova qilingan ko‘rsatkichdan kutubxonachi klassifikatsiyalash jarayonida foydalaniladi, katalogga doir alfavit-predmet ko‘rsatkichi esa, garchi kutubxonachi katalogdan har xil ma‘lumotlarni bilib olish uchun undan foydalansada, asosan kitobxonlarga yordamlashishga mo‘ljallangan.

Alfavit-predmet ko‘rsatkichida bilimning asosiy, yetakchi sohalarining, juz‘iy fanlarning va shu sohalarga oid alohida masalalarning, eng muhim ilmiy problemlarning, alohida tushunchalar hamda fanlar o‘rganadigan asosiy obyekt bo‘lib qolgan predmetlarning nomlari va hokazolar umumiy alfavit tartibida keltiriladi. har bir nomdan keyin bo‘limning indeksi ko‘rsatiladi, undan muayyan temadagi kitobni qidirib topish kerak bo‘ladi. Temaning nomi bilan indeksi birgalikda ko‘rsatkich rubrikasini tashkil etadi.

Ko'rsatkichning har bir rubrikasi alohida kartochkaga yozib qo'yilgan, kartochkalar esa katalog yashiklarida alfavit tartibida joylashtirilgan vaqtda ko'rsatkichning kartochka formasi juda qulay bo'ladi.

Ko'rsatkichning asosiy vazifasi – kitobxonga sistemali katalogdan foydalanish paytida spravka qo'llanmasi tariqasida xizmat qilish va uning kerakli bo'limni topishiga yordamlashishdir. Biroq ko'rsatkichning yordamchi xarakteriga ega bo'lishi sistemali katalog tuzishga kanday talablar qo'yilsa, uni tuzishga ham shunday talablar qo'yish kerakligini istisno qilmaydi. Rubrikalardagi sarlavhalarning ifodalanishi fanda va ijtimoiy tajribada qabul qilingan terminologiyaga qat'iy mos bo'lmog'i lozim.

9.3. Sistemali katalogni tahrir qilish.

Sistemali katalogning hozirgi davrga muvofiqligi

Sistemali katalogning strukturasi va mazmuni, shuningdek alfavit - predmet ko'rsatkichining mazmuni kutubxonaning kitobxonlarga xizmat ko'rsatish sohasidagi hozirgi vazifalari bilan muvofiqlashtirilmog'i lozim.

Sistemali katalogda aks ettirilgan adabiyotning mazmuni, unda alohida ajratilgan bo'limlar va bo'limchalarning tematikasi, ular sarlavhalarning ifodalanishi – bularning hammasi ijtimoiy hayot, fan-texnika, adabiyot va san'atning hozirgi taraqqiyot darajasiga muvofiq kelishi lozim.

Ma'lumki kutubxonaga yangi keltirilgan kitoblarning tasvirlarini katalogga kiritib qo'yish bilangina bunday muvofiqlikka erishib bo'lmaydi. Ilgari nashr etilgan kitoblarga munosabat hozirgi zamon nuqtai nazaridan o'zgarib boradi. Yoz vaqtida qimmatli va foydali bo'lgan bunday kitoblardan ko'plari eskirib, ulardan fanning hozirgi muhim muammolarini aks ettiruvchi ma'lumotlarni topib bo'lmaydi, ular kitobxonlarni sanoat hamda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida ancha takomillashgan yangi usul va metodlar bilan allaqachonlar almashtirilgan amaliy usul hamda metodlardan foydalanishga yo'llaydi.

Bunday eskirish ijtimoiy-siyosiy tematikaga doir adabiyotga kuproq taalluqlidir. Masalan, xalqaro ahvol masalalariga doir kitoblar tez eskiradi.

Sistemali katalog strukturasi o'zgarishi ham turgan. Hozirgi zamonning muhim masalalari uchun yangi bo'linmalar tashkil qilish zarurati paydo bo'ladi, boshqa bo'linmalar esa tubdan qayta qurib

chiqishni yoki o'z ahamiyatini yo'qotgan bo'linmalar tariqasida olib tashlashni ham talab etadi.

Sistemali katalog tuzish uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, uning boshlanishi ba'zan ancha ilgarigi vaqtga to'g'ri kelganligidan, uning strukturasi vaqt-vaqti bilan ko'zdan kechirib, to'ldirib borish zarur. Bu qayta ko'rish sistemali katalogni tahrir qilish deb ataladi. Mazmunan eskirib qolgan materiallarni aniqlab olinishi, hamda eng muhim qaysi nashrlarning biror sababga ko'ra bo'limda aks ettirilmay qolganligini belgilab qo'yishi kerak. Bu bosqichda har xil bibliografik manbalardan, ayniqsa tavsiya bibliografiyasidan keng foydalaniladi. Yoquv programmalarida tavsiya etilgan adabiyot ro'yxatlari, kitob ichida berilgan bibliografiya va boshqa manbalar ham foydalidir. Bibliografiyada uchraydigan asarlardan faqat fondga mavjud bo'lgan materiallarnigina katalogga kiritish kerak, albatta. Bo'limda ular tasvirlarining yo'qligiga sabab ko'pincha klassifikatsiyaning noaniqligi va yetarli darajada o'ylab qilinmaganligida bo'ladi, shuning uchun tahrir qilish jarayonida belgilangan indekslarning va kartochkalarning har bir bo'linma ichiga joylashtirilishining to'g'ri-noto'g'riligini tekshirish kerak.

Kitoblarni tokchalarga sistemali tartibda joylashtirish usulidan foydalanadigan kutubxonalarda sistemali katalogni tahrir qilish ularning tokchalardagi o'rnini belgilab beradigan kitob shifrlarini tahrir qilish bilan birga olib boriladi. Agar bo'lim tahriri uni detallashtirishdangina iborat bo'lsa, indekslarning shifrlarini o'zgartirmasdan, tokchalarda ilgarigi, kamroq maydalashgan strukturani saqlab qolish mumkin. Shuni nazarda tutish kerakki, kitoblarni tokchalarga joylashtirish tartibini o'zgartirish – ancha murakkab va sistemali katalogga tuzatish kiritishga qaraganda sermehnat ishidir. Ko'pchilik kitoblar kitobxonlarning qo'lida bo'lib, shifrga o'zgartirishlar kiritish ancha qiyinlashadi. Lekin katalogni tahrir qilish chuqurroq o'zgarishlar qilish bilan, masalan, bo'lim strukturasi tubdan o'zgartirish, ilgarigi mavjud bo'linmalarni yuqotish va shuning singarilar bilan bog'liq bo'lgan hollarda, kitoblarning shifrlarini tuzatib, ularni joylashtirishga ham tegishli tuzatishlar kiritishga to'g'ri keladi.

Katalog strukturasi kiritilgan tuzatishlar alfavit-predmet ko'rsatkichiga tegishli tuzatishlar kiritishga sabab bo'ladi. Agar shunday qilinmasa, ko'rsatkich kartochkasidagi indeks kitobxonni chalg'itib yuboradi, uni katalogdan chiqarib tashlagan bo'limchaga yoki tahrir qilingandan keyin mazkur masalaga doir adabiyot

to'planmaydigan bo'limchaga yo'llab yuboriladi. Ko'rsatkichga tuzatishlar kiritish ancha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki ko'rsatkichda bir qancha tushunchalarni o'z ichiga oluvchi, ayni bitta indeksning o'ziga yo'llovchi rubrikalari bo'lgan kartochkalar mavjud bo'lishi mumkin.

Bu ishdagi qiyinchilik shundan iboratki, ko'rsatkichning hamma rubrikalari ko'rsatkichda alfavitning har xil harflari ostiga joylashtiriladi, binobarin, kutubxonachi tuzatishlar kiritish uchun hamma kartochkalarni topa oladi, deb amin bo'lish mumkin emas. Alfavit ko'rsatkichini kuzdan kechirishni va unga tuzatishlar kiritishni osonlashtirish uchun (ayniqsa katta katalogga va unga doir ko'rsatkichga ega bo'lgan yirik kutubxonalarda) xizmat xonasida ko'rsatkichga oid kontrol apparat saqlash tavsiya etiladi. Unga ko'rsatkichning barcha rubrikalari ro'yxatini o'z ichiga olib muayyan indeksga yo'naltiruvchi katalog indeksleri kartochkalar bilan birga kiritiladi. Bunday kontrol kartochkaning mavjudligi indekslarga zarur o'zgartishlar kiritish uchun ko'rsatkichning barcha rubrikalarini osongina topish imkonini beradi. Kutubxonalar amaliy ishida ba'zan ko'rsatkichga bunday kontrol apparat o'rniga ko'rsatkichning ikkinchi, xizmat nusxasi tuziladi, lekin undagi kartochkalar alfavit tartibida emas, balki indekslar tartibida joylashtiriladi. Masala shu tarzda hal qilinganda xizmat ko'rsatkichi ko'proq joy oladi (ko'rsatilgan kontrol apparatga nisbatan), ammo uni tuzish kartochkalarning ikki nusxasini ayni bir vaqtda mashinkada ko'chirish, undan keyin bir nusxasidan alfavit-predmet ko'rsatkichi uchun va ikkinchi nusxasidan kontrol ko'rsatkich uchun foydalanish bilan yengillashtirilishi mumkin.

Sistemali katalogni va unga oid ko'rsatkichni tahrir qilish murakkab hamda sermehnat ishdir. Shunga qaramasdan, ularni, tahrir qilish zarur, chunki shunday qilmasdan turib, sistemali katalogni kutubxonaning kitobxonlarga xizmat ko'rsatish borasidagi hozirgi vazifalari darajasida saqlab turib bo'lmaydi.

Nazorat savollari:

1. Sistemali katalogni tashkil qilish nima?
2. Sistemali katalogni tashkil qilishning jarayonlari
3. Alfavit-predmet ko'rsatkichning vazifasi nimadan iborat?
4. Sistemali katalogning hozirgi davrga muvofiqligi
5. Sistemali katalogni tahrir qilish

10-BOB. ELEKTRON KATALOGLASHTIRISH TARIXI.
KUTUBXONALAR ISHIDA DASTLABKI
AVTOMATLASHTIRISH ISHLARI.
10.1. Elektron kataloglashtirish tarixi

Axborot texnologiyalarining rivojlanishi va keng qo'llanilishi zamonaviy hayotning barcha jabhalarida; jumladan, iqtisodiyot sohasi, davlat boshqaruvi, fan va ta'lim sohalariga tubdan ta'sir ko'rsatmoqda. Axborot va bilim saviyasi asosiy ahamiyatga ega bo'lgan jamiyatda "axborotlashgan jamiyat" atamasi vujudga keldi. Axborot va bilim muayyan iqtisodiy faktor, shuningdek, muhim milliy resurs hisoblanadi. Milliy axborot resurslarini saqlash, uni rivojlantirish va unumli foydalanish davlat ahamiyatidagi masaladir. Milliy axborot resurslarini 2ta tarkibiy: an'anaviy (qo'lyozma va nashr materiallari, rassomlik san'ati, haykaltaroshlik, arxitektura, audioyozuvlar, fotosuratlar, kino va videofilmlar va h.k.) va elektron (turli axborot obyektlarining raqamli turi) shakliga ajratish mumkin. Bular orasidagi farq nafaqat axborotni ifoda etish, balki uni saqlash, tarqatish va modifikatsiyalash (ko'rinishini o'zgartirish) dadir.

An'anaviy turdagi qo'lyozma, nashr va boshqa turdagi hujjatlarni saqlash va undan foydalanish shu soha mutaxassislari tomonidan tadqiqot va amaliy ishlar davomida o'zlashtirilgan. Lekin, shubhasiz, an'anaviy shaklda saqlanadigan axborotlar hajmini saqlash, tarqatish va qidirish, hisobga olish kabi samarali ishlarda qiyinchiliklar tug'diradi. Bu masalalarni hal qilish yo'llari zamonaviy hisoblash texnikasi, axborot texnologiyalaridan foydalanish va axborotni elektron shaklga aylantirish bilan uzviy bog'liq.

Ta'kidlangan axborot resurslarining tashkil qiluvchilari parallel rivojlanayotgan bo'lsada, kelajakda an'anaviy axborot tashkil qiluvchilarining sezilarli-qismi, so'zsiz, elektron shaklda ifoda etiladi. Bir tomondan oxirgi o'n yillikda faqat elektron shakldagi yoki shu shaklda yaratilgan axborotlar hajmi azaldan bor bo'lgan bosma, audio, video va boshqa nashrlarga nisbatan keskin o'sdi. Rossiyada (axborot sanoati jabhasida unchalik taraqqiy etmagan davlatda) faqat rasmiy ro'yxatga olingan m'lumotlar bazalaridagi axborotlar hajmi Rossiya davlat kutubxonasida saqlanayotgan barcha axborot hajmlaridan oshib ketadi. Davlat statistika qo'mitasining 1996-yilgi tekshiruvidan o'tgan tashkilotlarining ma'lumotlar bazalarining umumiy soni deyarli 800 mingni, shuningdek, 400 mingga yaqini xususiy ishlab chiqaruvchilarni

tashkil etdi. Barcha ma'lumot bazalarining umumiy hajmi 15 Tb (mustaqil MB larining hajmi esa 5 Tb dan ortiq) dan ortiqni tashkil qildi. Internet orqali olingan elektron hujjatlarning miqdori 2000–yili 300 mln., 2001–yilning oxirida bu raqam 3 mlrd.ga yetdi. Yandeks ma'lumotlariga ko'ra 2001–yil iyunda 650 Gb ga yaqin, 2002–yil martda 1Tb ga yetgan.

Bugungi vaqtda elektron shakl axborotni ishonarli va ixcham saqlaydi, uni sezilarli darajada tez va kengroq tarqatish, bundan tashqari u bilan ko'pgina boshqa shakllarda bajarish mumkin bo'lmagan ishlarni qilish mumkin. Shu tarzda axborotni elektron shaklda berish, elektron hujjatlar yaratish, uning elektron ko'rinishini tashkil etish, turli elektron kolleksiyalar va elektron kutubxonalar tashkil etish rasm emas, balki muhim ehtiyojga aylandi.

«Elektron katalog» xususida so'z yuritishimizdan oldin, biz yuz yillar avval paydo bo'lgan kartochkali kataloglarga to'xtalishimiz lozim. Boisi an'anaviy kataloglarning nafaqat ilgari, balki ko'pgina kutubxonalarimizda ayni damda ham ko'magi katta bo'layapti. Biroq axborot manbalari yildan-yilga ko'paymoqda va kartochkali katalogdan qidirish murakkablashmoqda. Shuningdek, zamonaviy informatsion texnologiyalarning rivojlanishi ham axborotlarni kataloglashtirish va qidirishning ancha ilg'or usullariga o'tish imkoniyatini beradi. Binobarin, elektron kataloglashtirish kutubxonalarni avtomatlashtirishning ajralmas qismidir.

«Elektron katalog» tushunchasi bizga AQShdan kirib kelgan. Bunday kataloglar ikki ko'rinishda bo'lishi mumkin. Birinchisi «*Online catalog*» deb ataladi va u doimiy ravishda to'ldirilib boriladigan bibliografik yozuv (BYo) massiviga to'g'ri yo'lni ta'minlaydi. Bizda esa bunday kataloglar ayrim holatlarda «vaqtning real rejimida ishlovchi» kataloglar deb ataladi. Uni muloqat yoki interaktiv deb atash har doim ham to'g'ri emas, chunki uning boshqa ko'rinishi masalan, SD yoki disketalarda «*Offline catalog*» (tarmoqdan o'chirilgan) da ham foydalanuvchining muloqotda ishlashiga yo'l qo'yuvchi dasturi mavjud bo'lishi mumkin.

Chet ellarda *OPAC* (*Online Public Access Catalog*) abbreviaturasi keng tarqalgan bo'lib bu tushuncha amerika lug'atlarida quyidagicha talqin etiladi. «*An online catalog that is available for use by the general public*» («*Ommaviy foydalanish imkonini beruvchi real tartibda ishlovchi katalog*»). Bunday ta'rif to'liq ravishda «*o'quvchilar katalogi*» terminiga to'g'ri keladi. Shu tarzda amerika amaliyotida mashina o'qiy

oladigan kataloglar o'quvchilarning foydalanishiga taklif etilganligiga qarab aniq ikkiga bo'linadi. «*Public access*» oldindan kutubxona xodimi bilan muloqatda bo'lish shart emasligini ta'minlaydi.

Ma'lumotlar bazasi (MB) shunday ma'lumotlar majmuiki o'zida mavjud axborotlarni qayta ishlashni avtomatlashtirish imkoniyatiga ega. Ma'lumotlar bazasining qog'ozdagi (kartochka) ya'ni qo'lda ishlatish uchun mo'ljallangan ko'rinishni biz kartotekalar deb ataymiz. Bu esa «bibliografik MB» tushunchasini beradi.

«*Kartoteka*» va «*katalog*» – turli tushunchalardir. *Katalog* deganda bibliografiya yozuvining asosiy elementi hisoblangan hujjat saqlashning shifri, uning tarkibi va ma'nosini ochib beradigan aniq bir fondga mosligi tushuniladi. *Kartoteka* esa yuqoridagi majburiyatlardan holi bo'lib, uni katalogdan olish maxsus qoida bilan chegaralangan.

Bularning barchasi qanday boshlangan edi. 1964–yil Kongress kutubxonasi «*Machine-Readable Cataloging*» loyihasi barcha izlanishlarini boshladi. Shu tarzda butun dunyoga tanish bulgan *MARC* abbreviaturasi hosil bo'ladi. Bir yildan so'ng mashina tomonidan o'qiladigan yozuv formati paydo bo'ladi.

1965-1968 yillarda esa *MARC2* loyihasi amalda qo'llanila boshlandi. 1968 yildan *MARC2* formati bilan ishlash yo'lga qo'yildi va uning birinchi bosqichida ingliz tilidagi kitoblar kataloglashtirildi. Keyinchalik esa bibliografik yozuvlar formati arxivlangan dasturlar, audiovizual materiallar kompyuter fayllari, filmlar va h.k.lar uchun ishlab chiqildi. Bibliografik yozuvlarni o'nlab tillarda kiritish mumkin.

MARC ko'pgina davlatlarda tez tarqaldi. U davrga borib Kongress kutubxonasida uning navbatdagi tahriri tayyorlangan va bungacha bir nechta versiyalari mavjud edi. AQShda qayta ishlangan *MARC*ni *USMARC* deb nomlashga kelishildi (aslida u *MARC3* edi). Bu to'xtamga kelish ayrim anglashilmovchiliklarni keltirib chiqardi. Milliy standartlarning ayrim qismlari *USMARC* asosida ishlab chiqila boshlandi, lekin ularning abbreviaturalari bu faktni namoyish eta olmadilar. Formatning oxirgi tahriri original nom oldi, u *MARC21* edi.

MARC formatining paydo bo'lishi avvalom bor AQSh kutubxonalarida Online kataloglarini hosil qilishga olib keldi, ular tez va deyarli hamma yerda, jumladan Kongress kutubxonasi yoki NYu-YORKning katta kitob saqlash joylarida ham qo'llanila boshladi.

Muloqotda EKlar bilan ishlash xususiyatlari

Dastlabki axborotlar sirasiga quyidagi savollarga javoblar kiritilgan:

- kompyuter qanday qo'yiladi;
- muloqat uchun til qanday tanlanadi;
- o'z xatosini to'g'irlash qanday amalga oshiriladi;
- javob uchun qancha vaqt beriladi va qanday uzaytiriladi;
- o'quvchining o'quvchilik bileti nomeri mashina tomonidan qanday hisobga olinadi va aks holda o'zi haqidagi ma'lumot qanday kiritiladi.

EKlar faqatgina qidiruvchi funktsiya bo'lib qolmay balki *Circulation* modul ishini ham ta'minlaydi. Bu ma'lumotlar foydalanuvchi uchun an'anaviy bo'lgan shaklda, masalan, monitor yonida joylashgan kichik ko'rsatma ko'rinishda taklif etilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. AQShda bunday muloqatlarning umumiy ko'rinishi ishlab chiqilgan edi. Bu esa hisoblash texnikasining natijaviyligini oshiradi va foydalanuvchida mashinaga nisbatan ishonch paydo bo'ladi.

1. Muloqot sodda tilda olib borilishi zarur, masalan, «Ha» buyrug'i foydalanuvchining roziligini ifoda etadi va «U» tugmasi yordamida hosil bo'ladi, yoki «yo'q» buyrug'i N tugmasi orqali ifodalaniladi va hokazo.

2. Muloqot ma'lumotlar kiritishning ikkita turli sistemasi yordamida hosil qilinadi. Agar foydalanuvchiga tanlash imkoni berilsa u bo'limlarning (optsiya) to'liq ro'yxati bilan tanishadi.

To'g'ri xulosa–ekranga ularning ro'yxatini keltirish va tanlash imkoniyatini foydalanuvchini o'ziga qo'yib berish. Ayrim hollarda foydalanuvchi konkret ma'lumot masalan, muallif nomi yoki asar nomi va hokazolarni berishi zarur bo'lsa, u holda monitorda maskalar blanki hosil bo'ladi.

3. Ekranga bibliografik axborotlarni chiqarishdan oldin qidirish natijalaridan statistik ma'lumot berish zarur. Barcha hollarda ma'lumotlarni izlash uchun, keltirilgan yozuvlarni ko'zdan kechirish ko'p vaqt oladi, bunday vaziyatda foydalanuvchi tomonidan qo'shimcha o'lchamlar kiritilishi lozim.

4. EK o'quvchi tomonidan talab qilingan barcha xizmatlarni bajarish kerak.

EKbu ishning qulayligini ta'minlovchi texnik asbob hisoblanadi, u yordamida foydalanuvchidan ancha olisda bo'lgan axborotlarni ham olishi mumkin.

Huddi shu vazifalar qo'lda bajarilsa ancha vaqt yo'qotilishi mumkin.

EK axborotni qaysi shaklda beradi?

Kataloglarni avtomatlashtirishning boshlanishida foydalanuvchi soʻroviga «*mashina*» ikki xil koʻrinishdagi maʼlumotni beradi: birinchisi bibliografik yozuvdan va ikkinchisi aytaylik soʻralgan kitobni qaysi kutubxona fondidan topish mumkinligi haqida maʼlumot.

Amerika kutubxonalarining koʻpchiligi kartotekalik katalogdan elektron katalogga oʻtish, axborot berish formatini oʻzgartirilishiga olib kelishi shart emas deb hisoblaydilar. Ular kompyuter ekranlarida oddiy kartochkalar birin-ketin paydo boʻlishi kerak degan fikrdadirlar.

Kuzatishlar shuni koʻrsatadiki, bunday fikrlarni koʻpgina oʻquvchilar ham qoʻllab quvvatlaydilar.

Endilikda mazkur yangi yoʻnalishga oʻtish uchun nimalar qilishimiz kerak? Avvalombor, elektron katalogdan turli xil qidiruv belgilari, yaʼni kalit soʻzlar, mualliflar, predmetli, kitob nomi, yillar va hokazolar vositasida axborotni qidirib topish, qidiruvni muayyan muddat oraligʻida chegaralash va boshqa qulayliklarni yaratish zarurligini taʼkidlash joiz.

Amerika kutubxonasining EK va «atrof muhiti»

Dastlab EKlar AQShda 1970–yillarda paydo boʻladi. Lekin fondlar himoyasi sistemalarida bu allaqachon tadbiq qilingan edi. EKning paydo boʻlishidan oldin roʻyxatga olinmagan nashrlarni hisobga olish muammosi hal qilingan birorta kutubxonani uchratish qiyin. Biz bilamizki, amerika «*Electronic collection security*» sistemasi bilan qoʻlga olish 1964-yildan boshlangan va bu jarayon bir necha oyni oʻz ichiga olgan. Bu esa kutubxonalarda yoqimli psixologik mikroiklim yaratilishida katta foyda keltirdi.

Elementar texnik savollarga javob topilmagandan keyin elektronika bilan shugʻullanish shartmi degan savol tugʻildi.

Kompyuterlarning keng tarqalishi OPAC bilan umuman bogʻliq boʻlmagan «circulation»ni kiritishga ruxsat berdi. Bunda kitob fond hisobida va oʻquvchilar ham nomerlangan boʻlgandan keyin, kompyuter faqatgina shu raqamlarni solishtiradi va natijada ekranda shu oʻquvchi haqidagi maʼlumotlar paydo boʻladi. Bu esa kutubxonalarda uchraydigan turli noxushliklarning oldini oladi. Foydalanuvchi haqidagi maʼlumotlar koʻp hollarda qoʻlda kiritiladi.

Koʻrsatilgan har ikkala texnik yangiliklar oʻzaro bogʻliq.

Qidirish asboblari

AQSh ommaviy kutubxonalari 19-asrning boshlarida bori-yoʻgʻi bitta katalogga ega edilar. U lugʻaviy (lugʻatli) deb atalar edi.

Amerikalik o'quvchilar unga mumkin bo'lgan barcha so'rovlar bilan murojaat qilar edilar (xuddi ensiklopedik lug'atlardan foydalanganday).

AQSh – nazariy va amaliy predmetlashtirish vatanidir

Predmetlashtirish va predmetli katalogni boshqarish haqidagi asar tarixida birinchi bo'lib 1976–yil Amerikada Ch.Ketter tomonidan nashr etilgan. U asosida 1995–yili «lug'atli katalogdan foydalanish uchun predmetli maqalalar ro'yxati» nashr etildi. Shunday qilib butun dunyoga tanish bo'lgan Kongress kutubxonasining predmet ruknlari ro'yxati (Library of Congress Subject Heading) dunyoga keldi. Bu ro'yxat juda ulkan hajmga ega bo'lib, u «publichek» tarmog'i uchun kattalik qilar edi. Uning uchun 1923–yilda uncha katta bo'lmagan kutubxonalar uchun ro'yxatlar tashkil etildi.

Sinflashtirish

Klassifikatsiya–qanday amalga oshiriladi? Aynan AQSh sinflashtirish sistemasining vatani va u zamonaviy olamda keng tarqalgan sinflashlardan biri hisoblanmaydi.

Umuman olganda AQShning ommaviy ilmiy va akademik kutubxonalarining ochiqligi va ommaviy bo'lishi shartlaridan biri edi. Biz hozir zamonaviy universitetlarning kutubxona fondlari ochiq bo'lishini tasavvur qilishimiz qiyin. Shuning uchun sinflashtirish sistemalari katalogda emas balki fondida ish olib borishgan va fanning ichki tarmoq (soha) tizulishi bo'yicha izlash imkonini bergan.

Hozirda adabiyotlar haqidagi ma'lumotlar bir marta kiritiladi, bu shunday ma'noni beradiki, aytaylik bitta kutubxonada ma'lum adabiyotlar fondi ro'yxati kiritilgan va u internetga qo'yilgan bo'lsa boshqa kutubxona fondiga uning kiritilishi shart emas u to'g'ridan-to'g'ri olinaveradi. Bu esa bibliografik yozuvlardan foydalanish xizmatini yengillashtiradi.

Kutubxonalarning EKLari ishini boshqaruvchi sistemalar talaygina bo'lib bir–biridan farq qiladi. Masalan uning nomlarini keltiramiz:

MARC 21, AACR 2R, LCSH yoki Sears, DDS. Bundan kelib chiqadiki tarmoq katalogidan foydalanuvchilarning kutubxonasi doimo zarur adabiyotlarning katalogli kartochkalari bilan ta'minlangan bo'ladi.

Bu xizmatlarning barchasi muammolardan xoli emas albatta, ixtiyoriy kutubxona shuni qilishi mumkinki, agar adabiyot «*bugun va hozir*» zarur bo'lsa, uni hech qanday muammosiz to'g'ri fondan yoki kartochkali katalogdan topish mumkin.

Ayrim hollarda biz «*Dunyo axborot resurslari*» degan iborani uchratamiz. Bu shunday, tarmoq chegarasidagi Bibliografik yozuvni unga chiqish uchun OCLC xizmatidan foydalaniladi va u foydalanuvchi (o'quvchi) uchun tekin, lekin kutubxona uchun ancha mablag' talab etadi. OCLC katalogida o'z fondlarini namoyish etish uchun, unga a'zo bo'lish kifoyadir. OCLC faqatgina AQSh yoki Kanada uchun xizmat qilmaydi, agar siz OCLC ning Web-saytini (oclc.org)ni ochib ko'radigan bo'lsangiz, uning 6 tilda ishlayotganligining guvohi bo'lasiz.

Hozirgi kunda OCLC xizmatidan 82 davlatning 41 mingdan ortiq kutubxonasi foydalanadi. OCLC xizmati markazining byudjeti auditorlar yordamida tekshiriladi va yillik hisobotlarda chop etiladi. Yil davomida kutubxonalarga katta miqdordagi pul kredit sifatida beriladi. OCLC katalogi avvallari OLUC (Online Union Catalog-Onlaynning keltirilgan katalogi) deb atalar edi, lekin 25 yildan so'ng u yangi World Cat (Butundunyo katalogi) nomini oldi. 2002–yilda bu katalogda 49mln. atrofida bibliografik yozuvlar bor edi. Har 15 sekunda yangi yozuv kiritiladi va bu hujjatlar 864 mln nusxada namoyish etiladi. Axborotlar dunyoning 400 tilida keltirildi. Rus tilida hujjatlar ingliz tiliga qaraganda 30 marta kam namoyish etilgan, lekin ular World Catga Amerika kutubxonalari tomonidan kiritilgan. Rus kutubxonalari fondlarining OCLC namoyish etilishiga butun dunyo tarafdordir.

10.2. Elektron katalog to'g'risida qoidalar, EKning vazifalari, funksiyalari, tarkibi va yuritish texnologiyasi Umumiy qoidalar

1. Kutubxonaning elektron katalogi mashina o'qiy oladigan kutubxona katalogi bo'lib, u real vaqt tartibida ishlaydi, kutubxona ma'lumot-qidiruv apparati–tarkibiy qismi va avtomatlashtirilgan kutubxona-axborot tizimining markaziy zvenosi hisoblanadi.

2. Elektron katalog (EK) kutubxona fondini tashkil qiluvchi bosma, audiovizual elektron hujjatlar tarkibi va mazmunini ochib berib kutubxonaning axborot resurslariga foydalanuvchilarni erkin kirib borishlarini ta'minlaydi va ko'p aspektli axborot qidiruvini amalga oshirishga xizmat qiladi.

3. EK yaratish tezkorlik bilan barcha toifadagi foydalanuvchilar axborot so'rovlarini to'liq qondirish orqali mutaxassislar tayyorlash, ilmiy-tadqiqotlar o'tkazish va kitobxonlarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirishga yo'naltirilgandir.

4. EK o'z ichiga yagona qoidalar, umumiy tamoyillar va me'yorlar asosida tashkil qilingan bibliografik yozuvlarni olib, u axborotlarga bir

marotaba ishlov berib ularni ixcham ko‘rinishida saqlash va ulardan ko‘p marotaba foydalanish imkoniyatini yaratadi .

5. EK alfavitli, sistemali, predmetli va boshqa ko‘rinishdagi kataloglar funktsiyalarini o‘zida mujassamlashtirgan.

Elektron katalogning asosiy vazifalari

- Kutubxona fondi tarkibi va mazmunini har tamonlama ochib berish;
- Kutubxona fondida mavjud hujjatlar haqidagi axborotlarni ko‘p qirrali tezkor qidiruvini ta‘minlash;
- Kutubxona resurslarini Internet tarmog‘i orqali jahon axborot resurslari bilan integratsiyalashuvini ta‘minlash;
- Axborotlarni himoya qilish;
- Foydalanuvchilarga axborotlardan foydalanish uchun qulay sharoitlar yaratish.

EK ning bajaradigan asosiy funktsiyalari

- Hujjatlarga bibliografik ishlov berishning me‘yoriy talablari asosida hujjatlarni kataloglashtiradi;

- Foydalanuvchilarni kutubxona fondiga kelib tushayotgan yangi nashrlar haqidagi axborotlar bilan ta‘minlaydi;

- Foydalanuvchilarni kutubxona fondida saqlanayotgan hujjatlar haqidagi bibliografik ma‘lumotlar (tavsif sarlavhasi, mavzular bo‘yicha chiqish ma‘lumotlari, ochqich so‘zlar, inventar nomeri va boshqa ma‘lumotlar) bilan ta‘minlaydi;

- Hujjatning kutubxonadagi yo‘li haqidagi ma‘lumotlar: uning fondga kelib tushishidan boshlab ishlov berish, kitobxonlarning undan foydalanishlari va hujjatni fondan chiqarib tashlashgacha bo‘lgan ma‘lumotlar haqida axborot beradi;

- Internet xalqaro tarmog‘i, korporativ tarmoqlari va lokal tarmoqlaridan foydalangan holda kutubxona ma‘lumotlar bazasiga kirishni ta‘minlaydi;

- Axborotlarni ishonchli saqlashni ta‘minlaydi: elektron resurslarning rezerv nusxalari, ishchi va sug‘urta arxivlarini;

- Kutubxona axborot resurslari himoyasini ta‘minlaydi, mualliflik xuquqini va intellektual mulk huquqini himoya qiladi, axborotlarni yo‘q bo‘lishini va buzilishining oldini oladi;

- Foydalanuvchilarning mustaqil ravishda qidiruv o‘tkazishlariga (axborotlar fazosida navigatsiya xizmatlari ko‘rsatish va o‘zining do‘stona interfeysi orqali) yordam beradi.

Elektron katalog tarkibi

Kutubxonaning elektron katalogi, yagona katalog sifatida yoki hujjatlarning ko‘rinishlariga qarab tuzilgan bir necha ma’lumotlar bazalari; «Kitoblar», «Dissertatsiyalar», «Davriy nashrlar», «Normativ hujjatlar» asosida tashkil qilinishi mumkin.

Elektron katalogdan foydalanish va yuritish texnologiyasi

Kutubxonaning elektron katalogini yaratish va undan foydalanish quyidagi asosiy tamoyillariga asoslanadi:

- EK tizimida foydalanilayotgan texnika vositalari va dasturiy taminotning ochiq harakterdaligi;
- Mamlakatimizdagi va chet ellardagi nashrlarning bibliografik tasvirlarni bir marotaba kataloglashtirish va ulardan ko‘p marotaba foydalanish;
- Tizim ichki formatida standart kommunikativ formatlarda foydalanish va bibliografik ma’lumotlarni import-eksport qilishga mo‘ljallangan konventorning mavjudligi;
- EK tizimiga telekirish internet tarmog‘i, http va Z39.50 protokollari yordamida bajariladi;
- Bibliografik ma’lumotlar bazasida axborotlar qidirish quyidagi belgilar: muallif (yoki mualliflar), sarlavha, predmet rubrikasi, UDK va BBK indeksi, ochqich so‘zlar, seriya nomi, nashr etilgan joy, nashr vaqti, hujjatning saqlanayotgan joyi va boshqa bir qator belgilar asosda bajarilishi mumkin.

Elektron katalog bilan ishlash o‘z ichiga, kataloglashtirishning asosiy texnologik jarayonlarini:

- Hujjatlarni kataloglashtirish;
- Ko‘p aspektli bibliografik qidiruv, chiqish formalarini (formulyar, kartochka, ko‘rsatkich va boshqalarni) shakllantirishni oladi;
- Foydalanuvchi, elektron katalogdan olinayotgan natijalarni kompyuter ekranida ko‘rishi, printerda bosib chiqarishi va disketga yozib olishi mumkin.

10.3. Kutubxonalarda MARC formatlarining yaratilishi tarixi.

MARC 21 yangi asr formati

Kompyuter tarmoqlarining rivojlanishi foydalanuvchilar orasida axborot almashinuv hajmi va sifatini ortishiga olib keldi. Mazkur imkoniyatlar kutubxonachilikka ham o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Hozirgi

kunda, AQShning ko'plab ilmiy kutubxonalari o'z fondiga kelib tushayotgan adabiyotlarning 10-20% nigina mustaqil kataloglashtiradilar. Qolgan qismini esa bibliografiyalashtiruvchi tashkilotlar tizimlaridan ko'chirib oladilar. Bibliografik yozuvlarni almashirish jarayonida, bir tizimdagi axborotni ikkinchi bir tizimga benuqson olib o'tishda MARC (Machine Readable Cataloguing – mashina o'qiy oladigan kataloglashtirish) formatlarining o'rnini beqiyosdir.

Bibliografik axborotlarni EHM yordamida qayta ishlashga mo'ljallangan formatlarning ilk namunasi sifatida MARC1-loyihasi 1965-1966 yillarda AQSh Kongress kutubxonasi tomonidan ishlab chiqildi. Loyihaning asosiy vazifasi elektron kutubxona kataloglari yaratish edi. MARC1- loyihasi bilan bir vaqtda Britaniya milliy kutubxonasi ham BNB/MARC formatini ishlab chiqdi. Mazkur format "Britaniya milliy bibliografiyasi"ni yaratishda zaruriy bo'lg'in sifatida paydo bo'ldi. 1968 yilda elektron katalogni shakllantirish jarayonida ichki format hamda kommunikativ sifatida foydalanish uchun MARC2 Ingliz-Amerika loyihasi ilgari surildi.

Hozirgi kunda jahonda MARC format oilasiga kiruvchi 50 dan ortiq formatlar mavjud bo'lib, ularning ko'pchiligi ma'lum bir mamlakat tomonidan, ayrimlari esa bir necha mamlakatlar tomonidan ishlab chiqarilgan. Aynan bir mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan format asosan shu mamlakatning kataloglashtirish qoidalarini inobatga olgan holda yaratilgan. Bunday formatlarga misol sifatida USMARC (AQSh), UKMARC (Buyuk Britaniya), DANMARC (Daniya), AUSMARC (Avstraliya), CANMARC (Kanada), RUSMARC (Rossiya federatsiyasi) kabi formatlarni keltirish mumkin.

Bir nechta mamlakatlar hamkorligida ishlab chiqarilgan MARC formatlarga misol sifatida INTERMARC formatini keltirish mumkin. Mazkur format Frantsiya va Belgiya tomonidan yaratilgan.

MARC formatlarning ko'payishi boshqa bir muammoni, har xil formatda bo'lgan bibliografik yozuvlarni bir-biriga mos kelishlik muammosini yuzaga keltirdi. Har xil formatlar asosida ishlovchi muassasalar o'rtasida bibliografik yozuvlarni (BYo) almashinish nihoyatda qiyinchilik tug'dirdi. Xalqaro kommunikativ format MARC21 ni yaratilishi bu muammoni hal qilish uchun qo'yilgan ilk qadam edi.

1969 yilda Kopenhagenda bo'lib o'tgan IFLAning (The International Federation of Library Associations and Institutions – Kutubxonachilik uyushmalari va tashkilotlarining xalqaro federatsiyasi)

35 – sessiyasida, nashr ishi davlat bibliografiyasida MARC formatni rivojlantirish loyiqasi ko‘rib chiqildi. 1974 yilda Buyuk Britaniyada 12 ta mamlakat vakillari yig‘ilib, MARC tarmog‘ini yaratish imkoniyatlarini muhokama qildilar va milliy bibliografik ma’lumotlarini ayirboshlashni tashkil qilish uchun MARC - UBCIM (Universal Bibliographic Control) xalqaro tarmog‘ini yaratish bo‘yicha xalqaro dastur ishlab chiqildi.

1977 yilda IFLAning ishchi guruhi tomonidan xalqaro UNIMARC universal kommunikativ formati ishlab chiqildi. Ushbu formatning ishlab chiqarilishidan asosiy maqsad, mazkur format boshqa MARC formatlar orasida vositachi bo‘lish edi. Har xil MARC formatlarga asoslangan avtomatlashtirilgan axborot-kutubxona tarmoqlarga UNIMARC formatidaga bibliografik yozuvlarni import-eksport qilish funksiyasi kiritilishi bilan har xil MARC formatdagi bibliografik yozuvlarni almashinish muammosi hal qilindi.

1980-1990 yillarda UNIMARC va USMARC formatlari takomillashtirildi, mazkur formatlardan foydalanish uchun yo‘riqnomalar va har xil turdagi qo‘llanmalar yaratildi. Bu esa USMARC formatini ham keng tarqalishiga olib keldi. Hatto USMARC formati, ayrim tashkilotlarning ichki formati sifatida ham ishlatila boshladi. Ta’kidlash joizki, bibliografik yozuvlarni USMARCda 200 dan ortiq maydonda, UNIMARCda 150 maydonda tasvirlash ko‘zda tutilgan. Bundan tashqari (25 ga yaqin) maydon ostilari ham mavjud. Mutaxassislarining ta’kidlashicha, bu ikki formatning moslik darajasi 80% ni tashkil qiladi.

Hozirgi paytda MARC 21 AQShda juda keng tarqalgan format hisoblanadi. Lekin yoddan chiqarimaslik kerakki, MARC 21 formati doimiy yangilanishda. Bunga sabab, hujjatlarning yangi turlarini, axborot tashuvchi moslamalarning yangi turlarining paydo bo‘lishi, telekommunikatsiyaning takomillashuvi, axborotlarni qayta ishlash usullari texnologiyasi va vositalarining takomillashuvidir. Shu o‘rinda, MARC 21 formatiga batafsil to‘xtalib o‘tamiz.

MARC 21 yangi asr formati

1999 yilda USMARC vaCANGMARC formatlari sintezidan MARC21 formati yuzaga keldi. Mazkur format shu paytdagi axborot texnologiyalarning imkoniyatlarini e’tiborga olgan holda ishlab chiqilgan.

MARC 21 formati MARC-8 yoki UTF-8 shaklidagi kodirovkali alifbolarni qo‘llab-quvvatlaydi. MARC-8 ISO2022ga asoslangan bo‘lib, mazkur kodirovka Yaxudiy, Kirill, Arab, Grek va Sharqiy Osiyo alifbolaridagi yozuvlarni ishlatish imkoniyatini beradi. UTF-8 kodirovkasi Unicode qo‘llab-quvvatlaydigan barcha tillar yozuvlarini tavsiflash imkoniyatini beradi.

Mazkur formatdagi yozuvlarni o‘qib tushunish insonlarga qiyinchilik tug‘diradi, bundan tashqari bunday axborotlarni qayta ishlash uchun standart dasturiy vositalar to‘plami mavjud emas.

2002 yilda XML tili asosida MARCXML format ishlab chiqildi. MARCXML formati yuqorida biz ko‘rgan yozuv formatidan farqli o‘laroq, maydonlar bir-biridan maxsus teglar yordamida ajratiladi, bu esa ularni tushunishni osonlashtiradi.

Ma’lumki, hozirgi kundagi zamonaviy dasturlash tillarida XML formatidagi axborotni qayta ishlovchi standart dasturiy vositalar mavjud. Bundan tashqari Metadata Object Description Schema (MODS) sxemasi mavjud bo‘lib, u MARCXML yozuvidagi ma’lumotlarni noraqamli tavsiflash, ya’ni matnli teglar yordamida tavsiflash imkoniyatini beradi. Dublin core formati. Dublin core (DC) – metama’lumotlar to‘plamidan tashkil topgan bo‘lib, kutubxonashunoslik va axborot texnologiyalari sohasidagi standart hisoblanadi. Mazkur standart asosan elektron hujjatlarni, xususan Internet tarmog‘idagi ma’lumotlarni (matnli, ovoz, video, rasm va boshqa shakldagi) tavsiflash hamda ularni izlab topishni tezlashtirish maqsadida ishlab chiqilgan. Dublin Core Metadata Initiative – metama’lumotlar standartini takomillashtiruvchi, mazkur standartlar bo‘yicha seminar va har xil tadbirlar o‘tkazuvchi tashkilotdir.

1. Title – sarlavha;
2. Creator – resursni ishlab chiqaruvchi (muallif);
3. Subject – sohasi;
4. Description – qisqacha ma’lumot;
5. Publisher – nashriyot;
6. Contributor – ishtirokqiluvchilar (hammualliflar);
7. Date – sana;
8. Type – turi;
9. Format – format;
10. Identifier – identifikatsiya (ISBN, ISSN va boshqa raqamlar)
11. Source – manba (mazkur resurs joylashgan joy);
12. Language – til;
13. Relation – bog‘lanish;

14. Coverage – o‘z ichiga olgan ma’lumotlar;
15. Rights – mazkur resursga murojaat huquqi.

Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, hozirgi kunda mazkur standart kundan-kunga foydalanuvchilar orasida keng tarqalmoqda. Mazkur standart resurslarni nafaqat kataloglashtirish balki o‘zaro almashinishda ham qulay vosita vazifasini bajarmoqda. Bundan tashqari MARC formatdan farqli ravishda mazkur standartda maydon nomlari so‘zlar bilan belgilanganligi hamda unda maydonlar sonining kamligi tufayli foydalanish jarayonida maxsus bilim talab qilinmaydi.

Ushbu bo‘limda biz BYolarni kataloglashtirish jarayonida foydalaniladigan MARC formatlarni va DC standartini ko‘rib chiqdik. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, AAKT ishlab chiqarishda ixtiyoriy MARC formatga asoslanish mumkin, biroq boshqa AAKTlar bilan BYo almashinish jarayonida UNIMARC yoki MARC21 formatlarga asoslanish maqsadga muvofiqdir. Elektron kutubxonalar yaratishda esa MARC formatlarga emas, balki DC standartiga asoslangan ma’qul. Chunki, mazkur format elektron resurslarni tavsiflash uchun mo‘ljallangan maxsus standart hisoblanadi.

Hayotimizga shiddat bilan kirib kelayotgan axborot kommunikatsiya texnologiyalari yordamida elektron kutubxonalar barpo etish, korporativ tarmoq orqali ma’lumotlar almashish, virtual muhitda xizmat ko‘rsatish borasida katta ishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada amalga oshirilayotgan ishlar jahon andozalariga mos, jahon talablari doirasida bajarilishi yuqorida ta’kidlanganidek, muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Oxirgi yillarda axborot-kutubxona muassasalari faoliyatini tashkil etishda bir qator loyihalar amalga oshirildiki, ular nafaqat respublika kutubxonachilik ishini rivojlantirishga, balki, jahon andozalariga mos ravishda shakllantirishga xizmat qilyapti. Shu o‘rinda bu borada Yevropaning yetakchi mamlakatlarida raqamli kutubxonalar barpo etish borasida amalga oshirilgan ish tajribalarni o‘rganish, tahlil etish va o‘z faoliyatimizda qo‘llash elektron kutubxonalarni shakllantirish ishlarini yanada rivojlantirishda katta natija berishi aniq. Shu maqsadda Yevropa mamlakatlarida raqamli kutubxonalar yaratish loyihalarini o‘rganib qisqacha sharhlab o‘tamiz.

Yevropada dastlabki raqamli kutubxonalar yaratish loyihasi boshlanganiga o‘n yildan ziyod vaqt o‘tdi. Bu davr mobaynida raqamli kutubxonalar rivojlanishi bolalik davridan yetuklik davrga o‘tib, o‘z rivojlanishining muqobil bosqichiga yetib keldi. Raqamli kutubxonalar

tushunchasi, ularning mavjud bo'lishlik mazmuni xaqida fikr yuritar ekanmiz, Internet tarmog'ida juda ko'p raqamli kutubxonalarning mavjudligi, ularning ko'pchiligi qat'iy standartlarga mos emasligini ta'kidlash mumkin.

Yevropada raqamli kutubxonalarning rivojlanishi juda sermahsul. Oddiy kuzatuvchi sifatida Yevropada raqamli kutubxonalarning rivojlanish yo'nalishlarini, raqamli kutubxonalarni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilgan loyihalarni sharhlaymiz. Yevropa raqamli kutubxonalarning rivojlanish tajribasini o'rganish asosida mutaxassislar o'z raqamli kutubxonalarni yaratishdagi faoliyatlarini tizimli tashkil etishda foydalanishlari mumkin.

10.4. Yevropada raqamli kutubxonalar faoliyati

Raqamli kutubxonalar g'oyasi yangilik bo'lmasda 1990 yilga qadar real bo'lmagan. Umuman ilk raqamli kutubxonalar Amerika Qo'shma Shtatlarida barpo etilgan bo'lib, Aleksandriya raqamli kutubxonasi loyihasi, Initsiativa raqamli kutubxonasi loyihalari misol bo'la oladi. Tez orada raqamli kutubxonalar yaratish borasidagi g'oyalar, madaniy qadriyatlarning saqlash va yetkazishning yangi muhimroq turi sifatida Yevropaga tarqaldi. Bu o'zgarishlar rivojlanishi turli darajada bo'lgan Yevropa mamlakatlariga tarqala boshladi. Yevropa turli xil rivojlanishdagi mamlakatlar bir biriga juda yaqin joylashgan mintaqalardan biridir. O'xshash madaniy qadriyatlar, bir biriga yaqin bo'lgan madaniy meros bu mamlakatlarni birlashtiradi. Mazkur asos Yevropa mamlakatlari orasidagi hamkorlikni kuchaytiradi. Hamkorlik an'analari Raqamli kutubxonalar yaratishda ham saqlangan.

Kutubxonalar uchun Telematika (Kompyuterlashgan masofaviy aloqa)

Kutubxonachilik sohasi Yevropa Ittifoqining ilmiy tadqiqotlar va texnologiyalarni rivojlantirishninguchinchi va to'rtinchi dasturining bir qismi sifatida kiritildi. Bu dastur faoliyati doirasida kutubxonalar uchun telematika 1990 yildan 1998 yilgacha muntazam iqtisodiy qo'llandi. Beshinchi dasturda ham kutubxonalarning raqamlashtirish faoliyatiga doir loyihalar iqtisodiy qo'llab quvvatlandi.

*CANDLE (Controlled Access to Digital Libraries in Europe - Контролируемый доступ к электронным библиотекам в Европе)⁴⁷ Yevropa elektron kutubxonalaridan foydalanishni boshqarish nomli

⁴⁷Telematics for Libraries, "Telematics for libraries: Projects, CANDLE," available from <http://www.cordis.lu/libraries/en/projects/candle.html>.

loyiha 1998 yilda boshlanib, 30 oy mobaynida davom etdi. Bu loyiha CaseLibrary loyihasida kutubxonalar tomonidan nashriyotlar va yetkazib beruvchi agentliklar bilan hamkorlik orqali olinadigan raqamli nashrlarni kutubxonachilarga tanishtirishga tomon yo'naltirilgan. Loyiha koordinatorlari Madridlik bo'lib (Ispaniya), B.H. Blackwell Ltd. (Buyuk Britaniya), Sough Bank University (Buyuk Britaniya), Univerit di Fierenze (Italiya) va National and Capodistrian University of Athens (Greece) kabi muassasalardan ishtirokchilarni jalb qilishdi.

*CECUP (Central and Eastern European Copyright User Platform-sentralnaya i Vostochnaya Platforma Yevropeyskogo Copyright Polzovatelya)⁴⁸. Bu Yevropa foydalanuvchilarining mualliflik huquqi platformasining Markaziy va Sharqiy Yevropa uchun davomi edi. Bu mualliflik huquqi sohasida Markaziy va Sharqiy Yevropada yuzaga keladigan muammolar, raqamlashtirish va elektron xizmatlarning texnologik ishlanmasiga bag'ishlanadi.

*DEBORA (Digital Access to Books of the Renaissance- sifrovoy dostup k knigam epoxi Vozrojdeniya)⁴⁹ Uyg'onish davri kitoblariga raqamli ega bo'lish deb nomlangan loyiha 1999 yilning yanvaridan boshlab 30 oy davom etdi. Mazkur loyihada XVI asrning noyob hujjatlardan tarmoq orqali foydalanishning yo'llari ishlab chiqildi. Bunda qadimiy kitoblarni raqamlashtirish tizimi ishlab chiqildi. Loyiha koordinatori Lionning axborot-kutubxonashunoslik Milliy maktabi boshchiligida Fransiya, Buyuk Britaniya, Portugaliya i Italiya davlatlari bilan hamkorlikda amalga oshirilgan.

*DECOMATE II (Developing the European Digital Library for Economics – Развитие европейской цифровой библиотеки для экономики)⁵⁰. Iqtisodiyot sohasiga oid Yevropa raqamli kutubxonalarini rivojlantirish loyihasi iqtisodiyotga oid turli axborot resurslaridan Yevropaning turli kutubxonalarining yagona interfeysi orqali foydalanishni ta'minlashga bag'ishlangan. Loyihaning koordinatsiya qiluvchi muassasa sifatida Niderlandiyaning Tilburg universiteti kutubxonasi bilan bir qatorda Gollandiya, Italiya, Buyuk Britaniya, Ispaniya va Belgiyadan 10 ta muassasa ishtirok etdi.

---

⁴⁸ ECSC, "CECUP: Central and Eastern European copyright user platform," 2000; available from <http://www.eblida.org/cecup/>.

⁴⁹ Dernière mise à jour, "DEBORA: Digital Access to Books of the Renaissance," 07 December 2001; available from <http://www.enssib.fr/divers/debora/>.

⁵⁰ UAB Library Service, "DECOMATE II: Developing the European Digital Library for Economics," 31 January 2005; available at <http://www.enssib.fr/divers/debora/>.

*DIEPER (Digitized European Periodicals - Оцифровка европейских периодических изданий)⁵¹. Yevropa vaqtli matbuot nashrlarini raqamlashtirish loyihasi barcha raqamli vaqtli matbuot nashrlarining yagona markazini yaratib, foydalanishni ta'minlash, bu elektron noshirlik, ya'ni chop etishning raqamli formalariga o'tishni ta'minlar edi. Gettingen Davlati va Universitet kutubxonasi mazkur loyihaning muvofiqlashtiruvchi muassasa hisoblanib, Yevropa Ittifoqining 100 dan ortiq ishtirokchilarini jalb etdi.

*EULER (European Libraries and Electronic Resources in Mathematical Sciences- Европейские библиотеки и электронные ресурсы по математическим наукам)⁵². Matematika fanlari bo'yicha elektron kutubxonalar va elektron resurslar deb nomlangan loyiha Yevropa ma'lumotlar bazasi asosida yaratilgan haqiqiy virtual kutubxona foydalanuvchilar tomonidan yaxshi qarshi olindi. EULER loyahasining asosiy maqsadi matematika sohasiga oid elektron axborot resurslarni integratsiya qilishdan iborat. EULER loyihasi natijasida turli manbalarda mavjud matematikaga oid resurslar asosida raqamli kutubxona yaratildi. Loyiha koordinatori Berlindagi Karlsruhe Matematika va informatika fanlari Departamenti bo'lib, asosiy hamkorlar Germaniya, Shvesiya, Fransiya va Italiya davlatlaridir.

*NEDLIB (Networked European Deposit Library - Setevaya Yevropeyskaya Depozitnaya biblioteka)⁵³. Yevropa tarmoq depozit kutubxonasi loyihasi.

NEDLIB loyahasining maqsadi kutubxonalarning milliy depozitlarini kelajakda elektron nashrlarini yaratish edi. Koninklijke Bibliotheek, Niderlandiya Milliy kutubxonasi loyihani boshqardi. Natijada raqamli depozit tizimlar yaratish yo'llari ishlab chiqildi. Hamkorlar sifatida Niderlandiya, Fransiya, Norvegiya, Finlyandiya, Germaniya, Portugaliya, Shveysariya va Italiya davlatlari, shuningdek, uchta noshirlik kompaniyalari homiy sifatida o'z ulushlarni qo'shdilar.

*DigiCult«Digital Heritage and Cultural Content – цифровое наследие и культура содержания» (DigiCULT)⁵⁴. Bu ilmiy tadqiqot faoliyati sohasi hisoblanib, Yevropa komissiyasi tomonidan boshlangan

---

⁵¹“DIEPER: Digitized European Periodicals,” available from <http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dieper/>

⁵²EULER Consortium, “EULER: Your portal to mathematics publications,” available from <http://www.emis.de/projects/EULER/>

⁵³NEDLIB, available from <http://www.kb.nl/coop/nedlib/index.htm>

⁵⁴DigiCULT Consortium, “DigiCULT: Technology challenges for digital culture,” 12 January 2005; available from <http://www.digicult.info/pages/index.php>.

dasturning beshinchi qismi hisoblanib, axborot kommunikatsiya texnologiyalari Yevropaning har bir fuqarosi hayotining barcha jabhalariga kirib borishi tomonga yo‘naltirilgan bo‘lib, raqamli qadriyatlar axborotlashgan texnologik jamiyatning barcha fuqarolarining umumiy merosi hisoblanishi, ulardan foydalanish madaniyatiga yo‘naltirilgan. Beshinchi dastur doirasidagi texnologik tadqiqotlar 1998-2002 yillarni o‘z ichiga olib, 6 - qismi 2002-2006 yillarni o‘z ichiga oldi. Loyiha madaniy qadriyatlarni saqlashning barcha jabhalariga taalluqli, jumladan, Yevropaning boy madaniy va ilmiy merosini shakllananyotgan raqamli muhitda saqlash, foydalanish, taqdim etish kabi masalalarni yechadi.

Avstriyaning Zalsburg tadqiqotlari, to‘qqizta yuqori darajada tan olingan Yevropaning madaniy tashkilotlari bilan birga DigiCult 2001 yilning 1 yanvaridan 12 oy davomida olib borgan tadqiqotlari uchun taqdirlandi. DigiCult Konsorsiumining asosiy hamkorlari:

✓ Zalsburg tadqiqotchiligi ForschungsGESellschaft, Zalsburg, Avstriya

✓ Chivita Konsorsiumi, Rim, Italiya

Quyidagi muassasalar loyihaning ekspert hamkorlari hisoblanadi:

✓ Avstriya milliy kutubxonasi, Vena, Avstriya

✓ Filmmuseum Niderlandiya, Amsterdam, Niderlandiya

✓ Haus der Kulturen der Welt, Berlin, Germaniya

✓ Qirollik kutubxonasi, Shvesiya Milliy kutubxonasi, Stokgolm, Shvesiya

✓ Shotlandiya madaniy resurslaridan foydalanishtarmog‘i - SCRAN, Edinburg, Velikobritaniya

Shuningdek, butun Yevropa raqamli kutubxonalarining xalqaro hamkorligi ham mavjud bo‘lib, ko‘pgina Yevropa institutlari jalb etilgan. Bulardan biri sifatida Universalis kutubxonasini misol qilish mumkin. Bu xalqaro loyiha umumjahon madaniy va ilmiy merosning matn, tasvir, ovozli yozuvlarni axborot kommunikatsion texnologiyalar yordamida keng xalq ommasiga yetkazishdan iboratdir. Loyihaning 13 ta hamkori Milliy kutubxonalar bo‘lib, ulardan ikkita hamkor Yevropadan tashqari mamlakatlardandir.

*EMANI⁵⁵ loyihasi bu kabi yo‘nalishning yorqin misoli bo‘lib, matematik axborotning raqamli ko‘rinishda uzoq muddatli saqlash, tarmoq orqali foydalanishga imkoniyat yaratishga qaratilgan. 2002

---

⁵⁵Springer-Verlag Heidelberg, "EMANI: Electronic Mathematical Archiving Network Initiative," 12 January 2005; available from <http://www.emani.org/index.htm>.

yilning iyulidan o‘zida Xitoy, Fransiya, Germaniya, AQShning 4 ta ilmiy kutubxonalarni mujassamlantirgan. Matematika oid nashrlarning uzoq muddat elektron saqlash vazifalarni amalga oshirishga mo‘ljallangan.

Milliy raqamli kutubxonalar yaratish

Avvalo, milliy doiradagi raqamli kutubxonalar faoliyati haqida fikr yuritganda, YuNESKO ning umumjahon dasturlarini eslatib o‘tamiz. Bu dasturlarning ikki tomonlama maqsadini ko‘rsatish mumkin. Yo‘qolish xavfi bo‘lgan hujjatlarning umumjahon merosini saqlashga ko‘maklashish.

Dasturni amalga oshirishda YuNESKO koordinator va katalizator rolini o‘ynaydi. Dastur doirasidagi loyihalar kutubxonalarda va arxivlarda qo‘lyozmalar va nodir nashrlarni saqlash va mazkur milliy qadriyatlarning umrini uzaytirishga qaratilgan. Misol tariqasida, Moskvaning Rossiya Davlat kutubxonasida saqlanayotgan XV-XVI asrlarning slavyan qo‘lyozmalarini saqlash va foydalanishni ta‘minlash masalalarini keltirib o‘tamiz. Shuningdek, u o‘zida ko‘pgina, Dostoevskiy va Pushkin kabi mualliflar asarlarini mujassamlantirgan. Loyiha boshlangach, boshlang‘ich qismda, 1990-yillarning boshlarida ko‘pgina natijalar CD-ROM ko‘rinishida aks etgan. Bu raqamli kutubxonalar faoliyatining yorqin misolidir. Tabiiyki, dastlab raqamlashtirish loyiha asosiy ishi bo‘lib, raqamli formatdagi xizmatlarning taqdim etilishi asosiy g‘oyasi hisoblanadi. Bu kabi dasturlar Yevropa milliy raqamli kutubxonalarini faoliyatini tashkil etishdagi dastlabki amalga oshirilgan ishlar deyish mumkin. Milliy kutubxonalar mamlakatda kutubxonachilik ishini rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Raqamli faoliyat olib borishda milliy kutubxonalar faoliyati yuqori darajada bo‘lishi lozim.

* ELib :(The Electronic Libraries Programme - Programma Elektronnye biblioteki)⁵⁶. Elektron kutubxonalar dasturi eLib -oliy ta‘limni rivojlantirish va shakllantirishda katta rol o‘ynadi. Asosiy maqsadi gibrid kutubxonalar orqali, raqamli kutubxonalar modelini yaratish, resurslarning kengaytirilgan qidiruv tizimini yaratish, raqamli resurslarni saqlash orqali loyiha amalga oshirila boshladi. Iqtisodiy jihatdan mablag‘ bilan ta‘minlanish, eLib dasturini yaratilishiga olib keldi. Bu 60 ga yaqin loyihalarni o‘z ichiga oldi. Ko‘pgina loyihalar

---

⁵⁶UKOLN, “eLib: The Electronic Libraries Programme,” 13 January 2005; available from <http://www.ukoln.ac.uk/services/elib>

ma'lum bir vazifalarni bajarishda bir birini to'ldirdi. Mazkur loyihalar, xalqaro miqyosda raqamli kutubxonalar barpo etishda bir biri bilan hamkorlikda faoliyat olib bordi.

*Gallica (Fransiya)⁵⁷ Fransiya milliy kutubxonasining De l Homme muzeyi, Pera Loti uyi bilan hamkorlikda yaratilgan Internet-server bo'lib, on-layn qidiruvni sinovdan o'tkazish uchun yaratilgan. Gallica 2000 BnFrance raqamli kutubxonasi XX asr boshi o'rta asrlarga taalluqli multimedia hujjatlarining eng oxirgi versiyasi hisoblanadi.

*Global-Info: German Digital Libraries Program (Germaniya)⁵⁸- Nemis raqamli kutubxonalar yaratish dasturi. Raqamli kutubxonalar yaratish Konsepsiyasi Germaniya davlatining 1996-2000 yillarga mo'ljallangan axborot infrastrukturasi kiritilgan edi. Global-Info grant loyihasi Axborot va kommunikatsion Komissiyasi hamkorligidagi ilmiy jamiyatlarining texnologik rivojlanishi tadqiqotlari doirasida amalga oshirilgan. Bu barcha tadqiqotchilarga adabiyotlardan foydalanishga, tadqiqot natijalari, boshqa axborotlarga to'g'ridan-to'g'ri, to'siqlarsiz ega bo'lishlikni ta'minlashdan iborat. Mazkur dastur doirasidagi loyihaga davlat tomonidan 60 mln. nemismarkasi ajratiladi. Nemis raqamli kutubxonalarini yaratish dastur loyihalari 1998 yildan boshlab 6 yil davom etib, mazkur dasturga bir qancha nemis kutubxonalari va axborot markazlari jalb etilgan.

*Digital Image Arxiv(Архив цифровых изображений)⁵⁹ (Avstriya) "Suratlarning raqamli arxivi" loyihasi Avstriya Milliy kutubxonasi tomonidan amalga oshirilgan. Mazkur loyiha portretlar to'plamlari, suratlar arxivi, Fidei commissâ kutubxonasi bilan birgalikda amalga oshirilgan. Avstriya Milliy kutubxonasi 1,5 million tarixiy fotosuratlarini, Avstriya tarixiga oid bo'lgan portretlar, arxitektura, topografiyalarni raqamlashtirish, asosiy maqsad sifatida esa Arxivlardagi raqamli suratlarini effektiv modelini yaratishdan iborat. Loyiha 1999 va 2001 yillarni o'z ichiga oladi.

* BIBSYS raqamli kutubxona (Norvegiya)⁶⁰- Mazkur loyiha 1998 yildan 3 yil davom etib, Norvegiya milliy raqamli kutubxonalarini barpo etishga bag'ishlanadi. Loyihaning asosiy maqsadi oliy ta'lim doirasida Norvegiya foydalanuvchilarini yangi va mavjud xizmatlarni

---

⁵⁷ Gallica, available from <http://gallica.bnf.fr/>.

⁵⁸ DomainSpa, LLC, "Global-info.org," available from <http://www.global-info.org/>.

⁵⁹ Hans Petschar, "Project 'Digital Image Database,'" 2001; available from http://www.onb.ac.at/sammlungen/bildarchiv/projekte/bdb/e_einleitung_frs.htm

⁶⁰ "BDB: BIBSYS Digital Library," available from <http://www.bibsys.no/BDB/eng/>.

integratsiyalash orqali raqamli axborot resurslariga ega bo'lishlikni ta'minlashdan iborat.

Yana ko'plab: Muisti - fin milliy kolleksiyasini raqamlashtirish va tarmoq orqali taqdim etish loyihasi (Finlyandiya), Daniya madaniy merosini raqamlashtirish loyihasi - Kulturarw 3 (Sweden), Shvesiya qirollik kutubxonasi va Shvesiya Milliy kutubxonasining shved nashrlarining raqamli kolleksiyasini yaratish va internet orqali foydalanishga taqdim etish loyihasi – shved elektron nashrlari kolleksiyalarini yaratilishi va bugungi kun va kelajak avlodga taqdim etilishiga tamal toshini qo'ydi.

*Memoria (Ispaniya) - Ispaniya xotirasi loyihasi. Ispaniya Milliy kutubxonasini (Biblioteca Nacional de España) raqamlashtirishga asoslangan bo'lib, o'zida Ispaniya boy madaniy merosini o'zida mujassamlantirgan universal raqamli kutubxona yaratishga bag'ishlandi. 1995 yilda boshlanib kutubxonaning eng noyob, yuqori qimmatdorlikka ega, mualliflik huquqi himoyasida bo'lgan va yemirilish xavfi mavjud bo'lgan qimmatbaho asarlarni raqamlashtirishdan boshlandi.

*Memoria Project (Czech) -Chexiya xotirasi loyihasi. Mazkur loyiha Chexiya Milliy kutubxonasini raqamlashtirishga bag'ishlanib, tarix sohasiga oid resurslarning virtual muhitini yaratishga bag'ishlanadi. Bu turli davrning tarixiy hujjatlariga, turli xil manbalardagi tarixiy hujjatlarning tavsifi, bibliografik ma'lumotlariga ega bo'lish, raqamli foydalanish imkoniyatini yaratdi.

Lokal raqamli kutubxona faoliyati.

Yevropada bunday faoliyatning ikki turi mavjud: ulardan biri tarmoq orqali barcha kutubxona xizmatlari turlarini o'z ichiga oladi, ikkinchisi kutubxonaning raqamli faoliyatiga javobgardir. Bugungi kunda keltirib o'tilgan ikkala tur ham keng tarqalgan.

*Raqamli kutubxonalar bo'yicha Yevropa konferensiyasi - European Conference on Digital Library (ECDL) ilk bor 1996 yil tashkil etildi. Keyingi yillarda mazkur konferensiya texnikaviy, tashkiliy va ijtimoiy masalalarga bag'ishlangan Yevropaning bosh forumiga aylandi. Bu ta'lim tizimini media va axborot bilan ta'minlashga yo'naltirilgan bo'lib, Germaniya Fan va ta'lim vazirligi tomonidan qo'llab quvvatlandi. Asosiy e'tibor Fan va ta'lim vazirligi, Germaniya tadqiqotlar instituti, individual nemis federal yerlari va boshqa ilmiy tadqiqot institutlarini faoliyatini moliyalashtirishga bag'ishlanadi.

Yevropada raqamli kutubxonalarining rivojlanish faoliyatini kuzatar ekanmiz, raqamli kutubxonalar yaratish bo'yicha ko'pgina boshlang'ich

loyihalar dastlab madaniy merosni saqlashga yo'naltirilgani, keyingi bosqichlarda ijtimoiy gumanitar, matematika va boshqa ko'pgina sohalarga e'tibor qaratilgani, bularning orasida, ayniqsa, tarixiy hujjatlarni raqamlashtirish muhim o'rin tutgani haqida xulosaga kelish mumkin. Shuningdek, raqamli kutubxonalarini rivojlanishi bilan ko'pgina jabhalar qamrab olina boshlagan. Kutubxonalarda mavjud qadimiy kolleksiyalarni internet orqali foydalanishga taqdim etish orqali tadqiqotchilar, keng ommani bahramand etish kabi maqsad ko'zlangan.

Ko'pgina raqamli kutubxonalar loyihasi Milliy kutubxonalarining milliy tillardagi kolleksiyalariga bag'ishlangan, bu albatta o'z navbatida barcha tillar va madaniy qadriyatlarni saqlanishiga xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda boshqa til va madaniy qadriyatlar vakillari uchun foydalanishga taqdim etish maqsadida, umumiy tillarga o'giriladigan sahifalarning mavjud bo'lishiga e'tibor qaratilgan. Bunda asosan, qadimda yaratilgan noyob kitoblar, qimmatbaho materiallarga alohida e'tibor qaratilishi, raqamlashtirish obykti bo'lib: noyob kitoblar, qadimiy qo'lyozmalar tanlangani ahamiyatlidir. Masalan, jahonda atigi 4 dona nusxaga ega bo'lgan, 1450-yilda pergamentda Gutenberg tomonidan kitob nashr etish kashf etilganda chop etilgan "Bibliya" originali ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borish va "birinchi real kitob"ni his etish maqsadida, Gettingen davlati va universitet kutubxonasi "Guttenberg" loyihasini 1999 – 2002 yillarda amalga oshirdi. Loyihani amalga oshirish jarayonida raqamlashtirish ishlari olib borilib, Guttenbergning Bibliyasi Internet orqali kitobxonlarga taqdim etildi. Shuningdek, Britaniya kutubxonasi tomonidan Bibliyaning ikkala nusxasi ham raqamlashtirilib taqdim etildi. Bu esa foydalanuvchilar uchun foydalanish hamda taqqoslash imkoniyatini yaratdi.

Daniil Grinshteyn va Raqamli kutubxona Federatsiyasining (DLF) sobiq direktori Syuzanna Ye.Torinlar tomonidan yozilgan "Raqamli kutubxona: biografiyasi" kitobida raqamli kutubxona rivojlanishi 3 bosqichga bo'linadi: yosh raqamli kutubxona, o'rta yoshdagi raqamli kutubxona va yetuk raqamli kutubxona. Mazkur material AQShdagi DLF tashkiloti vakillarini so'rovnomasi asosida yaratilgan bo'lsada, Yevropadagi raqamli kutubxonalar rivojlanishining analogik rivojlanish bosqichlarini o'tdi.

Kutubxonalarini raqamlashtirish bo'yicha deyarli barcha loyihalar o'tgan asr oxirida yakunlandi. Bugungi kunda ham bu borada tadqiqotlar davom etmoqda, shu kabi loyihalar qo'llab-quvvatlanib, o'z amaliy davomiga ega bo'lmoqda.

Yevropada raqamli kutubxonalar kutubxonalarning axborot infrastrukturasi aylandi. O‘zaro bog‘liqligi, ko‘p tilliligi, multimedialiligi Yevropa raqamli kutubxonalari faoliyatining tendensiyasiga aylandi.

Hozirda O‘zbekistonda raqamli kutubxonalar yaratish bo‘yicha bir qator loyihalar bajarilyapti. Xususan, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti “Axborotlashtirish va kutubxonashunoslik” ta’lim yo‘nalishi bitiruvchilarining bitiruv malakaviy ishlari va magistrlik dissertatsiyalari doirasida elektron kutubxonalar yaratish metodikasi tadqiq etilib, shoir va yozuvchilar, olim va tadqiqotchilarning elektron kutubxonalarini yaratish, shuningdek, turli fan sohalariga, jumladan, fizika, ximiya, axborot texnologiyalari, mashinasozlik, adabiyotshunoslik, qishloq xo‘jaligi va h.k. sohalarga oid resurslarning to‘liq matnli ma’lumot bazalarini yaratish ishlari amalga oshirilmoqda. Mazkur yaratilgan resurslarini “Ziyonet”, Elektron ta’lim tizimi va Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi axborot resurslarida joylashtirilishi hamda OTM yoki uning bo‘linmalari saytlari resurslarida joylashtirish ishlari amalga oshirilmoqda.

Axborot-kutubxona muassasalari oliy ta’lim muassasalari tarkibiy tuzilmasining bir qismi hisoblanib, oliy ta’limning rivojlanish tendensiyalari bilan hamnafas holda shakllanishi, rivojlanishi hamda zamonaviy ta’lim jarayonida yetakchi o‘rinlardan birini egallashi lozim.

Nazorat savollari:

1. MARC formatlarining yaratilish tarixi.
2. MARC 21 yangi asr formati.
3. Formatlar o‘rtasidagi o‘xshashliklar.
4. Raqamli kutubxonalar tushunchasi.
5. Yevropada raqamli kutubxonalar faoliyati.

AMALIY MASHG‘ULOTLAR BO‘YICHA KO‘RSATMA VA TAVSIYALAR

Amaliy mashg‘ulotlar uchun quyidagi mavzular tavsiya etiladi:

1. Tavsif sxemasi va unga qo‘yiladigan talab va qoidalarni tahlil qilish.
2. Bir va ikki muallifli hujjatlarga bibliografik tasvir berish.
3. Uch va to‘rt undan ortiq muallifli hujjatlarga bibliografik tasvir berish.
4. Analitik tavsif sxemasi va unga qo‘yiladigan talab va qoidalarni tahlil qilish (jurnal, gazeta va to‘plamlar misolida).
5. Ko‘p jildli nashrlarga, to‘plam turlariga tavsif tuzish.
6. Nota, tasviriy va kartografik nashrlariga tavsif tuzish.
7. BBK jadvali asosida klassifikatsiyalash prinsiplari
8. Klassifikatsiya jadvallarida yordamchi jadvallardan foydalanish metodlari
9. BBK jadvali asosida turli fan sohalariga oid adabiyotlarni sistemalashtirish.
10. UO‘K jadvali asosida klassifikatsiyalash prinsiplari
11. UO‘K jadvali asosida hujjatlarni indekslash va tahlil qilish
12. UO‘K jadvali asosida turli fan sohalariga oid adabiyotlarni sistemalashtirish.
13. UO‘K jadvalidagi yordamchi jadvallardan foydalanish metodlari
14. Mualliflik jadvalidan foydalanib, xar xil fan sohalariga oid adabiyotlarning mualliflik belgilarni aniqlash usullari

Amaliy mashg‘ulotlarini tashkil etish yuzasidan kafedra tomonidan ko‘rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Unda talabalar asosiy ma’ruza mavzulari bo‘yicha olgan bilim va ko‘nikmalarini amaliy masalalar, keyslar orqali yanada boyitadilar. Shuningdek, darslik va o‘quv qo‘llanmalar asosida talabalar bilimlarini mustahkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish, ilmiy maqolalar va tezislarni chop etish orqali talabalar bilimini oshirish, masalalar yechish, mavzular bo‘yicha taqdimotlar va ko‘rgazmali qurollar tayyorlash, normativ-huquqiy hujjatlardan foydalanish va boshqalar tavsiya etiladi.

MUSTAQIL TA'LIM VA MUSTAQIL ISHLAR

1. AKM, ARMLar va kutubxonalarning hujjatlar fondini hisobga olishning vazifalari, turlari va shakllari. (biror bir AKM yoki ARM misolida).
  2. AKM va ARMLar klassifikatsiya tizimlarining tarkibi va tuzilishini yoritib berish.
  3. AKM, ARMLar va kutubxonalarga modelini tuzish. Elektron kutubxonani modellashtirish.
  4. Tasvir sxemasi. Unga qo'yiladigan talab va qoidalarni o'rganish. Har xil turdagi nashrlarga tasvir berish.
  5. Mualliflik belgilarini aniqlashning umumiy qoidasi va ularni yozish.
  6. Analitik tasvir sxemasini qoidalarini o'rganib, turli nashrlrga analitik tasvir berish.
  7. Bir darajali va ko'p darajali tasvir sxemasini tuzish. To'plamlarning turi va bibliografik tasvir tuzish.
  8. "Kutubxona bibliografiya klassifikasiya" jadvali asosida hujjatlarni klassifikasiyalash. Hujjatlarni tahlil qilish, indekslash jarayonlari o'rganish.
  9. Universal o'nlik klassifikasiya jadvali asosida hujjatlarni klassifikasiyalash
  10. Turli bo'limlarga oid hujjatlarga ishlov berish, KBK asosida sistemalashtirish.
  11. Turli bo'limlarga oid hujjatlarga ishlov berish, UO'K asosida sistemalashtirish.
- Mustaqil o'zlashtiriladigan mavzular bo'yicha talabalar tomonidan referatlar tayyorlash va uni taqdimot qilish tavsiya etiladi.

XULOSA

Axborot kutubxona faoliyatida eng asosiy masalalardan biri bu – kutuxonalarning yuragi hisoblangan kataloglashtirish va tizimlashtirish masalalaridir. Kutubxona fondlarini to‘g‘ri tashkil etishda, foydalanuvchilarga sifatli axborot-kutubxona O‘zbekistonda Axborot-kutubxona markazlari, axborot resurs markazlari kitobxonlar talabiga javob beradigan ilmiy, ommaviy va maxsus resurslari bilan faoliyat olib bormoqda. Respublikamizdagi mavjud kutubxonalar keng doiradagi kitobxonlarning talabiga javob beradigan resurslar: elektron nashrlar, kitoblar, gazeta, jurnallar va boshqa nashriyot mahsulotlari bilan to‘ldirilib boriladi.

Kutubxona fondini, mavjud resurslarni har tomonlama ochib berishda mazkur hujjatlarning tartibga keltirilganligi, ya’ni fan sohalari bo‘yicha klassifikatsiya qilinishi, bu jarayonning samarali tashkil etilishida ahamiyati beqiyosdir. Kataloglarning vujudga kelishi, taraqqiyoti, rivojlanishi o‘ziga xos tarzda tarixiy qonuniyatlar ta’siri ostida vujudga kelgan. Sharqda o‘ziga xos, G‘arbda o‘ziga xos prinsiplar asosida rivojlangan, taraqqiy etgan. Har bir davrning kutubxonashunos olimlari o‘z davrlariga hamnafas holda klassifikatsion sistemalarini yaratganlar. Bu esa axborot-kutubxona fondlarini to‘g‘ri shakllantirish Axborot-kutubxona muassasasi ish faoliyatini samarali tashkil etishga asos bo‘lib hisoblangan. Mazkur yaratilgan darslik axborot kutubxona sohasida ish jarayonlarining asosi hisoblangan kataloglashtirish va klassifikatsiyalash jarayonlarini nazariy va amaliy jihatdan qamrab olganligi bilan ahamiyatga ega bo‘lib, kutubxona sohasi mutaxassislari uchun, shuningdek sohada tahsil olayotgan talaba va tadqiqotchilar uchun muhim qo‘llanma bo‘lib xizmat qilishi muqarrardir.

ILOVALAR

Ilova 1

Standartlashgan qisqartirishlar ro‘yxati⁶¹

<i>O‘zbek tili</i>	<i>Rus tili</i>	<i>Lotin yoki ingliz tili^[1]</i>	<i>Qo‘llash sohasi</i>
avgust-avg. август-авг.	август – авг.	August – Aug.	Sarlavha, javobgarlik to‘g‘risidagi ma‘lumotlar va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
alohida paginatsiya - al. pagin. алоҳида пагинация -ал.пагин.	раздельная пагинация – разд. паг.	-	Fizik xarakteristikasi sohasi va izohlarda
aprel-apr. апрель-апр.	апрель – апр.	April – Apr.	Sarlavha, javobgarlik to‘g‘risidagi ma‘lumotlar va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
bob-b. боб - б.	глава – гл.	chapter – chap.	Raqamlari bor har qanday sohalarda
босма	печать – печ.	publication- publ.	Chiqish ma‘lumotlari sohasida
bo‘lim-bo‘l. бўлим - бўл.	раздел – разд.	section – sect.	Raqamlari bor har qanday sohada
va boshqalar-va	и другие – и	et alii – et al.	Javobgarlik

⁶¹ Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Rasmiy nashr. Oz‘DSt 1215:2009. - Toshkent: O‘zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi, 2009.- B.85-92

boshq. ва бошқалар-ва бошқ.	др.		to'g'risidagi ma'lumotlar sohasida
va hokazo- va h.k. ва ҳоказо - ва ҳ.к.	и так далее – и т.д.	etcetera-etc.	Изоҳларда
varaqlar-v. varaqlar - v.	листы – л.		Raqamlari bor fizik xarakteristikasi va izohlar sohasida
daqiqaga aylanishidaq. / ayl. дақиқага айланиши- дақ./айл.	оборотов в минуту – об/мин	rotation per mi-nutes-r/min	Fizik xarakteristikasi sohasi va izohlarda
daqiqalar-daq. дақиқалар - дақ.	минуты – мин	Minutes-min	Raqamlari bor fizik xarakteristikasi va izohlar sohasida
decabr-dec. декабрь - дек.	декабрь – дек.	December – Dec.	Sarlavha, javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar sohasi va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
ёнида, ён.	около – ок.	near	Chiqish ma'lumotlari sohasida
jadval - j. жадвал-жадв.	таблица – табл.	Table- tabl.	Fizik xarakteristikasi sohasi va izohlarda
janub-jan. жануб-жан.	юг – Ю	South-S.	O'ziga hos ma'lumotlar sohasida

Иллюстрации-ил/ иллюстрациялар- илл.	иллюстрации – ил.	Illustration-ill.	Fizik xarakteristikasi sohasi va izohlarda
iyule июль	июль	July	Sarlavha, javobgarlik to‘g‘risidagi ma‘lumotlar va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
iyun июнь	июнь	June	Sarlavha, javobgarlik to‘g‘risidagi ma‘lumotlar va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
yil (yillar)- y.(yu.) йил (йиллар) - й. (йй.)	год (годы) – г. (гг.)	yaer-	Sarlavha, javobgarlik to‘g‘risidagi ma‘lumotlar va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
kilometrlar-km. километрлар-км.	километры – км	kilometres-km	Fizik xarakteristikasi sohasi va izohlarda
qism-Q. қисм-Қ.	часть – ч.	part – pt.	Har qanday raqamlari bor sohada
kitob-k.	книга – кн.	book – b.	Raqamlari bor har

китоб - к.			qanday sohada
mart март	март	March	Sarlavha, javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
narhsiz-n.siz нархсиз-н. сиз	без цены – Б.ц.	-	Standartlashgan raqam yoki uning muqobili va foydalanish shartlari sohasida
nashr joyisiz. нашр жойисиз - н.ж.	без места – б.м.	sine loco – s.l.	Chiqish ma'lumotlari sohasida
nomlar-nom. номлар-ном.	названия – назв.	named	Raqamlari bor izohlar sohasida
nomli, nomidaginom. НОМЛИ (НОМИДАГИ) - ном.	имени – им.	by	Javobgarlik to g risidagi Ma'lumotlar sohasida, sarlavha va izohlar sohalarida familiyalar mavjud bo'lganda
noshirsiz-n-rsiz. ноширсиз-н- рсиз.	без издателя – б.и.	sine nominee – s.n.	Chiqish ma'lumotlari sohasida
noyabr-noyab. ноябрь-нояб.	ноябрь – нояб.	November – Nov.	Sarlavha, javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar

			va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
нусхалаш-нусх.	копирование-копир.	copyright – cop.	Chiqish ma'lumotlari sohasida
nusxasi-nusx. нусхаси-нусх.	экземпляр – экз.	copy	Standartlashgan raqam yoki uning muqobili va foydalanish shartlari sohasida
oktabr-okt. октябрь - окт.	октябрь – окт.	October – Oct.	Sarlavha, javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
partitura-partit. партитура-партит.	партитура – партит.	score	Fizik xarakteristikasi sohasida va izohlarda
partiya-part. партия- парт.	партия – парт.	party-part.	Fizik xarakteristikasi sohasida va izohlarda
portret - portr. портрет-портр.	портрет – портр.	portrait-portr.	Fizik xarakteristikasi sohasida va izohlarda
raqami-...№ рақами-... №	номер – №	number – No	O'ziga hos ma'lumotlar sohasida
Rangli – rang.	Цветной (-ая)	Color-col.	Fizik

рангли – ранг.	– цв.		xarakteristikasi sohasida va izohlarda
Rasm-r. рasm-p.	Рисунок – рис.	Picture-pict.	Fizik xarakteristikasi sohasida va izohlarda
Santimetrlar-sm. сантиметрлар – см.	Сантиметры – см	Sentimetres- sm.	Fizik xarakteristikasi sohasida va izohlarda
Sahifalar-betlar- B. саҳифалар- бетлар Б.	Страницы – с. -	pages – pp.	Fizik xarakteristikasi sohasida va izohlarda
Sekundalar-sek секундалар-сек.	Секунды – сек.	second-S.	Fizik xarakteristikasi sohasida va izohlarda
Sentyabr-sent. сентябрь –сент.	Сентябрь – сент.	September – Sept.	Sarlavha, javobgarlik to‘g‘risidagi ma’lumotlar va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
Stun-st. стун-ст.	Столбец – стб.	Column	Fizik xarakteristikasi sohasida va izohlarda
So ‘m-s. сўм – с.	рубли – р.	-	Standartlashgan raqam yoki uning muqobili va foydalanish shartlari sohasida
tahrir hay ‘atitahr.	Редакционная	editorial	Javobgarlik

Нау'ati тахрир-хайъати- тахр.хайъати	коллегия – редкол- легия	boardedit. board	to'g'risidagi Ma'lumotlar sohasida
Tovushli-tovush. товушли-товуш.	Звуковой (-ая) – зв., – звук	sound	Fizik xarakteristikasi sohasida va izohlarda
Том- Т. Том – т.	том – т.	Volum – vol.	Рақамлари бор ҳар қандай соҳада
Faximile-faxim. факсимиле – факсим.	Факсимиле – фак- сим.	Facsimile-	Fizik xarakteristikasi sohasida va izohlarda
Fevral-fevr. февраль-февр.	февраль – февр.	February – Feb.	Sarlavha, javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
fotosurat-foto фотосурат-фото	фотография – фот.	Photo	Fizik xarakteristikasi sohasida va izohlarda
Frontispis-fronts. фронтиспис- фронтс.	фронтиспис – фронт.		Fizik xarakteristikasi sohasida va izohlarda
Tsenzura-tsenz. цензура-ценз.	цензура – ценз.	ensorship	Chiqish ma'lumotlari
chiqish soni- chiq.s. чиқиш сони - чиқ.с.	выпуск – вып.	issue – iss.	Raqamlari bor har qanday sohalarda
sharq –Sh. шарқ - Ш.	восток – В	Ost-O.	O'ziga hos ma'lumotlar

			sohasida
shahar-shah. шаҳар - ш.	город – г.	City-	Sarlavha sohasi, javobgarlik to‘g‘risidagi ma‘lumotlar sohasi va seriya sohalaridan tashqari har qanday shaharlar nomlari bor sohalarda,
Shimol-Shim. Шимол–Шим.	север – С	North-N.	O‘ziga hos ma‘lumotlar sohasida
shu jumladan-sh.j. шу жумладан – шу ж.		В ТОМ ЧИСЛЕ – В Т.Ч	Sarlavha, javobgarlik to‘g‘risidagi ma‘lumotlar va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
eramizdan avvalgieram. avv. эрамиздан аввалги- эрам. авв.	до нашей эры – до н.э.	before Christ – BC	Sarlavha, javobgarlik to‘g‘risidagi ma‘lumotlar sohasi va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
eramiz-eram. эрамиз-эрам.	наша эра – н.э.	AD	Sarlavha, javobgarlik to‘g‘risidagi ma‘lumotlar va seriya sohalaridan tashqari, har

			qanday sohada
yanvar-yanv. январь - янв.	январь – янв.	January – Jan.	Sarlavha, javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
Yani-yan. яъни-яън.	то есть – т.е.	That is-	Sarlavha, javobgarlik to'g'risidagi ma'lumotlar va seriya sohalaridan tashqari, har qanday sohada
Qarb-qar. ғарб-ғар.	запад – 3	West-W.	O'ziga hos ma'lumotlar sohasida
qayta ishlangan va to'ldirilgan nashriqayta ish. va to'ld. nashri қайта ишланган ва тўлдирилган нашри - қайта иш. ва тўлд. нашри	издание (переиздание)– изд. (переизд.)	edit – ed.	Nashr sohasi va izohlarda
o'uma naqsh- o'n. ўйма нақш.-ў.н.	гравюра – грав.	Engraving-ingrav.	Fizik xarakteristikasi sohasi va izohlarda

BIBLIOGRAFIK YOZUVLAR NAMUNALARI⁶² KITOBLAR

Bir tomli nashrlar

Qodiriy A. *O'tkan kunlar [Matn]: roman / A. Qodiriy; Tahrir hay'ati I. Shog'ulomov [va boshq.] – Toshkent: Sharq, 1995. - 400 b. - (XX asr o'zbek romani).*

Toshaliyev T. *Hozirgi zamon o'zbek adabiy tili praktik stilistikasi [Matn]: Un-t va pedagogika oliy o'quv yurtlari jurnalistika va filologiya fakultetlarining sirdan o'qiydigan studentlari uchun kontrol ishlar / I. Toshalyiev; Muharrir: I. Qo'chqortoyev. – Toshkent: Fan, 2014. - 48 b.*

Nemis tili darsligi [Matn]: o'quv qo'llanma: [oliy o'quv yurt. tibbiyot fak. talabalari uchun] / tuzuvchi Z. B. Toshev; muharrir T. Ochilov, K. Sh. Taniqulova. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. - 256 b. - Tit. v. matn parall. o'zb. va nemis tillarida. - 5500 nusxa (muqovada).

O'zbekistonda ayollar madaniyati: o'n yil [Matn] = Culture of Uzbekistan woman: ten ears: materiallar / O'zR FA, Tarix in-ti, [Ilmiy markaz, o'lkashunoslik bo'limi; ma'sul muharrir A. A. Qodirov] – Toshkent: Fan, 2002. - 286 b. – («XX asr» seriyasi).

Huquqiy materiallar Sarlavha ostidagi yozuv

O'zbekiston Respublikasi. Konstitutsiya (1993). O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi [Matn]: rasmiy matn. – Toshkent: Sharq, 2016. – 59, [1] b.; 20 sm. – 10000 nusxa

O'zbekistonning yangi qonunlari: 20-son = Новые законы Узбекистана: Chiqish soni 20. - Toshkent: Adolat, 2019. - 305 b.

---

⁶² Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Rasmiy nashr. Oz'DSt 1215:2009. - Toshkent: O'zbekiston standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi, 2009.- B.73-83

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari = Указы Президента Республики Узбекистан: № 3 (2010-2019). – Toshkent: Adolat, 2019. - 680 b.

O‘zbekiston Respublikasining konstitutsiyasi [Matn] = Конституция Республики Узбекистан = Constitution of the Republic of Uzbekistan: O‘n ukinchi chaqiriq O‘zR Oliy kengashining o‘n birinchi sessiyasida, 1992-yil 8 dekabrda qabul qilingan]. – Toshkent: O‘qituvchi, 2015. - 160 b. - matn o‘zbek, rus va ingliz tillarida. - 25 000 nusxa. - ISBN 5-645-04-376-6

Qoidalar

Energiya bilan ta‘minlovchi tashkilotlarda gidrotexnik va gidromexanik qurilmalar bilan ishlashda havfsizlik qoidalari [Matn]: RD 153-34.0-03.205–2016: Rossiya Federatsiyasi Energetika vazirligi tomonidan 13.04.16 tasdiqlangan: 01.11.01da joriy etilgan. – M.: ENAS, 2016. – 158, [1] b.; 22 sm. – Sarlavha ustida.: ...RAO «Rossiya EES». – 5000 nusxa. – ISBN 5-93196-091-0.

Podyomnik (vishkalarini) tuzilishi va havfsiz foydalanish qoidalari [Matn]: XK 10-256-98: Rossiya Davtexnazorati tomonidan 24.11.98 tasdiqlangan: barcha vazirlik, idoralar, tashkilot va muassasalar uchun, ularning tashkiliy-huquqiy shakli va mulkdorlik shaklidan qat‘iy nazar, hamda individual ishbilarmonlar uchun majburiydir. – SPb.: DEAN, 2001. – 110 b.: rasm; 20 sm. – (Rossiyaning mehnat havfsizligi). – 5000 nusxa – ISBN 5-93630-132-X.

Standartlar

Sarlavha ostidagi yozuv

O‘zDst 10923-93. Ruberoid. Texnikaviy shartlar [Matn] / O‘zR standarti. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo‘mitasi, 2008. - 26 b. - Tit. v. Matn paral. o‘zb., rus tillarida.

O‘zDst 2.03.13-97. Pollar. Qurilish me‘yorlari va qoidalari / M. T. To‘ropovning tarjimasi. – Toshkent: O‘zR Davlat arxitektura va qurilish qo‘mitasi, 2007. - 54 b. - (Umumiy fizika kursi). - Tit. v. matn paral. o‘zb. va rus tillarida. - 524 nusxa

GOST 7.53–2001. Nashrlar. Kitoblarning xalqaro standartlashgan raqami [Matn]. – GOST 7.53–86 o‘rniga; kiritilgan 2002–07–01. – Minsk: Halqaro standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlash qo‘mitasi ; Moskva : Standartlar nashriyoti cop. 2012. – 3 b. – (Axborot, kutubxonachilik va nashriyotchilik ishi bo‘yicha standartlar tizimi).

Standartlar to‘plami

Mehnat havfsizligi standartlari tizimi: [to‘plam]. – Moskva: Standartlar nashriyoti, 2012. – 102, [1] b.: rasm; 29 sm. – (Davlatlararo standartlar). – Mundarija: 16 hujjat. – 1231 nusxa

Elektr energiyasi hisoboti qoidalari [Matn]: (Elektr energiyasi hisoboti sohasida amaldagi asosiy normativ-texnik hujjatlar to‘plami). – Moskva: Rossiya Davnenergonazorati: Energoservis, 2012. – 366 b.: rasm.; 22 sm. – 5000 nusxa – ISBN 5-900835-09-X (muqovada)

Patent hujjatlari

Sarlavha ostidagi yozuv

Pat. 2187888 O‘zbekiston Respublikasi, MPK7 H 04 V 1/38, N 04 J 13/00. O‘zbekiston Respublikasi Davlat patent idorasida fuqarolar va yuridik shahslarning intellektual mulk obyektlarini muhofaza qilish, himoya qilish va ulardan foydalanish bo‘yicha huquqiy masalalarga oid murojaatlarini ko‘rib chiqishga doir yuriqnomasi [Matn] = Инструкция по рассмотрению обращений граждан и юридических лиц, касающихся правовых вопросов охраны, защиты и использования объектов интеллектуальной собственности в Государственном патентном ведомстве Республики Узбекистан / O‘zR patent idorasi. - Toshkent, 2013. – 14 b.

Pat. 2187888 Rossiya Federatsiyasi, MPK7 H 04 V 1/38, N 04 J 13/00. Qabul qiluvchi moslama [Matn] / Chugaeva V. I.; iddaochi va patent egasi Voronej ilmiy-tadqiqot aloqa in-ti. – № 2000131736/09; ariza berilgan 18.12.00; e‘lon qilingan 20.08.02, Byul. № 23 (II q.). – 3 b.: rasm.

Ariza 1095735 Rossiya Federatsiyasi, MPK7 V 64 G 1/00. Bir martali raketa-tashuvchi [Matn]/ Terner E. V. (AQSh); iddaochi Speys Sistemz / Loral, ink.; pat. Ishonchli vakili Egorova G. B. – № 2000108705/28; ariza berilgan 07.04.00 ; e'lon qilingan 10.03.01, Byul. № 7 (I q.); birlamchilik 09.04.99, № 09/289, 037 (SShA). – 5 b.: rasm.

Mualliflik guvohnoma 1007970 SSSR, MKI3 V 25 J 15/00. Val turidagi moslanmagan detallarni ushlab uchun qurilma [Matn] / V. S. Vaulin, V. G. Kemaykin (SSSR). – № 3360585/25–08; ariza berilgan 23.11.18; e'lon qilingan 30.03.18, Byul. № 12. – 2 b.: rasm.

Sarlavha ostidagi yozuv

O'zbekiston Respublikasi Davlat patent idorasida fuqarolar va yuridik shahslarning intellektual mulk obyektlarini muhofaza qilish, himoya qilish va ulardan foydalanish bo'yicha huquqiy masalalarga oid murojaatlarini ko'rib chiqishga doir yo'riqnomasi [Matn] = Инструкция по рассмотрению обращений граждан и юридических лиц, касающихся правовых вопросов охраны, защиты и использования объектов интеллектуальной собственности в Государственном патентном ведомстве Республики Узбекистан pat. 2187888 UzR : MPK7 H 04 V 1/38, N 04 J 13/00 / O'zR patent idorasi. - Toshkent, 2003. - 14 b.

Qabul qiluvchi moslama [Matn]: Rossiya Federatsiyasining pat. 2187888: MPK7 H 04 V 1/38, N 04 J 13/00 / Chugaeva V. I.; iddaochi va patent egasi Voronej ilmiy-tadqiqot. -aloqa in-ti. – № 2000131736/09; ariza berilgan 18.12.10; e'lon qilingan 20.08.12, Byul. № 23 (II q.). – 3 b.: rasm.

Bir martali raketa-tashuvchi [Matn]: ariza 1095735 Rossiya Federatsiyasi: MPK7 V 64 G 1/00 / Terner E. V. (AQSh); iddaochi Speys Sistemz / Loral, ink.; pat. ishonchli vakili Egorova G. B. – № 2000108705/28; ariza berilgan 07.04.00; e'lon qilingan 10.03.01, Byul. № 7(I q.); birlamchilik 09.04.99, № 09/289, 037 (AQSh). – 5 b.: rasm.

Sanoat kataloglari

Umumta'lim maktablardagi sinf xonalarini jihozlash [Matn]: katalog / RF ta'lim vazirligi, Moskva davlat pedagogika un-ti. – Moskva: MGPU, 2012. – 235 b.; 21 sm. – Matnda ishlab chiqaruvchilarning nomlari va adreslari keltirilgan. – 600 nusxa

Mahsus listlarni egish mashinasi IO 217M [Matn]: katalog-varaqa: tayyorlovchi va ishlab chiqaruvchi elektromontaj mahsulotlari bo'yicha Kemerovo z-di. – Moskva, 2012. – 3 v.; 20 sm. – 350 nusxa

Umumiy sarlavhasi bo'lmagan to'plamlar

Amirov, V. A. Toshkent va toshkentliklar [Matn]: Teatr odamlari / V. A. Amirov; kirish maqola va izohlar A. Ismailovniki ; rasm. I. Lykovniki. – Toshkent: Adolat, 2001. – 638, [1] b.: rasm.; 21 sm. – (O'zbeklar). – 5000 nusxa (mukovada).

Nosov, N. N. Neznayka va do'stlarining sarguzashtlari [Matn] : ertaklar / Nikolay Nosov. Neznayka oroli: qissa: [bolalar uchun] / Igor Nosov; [umum. to'plamga] rasm. I. Pankov. – Toshkent: Sharq, 2001. – 638, [1] b., [4] v. rangli rasm.: rasm.; 21 sm. – 7100 nusxa. (muqovada).

KO'P TOMLI NASHRLAR

Yaxlit ko'rinishdagi hujjat

Kahhor, A. Asarlar [Matn]: 5 tomli / Abdulla Kaxxor; [tahririyat: O'. Umarbekov, Said Ahmad, E. A'zamov va boshq.; nashrga tayyorlovchi K. Kahhorova]. - Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987.

1 t.: Sarob : Roman. Hikoyalar. - Toshkent, 1987. - 336 b.

2 t.: Hikoyalar, portretlar, feletonlar. – Toshkent, 1987. - 415 b.

yoki

Kahhor, A. Asarlar [Matn]: 5 tomli / Abdulla Kahhor; [tahririyat: O'. Umarbekov, Said Ahmad, E. A'zamov va boshq.; nashrga tayyorlovchi K. Kahhorova]. - Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987.

Alohida tom

G‘ulom, G‘. Adabiy tanqidiy maqolalar [Matn]: Kitob 1-2 / G‘. G‘ulom ; mas‘ul muharrir S. Mamajonov. – Toshkent: Fan, 1971-1973. K. 1. Birinchi asar. 1971. - 430 b.

yoki

G‘ulom, G‘. Adabiy tanqidiy maqolalar [Matn]: Kitob 1-2. K. 1. Birinchi asar / G‘.G‘ulom ; ma‘sul muharrir S. Mamajonov. – Toshkent: Fan, 1971-1973.

yoki

G‘ulom, G‘. Adabiy tanqidiy maqolalar [Matn] / G‘.G‘ulom; ma‘ul muharrir S. Mamajonov. Toshkent: Fan, 1971-1973. – (Adabiy tanqidiy maqolalar: Kitob 1-2 / G‘.G‘ulom ; K. 1).

DEPONIRLANGAN ILMIY ISHLAR

Razumovskiy, V. A. Hududdagi marketing izlanishlari boshqaruvi [Matn] / V. A. Razumovskiy, D. A. Andreev; Shahar iqtisodiyoti in-ti. – Moskva, 2002. – 210 b.: sxemalar. – Bibliogr.: b. 208–209. – 15.02.02da Rossiya FA INIONda deponirlangan № 139876.

Aholi kichik guruxlarini ijtimoiy o‘rganish [Matn] / V. I. Ivanov [va boshq.]; RF ta‘lim vazirligi, Iqtisodiyot akademiyasi. – Moskva, 2002. – 110 b. – Bibliogr.: b. 108–109. – VINITda 13.06.02 deponirlangan, № 145432.

NASHR ETILMAGAN HUJJATLAR

Ilmiy-tadqiqot ishlar to‘g‘risidagi hisobot

Poda genetik strukturasi shakllantirish [Matn]: ITI to‘g‘risida hisobot (oraliq) : 42-44 / Umumrossiya chorvachilik ilmiy-tekshirish in-ti; rahbar Popov V. A.; bajaruvchi : Aleshin G. P. [va boshq.]. – Moskva, 2001. – 75 b. – Bibliogr.: b. 72–74. – № GR 01840051145. – Inv. № 04534333943.

yoki

Poda genetik strukturasi shakllantirish [Matn]: ITI to'g'risida hisobot (oraliq): 42-44 / Umumrossiya chorvachilik ilmiy-tekshirish in-ti; rahbar Popov V. A.. – Moskva, 2001. – 75 b. – bajaruvchi: Aleshin G. P., Kovaleva I. V., Latishev N. K., Ribakova Ye.I., Strijenko A. A. – Bibliogr.: b. 72–74. – № GR 01840051145. – Inv. № 04534333943.

O'zbekiston Respublikasida matbuot statistikasi rivojlanish holati va istiqbollari [Matn] : ITI to'g'risidagi hisobot (yakunlovchi) : 06-02 / O'zbekiston k. palatasi; rahbar Z.N. Isomiddinov; bajaruvchi: S. A. Ibragimova [va boshq.]. – Toshkent, 2006. – 158 b. – Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati: b. 117–130. – Inv. № 756600.

Dissertatsiyalar

Iminov, A. A. "Ekish me'yorlari va takroriy ekinlarni kuzgi bug'doyning o'sishi, rivojlanishi va don hosildorligiga ta'siri" [Matn]: dis. ... k/x fan. nomzodi: 06.01.09: tasdiqlangan 26.10.2006; K. 28.04.06-177/19333/07./ Iminov Abduvali Abdumannobovich; O'zbekiston paxtachilik ilmiy tadqiqot in-ti (O'zPITI). - Toshkent, 2006. - 158 b. - Foydalangan adabiyot ro'xati: b. 117-130. – Ilova: b. 131-158.

Nosirov, E. I. Qimmatli qog'ozlar bozorida tijorat banklari rolini oshirish masalalari [Matn] : dis. ... iqtisod fan. nomzodi: 08.00.07: tasdiqlangan 03.10.2006; K 21.04.06-19302/163/08 / Nosirov Egamqul Ismoilovich; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Toshkent moliya in-ti. - Toshkent, 2006. - 152 b. - Foydalangan adabiyot ro'yxati: b. 139-146. –Ilova: b. 147-152.

SERIYALI VA BOSHQA DAVOMLI RESURSLAR

Ro'znoma

Xalq so'zi [Matn]: ilmiy-ommabop ro'znoma. – 2001, iyun – Toshkent, 2001 – 8 polosalik – Haftalik. 2011, № 1–24. – 10000 nusxa; 2002, № 1 (25)–52 (77). – 15000 nusxa

Jurnal

Adolat [Matn]: O'zbekiston «Adolat» sotsial-demokratik partiyasining ijtimoiy-siyosiy gazetasi. – Toshkent: Sharq. -1995. – Haftada ikki marta chiqariladi. 2011, № 1–3. – 2000 nusxa

Byulleten

O‘zbekiston Respublikasi. Oliy Majlis (2000 -). Oliy Majlis
[Matn]: kengash stenogr.: byulleten / Oliy Majlis Senati. – Toshkent :
RUz OM, 2000. – 30 sm. – K. broshyuralanmagan. № 49 (497): 11okt.
2000 y. – 2000. – 63 aloh. b – 1400 nusxa

Davomli to‘plam

Davlat moliya tizimi [Matn]: Normativ-huquqiy hujjatlar to‘plami.
/ O‘zR FA, Moliya in-ti. - 2-tom (1997). - Toshkent: O‘qituvchi, 2002. -
620 b. - o‘zb. va rus tillarida. - ISBN 5-640-02814-9.

4 chiq. soni - 2002. – 340 b. – 500 nusxa

5 chiq. soni - 2002. – 256 b. – 500 nusxa

6 chiq. soni - 2002. – 234 b. – 500 nusxa

yoki

Davlat moliyasi tizimi [Matn]: Normativ-huquqiy hujjatlar
to‘plami. / O‘zR FA, moliya in-ti. - 2-tom (1997). - Toshkent :
O‘qituvchi, 2002. - 620 b. - o‘zb. va rus tilarida. - ISBN 5-640-02814-9.
4 chiq. soni – 2002. – 340 b. – 500 nusxa; 5 chiq. soni – 2002. – 256 b. –
500 nusxa; 6 chiq. soni – 2002. – 234 b. – 500 nusxa

TASVIRIY NASHRLAR

Aliev, M. O‘zbekfilm [Tasviriy material] : xolst, bo‘yok / Kirish
so‘zi A. M. Salimovniki. – Toshkent: Adabiyot va san‘at, 1970. - 38 b.:
1lv. ayrim rasm. - Muqova va matn parall. o‘zb. va rus tillarida.

Registon [Tasviriy material]: 16 otkritkali / rasm A. Mininniki;
matn N. Tarasova va S. Ivanovaniki; O‘zb. davlat milliy muzeyi. –
[J.siz]: Sharq, 2002. – 1 tom (16 aloh. v.): rangli. ofset; 14x10 sm. –
Muqova va matn paral. ingl., va rus tillarida. – Matn ingl. – 10000
nusxa. – ISBN 5-93522-007-5.

Grafika [Tasviriy material]: “Bashqortostan madaniyati”
predmeti bo‘yicha ta‘lim muassasalari uchun ko‘rgazmali qo‘llanma:
[reprod. komplekti / muallif-tuzuvchi N. I. Oskina; slaydlar L. A.
Cheremoxinaniki; boshqir tiliga tarj. M. S. Aminovaniki]. – Ufa: Demi-
urg, 2001. – 1 papka (24 aloh. v.): rang. ofset.; 49x35 sm.–

(*Bashkortostan tasviriy san'ati; chiq. soni 5*). – Rasmlarga imzolar paral. rus., boshq. tillarda – 4000 nusxa.

NOTA NASHRLARI

Rajabiy, Yu. *Shashmaqom [Notalar]: qadimiy musiqalar / Yunus Rajabiy; [notalar tuzuvchi va so‘z boshi muallifi F.Sulaymonova va E.Yusupovniki; O‘zR FA. X. Sulaymonov nomidagi qo‘lyozmalar in-ti]. – Partitura. – Toshkent: Fan, 1985. - 201b: rasm. - (Muqovali). Muqova va matn parall. o‘zb., rus va ingliz tillarida.*

Eshpay, A. Ya. *Kvartet [Notalar]: 2 ki skripka, alt va violonchel uchun / Andrey Eshpay. – Partitura va ovozlari. – Moskva.: Kompozitor, 2001. – 34 b., 4 part. (68 b. partiyalar aloh. pag.); 30 sm. – Tit. v. paral. rus., ingl. Tillarida. – N. d. 10350.*

KARTOGRAFIK NASHRLAR

O‘zbekiston kartalari [Xaritalar]: O‘zbekiston haqidagi kartografik tasavvurlarning rivojlanishi / muharrir Charlz Galko; O‘zR Davlat kitobi. - Toshkent, 2015. - 103 b. - 4000 nusxa

Dunyo. Dunyoning siyosiy kartasi [Xaritalar]: siyosiy tuzilish 1 yanv. 2001 y. holatiga / tuzuvchi va nashrga 2001 y. tayyorlagan PKO «Kartografiya»; bosh muharrir. N. N. Polunkina; muharr. O. I. Ivansova, N. R. Monaxova; loyiha rahbari M. Yu. Orlov. – 1: 25 000 000; polikon. pr-siyasi sNIIGAIK. – Moskva: PKO «Kartografiya», 2001. – 1 x. (2 v.): rang.; 98x71 sm. – 250 nusxa.

Yevropa. Evropa davlatlari [Xaritalar]: [fizik xarita] / tuzuvchi va bosmaga 1985 y. tayyorlagan PKO «Kartografiya».; katta muharr. L. N. Kolosova; muhrr. N. A. Dubova. – Tuzat. 2000 y. – 1: 5000 000, 1 sm. 50 km; polikon. pr-siyasi norm. – Moskva: Roskartografiya, 2000. – 1x.: rang., jadv.; 106x89 sm. – 3000 nusxa.

AUDIONASHRLAR

Jabborov, A. *Musiqiy drama va komediya janrlari [Tovushli yozuv]: O‘zbekiston kompozitorlarining ijodiyotidan/ A. Jabborov; ashula ijrochisi O. R. Matyoqubov, A. G‘ulomov [va boshq.]. -*

Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. - 188 b.: 1 mk.

Gladkov, G. A. *Sher bolasi bilan toshbaqa qanday qo'shiq kuylaganlari va Afrika tog'risidagi boshqa ertaklar [Tovushli yozuv] / Gennadiy Gladkov; G. Vitsin, V. Livanov, O. Anofriyev ijrolarida [va boshq]. – Moskva: Ekstrafon, 2002. – 1 mk.*

VIDEONASHRLAR

Mahallada duv-duv gap [Videoyozuv] / rej. Sh. Abbosov; rollarda: H. Umarov, M. Satarova, T. Tojiev; O'zbekfilm. – Toshkent, 2002. – 1 ilova. – Film ekranga 1966 y. chiqarilgan.

Kunbotardan tongotargacha [Videoyozuv] / rej. Robert Rodrigues; rollarda: K. Tarantino, X. Keytel, Dj. Kluni; Paramount Films. – Moskva: Premer-videofilm, 2002. – 1 ilova. – Film ekranga 1999 y. chiqarilgan.

ELEKTRON RESURLAR

Amir Temur [Elektron resursi]: Shaxsiyati Davlati Renessans: multimedia-qomusi. - Elektron ma'lum. va progr. (546 Mb.) - Toshkent: "SMI" Innovatsiya firmasi va "Kompyuter Osiyo" ITP, 2000. - 1 elektron. opt. diski (CD-ROM). - O'zbek, rus va ingliz tillarida.

Xorijiy klassik san'atining badiiy ensiklopediyasi [Elektron resurs]. – Elektron matnli, tasvir., tovushli ma'lumotlar va amaliy dastur. (546 Mb). – Moskva: Katta Rossiya ensikl. [va boshq.], 1996. – 1 elektron opt. disk (CD-ROM): tovush., rang.; 12 sm + foydalanuvchi qo'llanmasi (1 v.) + otkritka (1 v.). – (Interaktiv dunyo). – Sistem. Talablar: PK 486 yoki yuqoriroq; 8 Mb OZU; Windows 3.1 yoki Windows 95; SVGA 32768 va undan ko'p rang.; 640x480 ; 4x CD-ROM diskovod; 16-bit. Tovushli karta; sichqon. – Sarlavha ekrandan olingan. – Disk va ilova material 20x14 sm konteynerda joylashtirilgan.

HUJJATLARNING ELEMENTLARI

Kitob... yoki boshqa bir martali nashrdan maqola

Yunusov, G. S. *Kompyuter statistikasi [Matn] / G. S. Yunusov // Statistika: ilmiy to'plami / O'zR FA, Matematika in-ti. – Toshkent, 2001. – B. 101–106. – Bibliogr.: b. 105–106. ... seriyali nashr*

Yunusov, G. S. *Kompyuter statistikasi [Matn] / G. S. Yunusov // Statistika : ilmiy to'plami / O'zR FA, Matematika in-ti. – Toshkent, 2001. – B. 101–106. – Bibliogr.: b. 105–106.*

Bogolyubov, A. N. *Turli ravishda to'ldiriladigan suv to'lqinlaridagi moddiy rezonanslar to'g'risida [Matn] / A. N. Bogolyubov, A. L. Delitsin, M. D. Malix // Moskva un-ti xabarnomasi Ser. 3, Fizika. Astronomiya. – 2001. – № 5. – B. 23–25. – Bibliogr.: b. 25.*

Kazakov, N. A. *Kechikkan izhor [Matn]: qissa / Nikolay Kazakov; rasmlar E. Spiridonovaniki // Jangovar postda. – 2000. – № 9. – B. 64–76; № 10. – B. 58–71. – ISSN 0869-6403. Qism, bob*

Aliev, P. P. *Rustam Qosimjonov yarim finalga chiqdi [Matn] : Liviya poytaxti Tripoli shahrida davom etayotgan shaxmat bo'yicha jahon chempionati haqida. / P. P. Aliev // Toshkent buyuklari / P. P. Aliev, A. Qodirov, S. Parpiev. – Toshkent, 2004.-1 qism. – B. 340-547.*

Glazirin, B. E. *Word 2000 da alohida jarayonlarni bajarish avtomatizatsiyasi [Matn] / B. E. Glazirin // Office 2000: 1 da 5 k.: qo'llanma / E. M. Berliner, I. B. Glazirina, B. E. Glazirin. – 2-nchi nashr, qayta ishlangan. – Moskva, 2002. – Bob 14. – B. 281–298.*

RETSENZIYALAR

Norqul, H. *Bizniki; Armon qilsinlar; Uyg'ongan bolalar; Chiroylisiz maysajon: [She'rlar] / Hamid. Norqul // Toshkent qomusi. - 2004. - 7 avg. (№10-11). – B. 4. – Kitobga res.: She'rlar / T. Karimov. – Toshkent: Sharq, 2003. – 592 b.*

yoki

Norqul, H. *Bizniki; Armon qilsinlar; Uyg'ongan bolalar; Chiroylisiz maysajon: [She'rlar] / Hamid. Norqul. – Toshkent: Sharq, 2003. – 592 b. Res.: Karimov, T. She'rlar // Toshkent qomusi. - 2004. - 7 avg. (№10-11). – B. 4.*

KUTUBXONAGA OID TERMINLAR GLOSSARIYSI

Rus tilida	Uzbek tilida
<p>Авторский знак используется для кодирования имени автора книги (первого автора книги, созданной не более чем тремя авторами) или первого слова заглавия книги (если авторов больше трех или издание опубликовано под заглавием). С помощью авторского знака в библиотеках осуществляется расстановка изданий по алфавиту имен авторов или заглавий книг. Авторский знак является одним из трех классификационных индексов (вместе с ББК и УДК), которые образуют шифр хранения издания.</p>	<p>Muallifning belgisi kitob muallifining nomini (uchta muallif tomonidan yaratilgan kitobning birinchi muallifi) yoki kitobning sarlavhasining birinchi soʻzini (agar muallif uchdan ortiq boʻlsa yoki nashr sarlavha ostida nashr etilgan boʻlsa) kodlash uchun ishlatiladi. Kutubxonalarda mualliflik belgisi yordamida mualliflarning nomlari yoki kitob nomlari alifbosida nashrlarni joylashtirish amalga oshiriladi. Muallifning belgisi-nashrni saqlash uchun shifrnı tashkil etuvchi uchta tasniflash indekslaridan biri (BBK va UDK bilan birga).</p>
<p>Алфавитный каталог - библиотечный каталог, в котором библиографические записи располагаются в алфавитном порядке авторов, наименований организаций или заглавий документов.</p>	<p>Alfavitli katalog (Alifbo katalogi) - bibliografik yozuvlar mualliflarning alifbo tartibida, tashkilot nomlari yoki hujjatlar sarlavhasi boʻyicha joylashgan kutubxona katalogi</p>
<p>Аналитическое библиографическое описание - библиографическое описание статьи из книги или периодического издания.</p>	<p>Analitik bibliografik tavsif - kitob ichidagi yoki davriy nashrdagi maqolaning bibliografik tavsifi</p>
<p>Аннотация - краткая характеристика документа, поясняющая его содержание, назначение, форму, другие особенности.</p>	<p>Annotatsiya – Hujjatning mazmunini, maqsadini, shaklini va boshqa xususiyatlarini ochib (tushuntirib) beruvchi hujjatning qisqacha tavsifi</p>

<p>ББК – иерархическая комбинационная система библиотечно-библиографической классификации.</p>	<p>ВБК - kutubxona-bibliografik tasniflashning ierarxik kombinatsion tizimi.</p>
<p>Библиографическое описание - совокупность библиографических сведений о документе, приведенных по определенным правилам, устанавливающим порядок следования областей и элементов, и предназначенных для идентификации и общей характеристики документа. Библиографическое описание, поможет Вам сориентироваться при поиске информации в книжном фонде библиотеки, отражая краткую характеристику документа: автор, название, год и место издания.</p>	<p>Bibliografik tavsif - muayyan qoidalarga muvofiq berilgan, elementlarning tartibini belgilovchi va hujjatning identifikatsiyalash va umumiy tavsifiga mo'ljallangan hujjat haqida bibliografik ma'lumotlar to'plami. Bibliografik tavsif, kutubxonaning kitob fondida ma'lumot izlashda sizga yordam beradi, bu hujjatning qisqacha tavsifini aks ettiradi: muallif, sarlavha, yil va nashr etilgan joy.</p>
<p>Библиотечно-библиографическая классификация (ББК) – таблицы систематизации документов для организации книжного фонда. Их основная задача – раскрыть содержание документов, представить их в виде стройной научно-обоснованной системы знаний и этим максимально облегчить читателю использование библиотечных фондов.</p>	<p>Kutubxona bibliografik klassifikatsiyasi (ВБК) – kitob fondini tashkil etish uchun hujjatlarni tizimlashtirish jadvallari. Ularning asosiy vazifasi hujjatlarning mazmunini ochib berish, ularni ilmiy asoslangan bilimlar tizimi sifatida taqdim etish va shu bilan o'quvchiga kutubxona fondlaridan foydalanishni engillashtirishdir</p>
<p>Библиотечный абонемент - форма библиотечного обслуживания,</p>	<p>Kutubxona abonementi - kutubxonadan tashqarida (masalan, uyda yoki institutda)</p>

предусматривающая выдачу документов для использования вне стен библиотеки (например, дома или в институте).	foydalanish uchun hujjatlarni taqdim etishni nazarda tutadigan kutubxona xizmatining shakli.
Библиотечный каталог - совокупность расположенных по определенным правилам библиографических записей на документы, раскрывающая состав и содержание фонда библиотеки <i>Примечание:</i> Библиотечный каталог может функционировать в карточной или машиночитаемой форме, на микроносителях, а также в форме книжного издания	Kutubxona katalogi - kutubxona fondining tarkibi va mazmunini ochib beruvchi hujjatlar uchun muayyan qoidalarga muvofiq joylashtirilgan bibliografik yozuvlar to'plami <i>Eslatma:</i> Kutubxona katalogi kartochkada yoki mashinada o'qiladigan shaklda, mikro tashuvchilarda, shuningdek, kitob nashri shaklida ham bo'lishi mumkin
Выходные данные - сведения, информирующие о месте издания, издательстве и дате издания, помещенные на титульном листе документа.	Chiqish ma'lumotlari -hujjatning titul varrag'ida joylashtirilgan nashr, nashriyot va nashr etilgan sana haqida ma'lumot beruvchi ma'lumotlar.
Заглавие - название (слово, фраза, буква или группа слов, фраз и букв), приведенное на докумен-те в том виде, в каком оно установлено или утверж-дено автором либо издателем, и предназначенное для идентификации и поиска документа	Sarlavha - (so'z, ibora, harf yoki so'zlar, iboralar va harflar guruhi) muallif yoki noshir tomonidan tasdiqlangan va hujjatni aniqlash va qidirish uchun mo'ljallangan shaklda hujjatda keltirilgan nom
Информационно-поисковая система (ИПС) - совокупность справочно-информационного фонда и технических средств информационного поиска в нем	Axborot-qidiruv tizimi (AQT) -ma'lumot-axborot fondi va unda axborot qidirishning texnik vositalari majmui
Картотека персоналий - библиографическая картотека,	Shaxs kartotekasi - shaxslarning hayoti va faoliyati

отражающая документы, связанные с жизнью и деятельностью отдельных лиц, и организованная в алфавитном порядке их имен	bilan bog'liq hujjatlarni aks ettiruvchi bibliografik kartoteka, ularning nomlari alifbo tartibida tashkil etilgan
Каталожный индекс – в систематическом каталоге – классификационный индекс, указывающий раздел каталога, в который должна быть помещена данная каталожная карточка	Katalog indeksi - sistemali katalogda – kartochkaning katalogdagi o'rnini ko'rsatuvchi tasniflash indeksi, unda ushbu katalog kartasi joylashtirilishi kerak
Ключевое слово - слово или словосочетание из текста документа или запроса, которое несет в данном тексте существенную смысловую нагрузку с точки зрения информационного поиска	Kalit so'z -bu matnda axborot izlash nuqtai nazaridan muhim ma'noga ega bo'lgan hujjat yoki so'rov matnidan olingan so'z yoki ibora
Копирайт (Copyright) - Copyright - символ "©" - знак охраны авторского права. Обязательно приводится в правом нижнем углу оборота титульного листа книги. Он состоит из символа "©", наименования объекта защиты авторского права, имени правообладателя и года первого опубликования произведения. Авторское право возникает в силу факта создания произведения, интеллектуальной собственности.	Mualliflik huquqi (Copyright) - mualliflik huquqi - " © " belgisi-mualliflik huquqini himoya qilish belgisi hisoblanadi. Kitobning sarlavha sahifasining aylanmasining pastki o'ng burchagida berilgan bo'lishi kerak. U " © " ramzi, mualliflik huquqini himoya qilish obyektining nomi, huquq egasi nomi va asarning birinchi nashr etilgan yilidan iborat. Mualliflik huquqi asar, intellektual mulkni yaratish faktlari asosida kelib chiqadi.
Межбиблиотечный абонемент (МБА) - абонемент, основанный на использовании документов из	Kutubxonalararo abonement (MBA) - ushbu fondda mavjud bo'lmagan taqdirda boshqa kutubxonalar fondlaridagi

фондов других библиотек при их отсутствии в данном фонде	hujjatlardan foydalanishga asoslangan obuna
Место издания – местонахождение издательства или издателя, выпустившего документ.	Nashr etilgan joy - hujjatni chop etgan nashriyot yoki noshirning joylashgan joyi.
Многотомное издание – непериодическое издание, состоящее из двух или более нумерованных томов, представляющее собой единой целое по содержанию и оформлению	Ko'p jildli nashr - ikki yoki undan ortiq sonli hajmdan iborat bo'lgan, davomli bo'lmagan, kontent va dizayn bo'yicha umumiy ma'noga ega bo'lgan nashr
Монография – научно или научно-популярное книжное издание, содержащее полное и всестороннее исследование одной проблемы или темы и принадлежащее одному или нескольким авторам	Monografiya - bir muammo yoki mavzuni to'liq va keng qamrovli tadqiqotini o'z ichiga olgan hamda bir yoki bir nechta mualliflarga tegishli bo'lgan ilmiy yoki ilmiy-ommabop nashrdir
Объем документа - общее число страниц (листов) документа, включая отдельные листы иллюстраций, карты, приложения	Hujjat hajmi - hujjatning umumiy soni (varaqlari), shu jumladan alohida rasm varaqlari, xaritalar, ilovalar bilan birga
Обязательный экземпляр - экземпляры различных видов тиражированных документов, подлежащие передаче производителями в соответствующие учреждения и организации в порядке и количестве, установленных законом	Majburiy nusxa - ishlab chiqaruvchilar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va miqdorda tegishli muassasa va tashkilotlarga o'tkazilishi lozim bo'lgan turli turdagi hujjatlarning nusxalari
Основное заглавие - заглавие, помещенное первым или выделенное полиграфическим способом на титульном листе	Asosiy sarlavha – Hujjatning titul sahifasida birinchi bo'lib joylashtirilgan yoki bosib chiqarish usuli bilan ajratilgan

	sarlavha
Основной автор - автор, внесший наибольший вклад в интеллектуальное и художественное содержание документа, выделенный среди других авторов словесно или полиграфическими средствами	Asosiy muallif - hujjatning intellektual va badiiy mazmuniga eng katta hissa qo'shgan, boshqa mualliflar orasida og'zaki yoki matbaa vositalari bilan ajratilgan muallif
Пагинация - порядковая нумерация страниц, столбцов, таблиц, иллюстраций, отрезков текста документа цифрами (арабскими или римскими), иногда буквами	Paginatsiya - sahifalar, ustunlar, jadvallar, illyustratsiyalar, hujjat matnlarining raqamlari (arab yoki rim), ba'zan harflar bilan ketma-ket tartib bilan raqamlash
Периодическое издание – сериальное издание, выходящее через определенные промежутки времени, постоянным для каждого года числом номеров (выпусков), не повторяющимися по содержанию, однотипно оформленными нумерованными и (или) датированными выпусками, имеющими одинаковые заглавие	Davriy nashr - seriyali nashr, har bir yil (davr) uchun doimiy raqamlar soni bilan, mazmuni takrorlanmaydigan, bir xil nomga ega bo'lgan raqamlangan yoki bir xil bezaklar bilan bezatilgan muntazam nashr
Подзаголовок предметной рубрики - второй и каждый последующий элемент многочленной предметной рубрики. Подзаголовки предметной рубрики в зависимости от содержания могут быть тематическими, географическими, хронологическими и формальными, а в зависимости	Predmet rubrikaning sarlavha osti ko'p sonli predmet rubrikaning ikkinchi va har bir keyingi elementi. Mavzu sarlavhalari mazmuniga qarab tematik, geografik, xronologik va rasmiy bo'lishi mumkin, va umumiy va o'ziga xos - umumiy va foydalanish chegaralari darajasiga qarab

от степени общности и границ применения - общими и специфическими	
Полнотекстовая база данных - текстовая база данных, содержащая полные тексты документов	To'liq matnli ma'lumotlar bazasi -hujjatlarning to'liq matnlarini o'z ichiga olgan ma'lumotlar bazasi
Предметная рубрика - краткая формулировка предмета (факта, события, аспекта и т. п.), рассматриваемого в документе, предназначенная для поиска документа	Predmet rubrikasi - hujjatni izlash uchun mo'ljallangan hujjatda ko'rib chiqilgan obyekt (faktlar, voqealar, aspektlar va boshqalar) ning qisqacha mazmuni
Предметный каталог - библиотечный каталог, в котором библиографические записи располагаются в алфавитном порядке предметных рубрик	Predmet katalogi - bibliografik yozuvlar mavzu sarlavhalarining alifbo tartibida joylashtirilgan kutubxona katalogi
Продолжающееся издание - сериальное издание, выходящее через неопределенные промежутки времени, по мере накопления материала, не повторяющимися по содержанию, однотипно оформленными нумерованными и (или) датированными выпусками, имеющими общее заглавие	Davomli nashr - ketma-ket nashr, noma'lum vaqt oralig'ida materiallar to'planishi asosida chiquvchi mazmun jihatdan takrorlanmaydigan (content takrorlanmaydi), umumiy nomga ega bo'lgan nashr
Сериальное издание - издание, выходящее в течении времени, продолжительность которого заранее не установлена, как правило, нумерованными и (или) датированными выпусками	Serial nashr - muddati oldindan belgilanmagan, qoida tariqasida, bir xil nomga ega bo'lgan raqamli va (yoki) tarixiy masalalar (hajmlar) bilan nashr etilgan nashr

(томами), одинаковым заглавие	имеющими	
Систематическая картотека статей - библиографическая картотека, отражающая материалы из периодических и продолжающихся изданий, сборников и организованная в соответствии с определенной системой классификации документов		Maqolalarning tizimli kartotekasi -davriy va davomli nashrlardan, to‘plamlardan materiallarni aks ettiruvchi va hujjatlarni tasniflashning muayyan tizimiga muvofiq tashkil etilgan bibliografik kartoteka
Систематический каталог - библиотечный каталог, в котором библиографические записи рас-полагаются по отраслям знания в соответствии с определенной системой классификации докумен-тов		Muntazam katalog-bibliografik yozuvlar ma’lum bir hujjat tasniflash tizimiga muvofiq bilim sohalari bo‘yicha joylashtirilgan kutubxona katalogi
Собрание сочинений – однотомное или многотомное издание, содержащее все или значительную часть произведений одного или нескольких авторов, дающее представление о его (их) творчестве в целом		Insholar to‘plami bir yoki bir nechta mualliflarning asarlarining barcha yoki katta qismini o‘z ichiga olgan bir jildli yoki ko‘p jildli nashr bo‘lib, uning butun faoliyati haqida fikr beradi
Тираж - общее количество экземпляров изда-ния, напечатанных в течение одного производствен-ного процесса		Tiraj-bitta ishlab chiqarish jarayonida chop etilgan nashrning nusxalari umumiy soni
Титульный лист – элемент документа, на котором помещают заглавие издания, фамилию автора, наименование издательства, место и дату издания		Sarlavha sahifasi-nashrning sarlavhasi, muallifning ismi, nashriyot nomi, nashr etilgan joy va sana joylashtirilgan hujjatning elementi
УДК–	универсальная	UDK - universal kasr tasnifi.

<p>десятичная классификация. Иерархическая комбинационная система библиотечно-библиографической классификации, разработанная в 1895-1905 гг. в Международном библиографическом институте в Брюсселе под руководством бельгийских ученых Поля Отле (1868-1944) и Анри Лафонтена (1854-1943) на основе «Десятичной классификации».</p>	<p>Belgiyalik olimlar Pol Otle (1868-1944) va Henri Lafonten (1854-1943) rahbarligida Bryusseldagi xalqaro bibliografiya institutida "kasrli tasniflash" asosida.</p>
<p>Факсимильное издание – издание, в точности воспроизводящее подлинник – обычно редкие и ценные издания, рукописные книги (размеры, вид бумаги, переплета, особенности текста и иллюстраций и т. д.)</p>	<p>Faksimil nashr-nashr, aslida asl nusxani takrorlaydi - odatda noyob va qimmatli nashrlar, qo'lda yozilgan kitoblar (o'lchamlar, qog'oz turi, ulash, matn va rasmlarning xususiyatlari va boshqalar.)</p>
<p>Шифр хранения документа - условное обозначение места хранения документа в виде сочетания буквенных и (или) цифровых знаков. Состоит из классификационного индекса и авторского знака</p>	<p>Hujjatni saqlash shifri-hujjatning saqlash joyini alfavit va (yoki) raqamli belgilarning kombinatsiyasi sifatida belgilash. Klassifikatsiya indeksi va mualliflik belgisidan iborat</p>
<p>Штрих-код - символы штрихового кода, определяемые европейской системой нумерации товаров European Article Number, представляющие собой индивидуальный код книги ISBN в стандартизованной. понятной для считывающего</p>	<p>Shtrixli kod-standartlashtirilgan ISBN kitobining individual kodi bo'lgan Evropa maqola raqami mahsulotlarini raqamlash tizimi tomonidan aniqlangan shtrix kodining ramzlari. o'quvchi uchun tushunarli shakl. Tavsiflarni nazorat qilish maqsadida nashrning tashqi</p>

устройства Размещается в определенной позиции на внешней стороне издания для целей контроля характеристик.	форме. tomonida ma'lum bir pozitsiyaga joylashtirilgan.
--	---

**Kataloglashtirish va klassifikatsiyaga oid terminlarining rus,
ingliz va o‘zbek tilidagi lug‘ati**

ru	eng	uz
Библиотечный каталог	Library catalogue	Кутубхона каталоглари
Библиографическая запись	Bibliographic entry	Библиографик ёзув
Аннотация	Annotation	Аннотatsiya
Аннотированная библиографическая запись	Annotated bibliographic entry	Izohli bibliografik yozuv
Библиографическая база данных	Bibliographical database	Bibliografik ma’lumotlar bazasi
Библиографическая группировка	Bibliographic grouping	Bibliografik guruhlash
Библиографическая картотека	Bibliographic file	Bibliografik kartoteka
Библиографическая обработка	Bibliographic processing	Bibliografik qayta ishlash
Библиографические сведения	Bibliographic data	Bibliografik ma’lumot
Библиографическое пособие	Bibliographic tool	Bibliografik qo‘llanma
Библиотечный каталог	Library catalogue	Kutubxona katalogi
Добавочная библиографическая запись	Added bibliographic entry	Qo‘shimcha bibliografik yozuv
Заголовок библиографической записи	Heading; Entry word	Bibliografik yozuv sarlavhasi
Каталогизационная запись	Catalogue entry	Katalog yozuvi
Объединенная библиографическая запись	Combined bibliographic record	Birlashgan bibliografik yozuv
Основная	Main	Asosiy bibliografik

библиографическая запись	bibliographic entry	yozuv
Реферат	Abstract	Referat
Специфическое обозначение материала	Specific material designation	Materialning o'ziga xos belgisi
Справка о добавочных библиографических записях	Reference for additional bibliographic records	Qo'shimcha bibliografik yozuv ma'lumotnomasi
Указатель к каталогу	Catalogue index	Katalog ko'rsatkichi
Авторский каталог	Author catalogue	Muallif katalogi
Алфавитно-предметный указатель к систематическому каталогу	Alphabetical subject index to the classified catalogue	Tizimli katalogning alfavit - predmet ko'rsatkichi
Алфавитный каталог	Alphabetical catalogue	Alfavitl katalog
Генеральный каталог	Master catalogue	Asosiy katalog
Географический каталог	Geographical catalogue	Geografik katalog
Каталог	catalogue	katalog
Каталог заглавий	Title catalogue	Katalog sarlavhasi
Каталог местных изданий	Local publications catalogue	Mahalliy nashrlarning katalogi
Каталогизационная запись	Catalogue entry	Kataloglashtirilgan yozuv
Каталогизация	Cataloguing	Kataloglashtirish
Комплексно-системный каталог	Integrated system catalog	Kompleks tizimli katalog
Краеведческий каталог	Local-lore catalogue	O'lkashunoslik katalogi
Нумерационный каталог	Numerical catalogue	Tartiblangan katalog

Предметный каталог	Subject catalogue	Predmetlili katalog
Реальный каталог	Real catalog	Haqiqiy katalog
Региональный каталог	Regional catalogue	Xududiy katalog
Сводный каталог	Union catalogue	Yig'ma katalog
Система библиотечных каталогов и картотек	System of library catalogues and files	Kutubxona katalog va kartoteka tizimi
Систематический каталог	Systematic catalogue	Tizimli katalog
Словарный каталог	Dictionary catalogue	Lug'at katalogi
Служебный каталог	Official catalogue	Xizmat katalogi
Страноведческий каталог	Country Directory	Mamlakat katalogi
Топографический каталог	Shelf list	Topografik katalog
Хронологический каталог	Chronological catalogue	Xronologiyak katalog
Центральный каталог	Central catalogue	Markaziy katalog
Читательский каталог	Catalogue for readers	O'quv katalogi
Электронный каталог	On-line public access catalogue (OPAC)	Elektron katalog

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. Axborot-kutubxona faoliyati to‘g‘risida // Xalq so‘zi.- 2011.-14 apr.
2. Ta’lim to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. 1997 y. 29 avg.// Barkamol avlod - O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori.-T., 1997.-B. 20-29.
3. Постановление Президента Республики Узбекистан «Об организации информационно-библиотечного обеспечения населения Республики» //Вечерний Ташкент.- 2006.-20 июнь
4. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию информационно-библиотечного и информационно-ресурсного обслуживания на базе информационно-коммуникационных технологий на 2011-2015 гг.» // Вечерний Ташкент.- 2011.-23 фев.
5. “Ўзбекистон Республикаси аҳолисига ахборот кутубхона хизмати кўрсатишни янада такомиллаштириш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори 2019 йил 7 июнь// <http://lex.uz/docs/4372449>
6. Abdulwahab Olanrewaju ISSA, Fundamentals of library and information science. / Abdulwahab O. ISSA.- Ilorin Publisher, 2009.- p.124
7. Axundjanov E.A. Kutubxonashunoslik, arxivshunoslik ishining nazariyasi va tarixi: O‘quv qo‘llanma.-T.: Ma’naviyat, 2010.- 556 b.
8. Бахтурина Т. Структура и объект библиографической записи // Библиотековедение. - 2014.-№3.- с.49-50
9. Борисов Б. Технология каталогов: Учеб. пособ. М.: Книга, 2012-224 с.
10. Воройский Ф.С. Основы проектирования автоматизированных библиотечно-информационных систем / Ф.С.Воройский.-Москва: Физматлит, 2002.-216 с.
11. Галман М.А. Реклама каталогов: Технология - М.: Книга, Гелла Принт, 2002. - 40 с.
12. Ganiyeva V. Axborot kutubxona katalogi va fondi: O‘quv qo‘llanma. -T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2017.- 210 b.
13. Ganiyeva V. Kutubxona kataloglari: O‘quv qo‘llanma. -T.: Fan, 2012.- 116 b.

14. Ganiyeva B. Hujjatlarga analitik-sintetik ishlov berish: Sistemali katalog. O'quv qo'llanma.-T.: TDMI, 2010.-46 b.
15. Yo'ldoshev E, Raximova M., Hujjat fondlari. - T., 2004.- 152 b.
16. Kutubxona bibliografik klassifikatsiyasi. Maktab kutubxonolari uchun jadvallar. (Nashr uchun ma'sul E. Yoldoshev.- T.: G'.G'ulom nashriyoti, 2006.- 305 b.
17. Karimov U.F., Raxmatullayev M.A. Elektron kutubxona yaratish texnologiyasi va resurslardan foydalanish.-T.: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.-72 b.
18. Karimov O'.U., Muminov B.B., Raxmatullayev M.A. Integrallashgan axborot kutubxona tizimlarini yaratish.-T.: Universitet, 2018.-175 b.
19. Library Classification Theory / Rai Technology University, 2014.- p.120
20. Lotin yozuvidaga avtor jadvali / M. Zoxidova. – T., 2003 – 24 b.
21. Муминходжаева Л.Н. Систематизация документов: Учеб. пос.-Т., 2006.- С. 5-13
22. Nigmatova Z. Ganiyeva B. Hujjatlarga analitik-sintetik ishlov berish: O'quv qo'llanma.-T.: TDMI, 2007.-86 b.
23. Nigmatova Z. Hujjatlarga analitik sintetik ishlov berish. Alfavit katalog. O'quv qo'llanma.-T.: A.Qodiriy nomidagi TDMI, 2008.-50 b.
24. Reitz, J. M. (n.d.). Collection development. In ODLIS: Online dictionary for library and information science. ABC-CLIO. Retrieved from <http://www.abc-clio.com/ODLIS/odlis.c.aspx#collecdevel> // Introduction to Library and Information Science.- 3.1 Collection development.-p. 31
25. Rahmonqulova S.I., Ro'ziyev F.Z. Virtual kutubxona. -T.:- 2000,-80b.
26. Rayward W. Boyd. Visions of Xanadu: Paul Otlet (1868-1944) and Hypertext / Journal of the American Society for Information Science.- 2014.- 4(4) -.May, p. 235-250.
27. Рахматуллаев М.А. Информационные технологии в библиотеках. Методическое пособие по разработке проектов с использованием новых информационных технологий в библиотеках. Ўқув қўлланма.-Т. 2003.-272 с.

28. Raxmatullayev M.A. va boshq. Avtomatlashtirilgan kutubxona. O‘quv qo‘llanma. –T. 2003.-266 b.
29. Yo‘ldoshev E., Raximova M. Hujjat fondlari-T., 2003.- 78 b.
30. O‘zbekiston Respublikasining Kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi: Ommaviy kutubxonalar uchun jadval.- T.: Istiqlol, 2003. - B.8-16
31. O‘zDSt 1215: Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. -T.:O‘z Standart, 2009.-86 b.
32. Шрайберг Я.Л. Избранные труды / Я.Л.Шрайберг. М.: ГПНТБ России, 2010. -624 с.

Internet saytlar

33. Introduction to Library and Information Science//en.wikibooks.org.-2015.-p.83
34. http://www.google.co.uz/imgres?imgurl=http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/d/dc/Paul_Marie_Ghislain_Otlet.
35. http://ru.wikipedia.org/wiki/Лафонтен,_Анри
36. <http://www.google.co.uz/search?q=Pol+Otle&hl=ru&client>
37. http://ru.wikipedia.org/wiki/Библиотечно-библиографическая_классификация
38. http://tradio-ru.org/wiki/Библиотечно_библиографическая_классификация
39. http://ru.wikipedia.org/wiki/Универсальная_десятичная_классификация

B. I. GANIYEVA

KATALOGLASHTIRISH VA KLASSIFIKATSIYALASH

(Darslik)

Toshkent – «NIHOL PRINT» OK – 2021

Muharrir: A.Tog'ayev
Tex. muharrir: F.Tog'ayeva
Musavvir: B.Esanov
Musahhiha: O.Muxammadiyeva
Kompyuterda
sahifalovchi: G.Tog'ayeva

9323

№ 7439-765f-47f1-7ea1-a683-4648-1314.
Bosishga ruxsat etildi: 24.05.2021. Bichimi 60x841 /16.
Shartli bosma tabog'i 13,25. Nashr bosma tabog'i 13,0.
Adadi 60. Buyurtma № 56.